

ISSN 2312-475X

9 772312 475166

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2019

4

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 4 (58)

20

желтоқсан

2019

Жазылу индексі: 74646

Үш айда бір рет шығады

Подписной индекс: 74646

Выходит один раз в три месяца

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

ЕРДЕМБЕКОВ Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ.ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

БЕКНАЗАРОВ Р.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

АБДУЛЛАЕВ Н.А.

АЙТАЛЫ А.А.

БОТАГАРИЕВ Т.А.

ГРИНБЕРГ М. (Польша)

ЕСЕНЖАНОВ С.З.

ИСМЕТ БИНЕР (Турция)

КОРЧЕНКО А.В. (Украина)

КУСАИНОВ Х.Х.

МАКАРОВ А.Н. (Россия)

ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)

РОМАНЧЕНКО В.Я. (Россия)

САДИРОВА К.К.

САРТАБАНОВ Ж.А.

СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.

СИЛАНТЬЕВА М.М. (Россия)

СКАЛИЙ А. (Польша)

СТАНЖИЦКИЙ А.Н. (Украина)

ТУРЕБАЕВА К.Ж.

ГЛЕПИНА Ш.В.

ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

ЖАНТУРИНА Н.Н.

МЕНШІК ИЕСІ СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский
региональный государственный
университет им. К.Жубанова» МОН
РК

МАЗМҰНЫ

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

M.U. Akhmet

Stochastic dynamics with deterministic chaos 3

И.Ф. Спивак-Лавров, Д.А. Алитурлиева, Д.Б. Джеткергенов, М.С. Курманбай

Проводящая сфера в однородном электрическом поле 11

А.У. Бекбауова, Н.Т. Филманова

Математика пәнін оқытуда (5 - сынып) CiiI технологиясын қолдану 19

И.Ф. Спивак-Лавров, Д.Б. Джеткергенов, С.У. Шарипов

Краевое поле дефлекторных пластин с заземленными экранами 27

К.П.Аман, А.А.Мусина

Некоторые аспекты разработки тестов для дистанционной технологии обучения 36

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Р. Изимова, Г.С. Кашкинбаева

Моделирование – как способ формативного оценивания 43

А.К. Калиева

Фитазаның фосфорды қолданудағы ролі 53

Д.М. Кенжегарина, А.А. Базарғалиева

Ақтөбе облысы флорасындағы сирек түрлер және олардың биологиялық ерекшеліктері 60

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

S. Verbytskyi, A. Batrachenko, N. Filimonova, L. Borsoliuk

Certain technical and technological peculiarities of processing raw meats in a rotating bowl cutter 67

Н.А. Убайдулаева, А.А. Насыр

Мұнай және мұнай өнімдеріндегі судың құрамы 76

М.Ш. Қомыт, А.М. Әбдірашит, Б.С. Келаманов, О.Р. Сариев, А.А.Ерсайынова

Кен термиялық пештердің өздігінен жентектелетін электродтарын қыздырудың оптималды режимін талдау 81

О.Р. Сариев

Жоғары көміртекті феррохромды ұсақтаған кезде бөлінетін шаңды тұрақты тоқты доғалы пеште қайта балқыту 83

М.С. Досекенов, О.Р. Сариев, Ж.Б. Мусабеков

Утилизация отходов производства путём автоклавной карбонизации саморассыпающихся шлаков 89

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

К.К. Садирова

Ғалым парызы мен ұрпақ қарызы 95

D.N. Naushabek

The strategies of translation of connotative meaning in literary texts 100

Б.К. Мұратбек

Professor E.Q.Jubanov Zertteýlerindegi Qazaq Ádebi Tili Tarihynyń Máseleleri (Jeke Kózqarasy Men Ustanymdary) 107

К.Ә. Қондыбай

Q.Jubanov jáne etistik kategoriasynyń zertteýi 117

А.Қ. Айтбенбетова

Q.Jubanov jáne qazaq álipbii 123

Г.А. Ержанова	
Проблема ограничения сказуемого от дополнения в предложениях, содержащих фазисные глаголы начала, продолжения и конца действия.....	127
G. Kushkarova, A. Sultanova	
Use of euphemisms and dysphemisms in the speech Of the characters.....	133
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ	ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
Б.С. Абенова, Ж. Құлдеева	
Орынбор әкімшілігінің салық жүйесіндегі кіші жүз өлкесі.....	137
Б.А.Аманиязова	
Шәкәрім Құдайбердиевтің “Үш анық” шығармасының философиялық дүниетанымы.....	141
Д.Қ. Абенов, М.Қ. Сағитжан	
Ақтөбе мұғалімдер институты: алғашқы оқытушылар мен студенттер құрамы.....	147
Ү.Қ. Сәрсембин	
Әбіш Кекілбаевтың ұлттық мүдде тұрғысындағы философиялық көзқарастары.....	155
М. Сатбекова	
Отан үшін от кешкен.....	161
А.Ч. Ешниязова	
Қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын ашатын мәселелер.....	165
S.B. Sautbaeva	
Kazakh traditional system of tamga application.....	170
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ	ЭКОНОМИКА И ПРАВО
К.С. Исмаилов	
Научно-теоретические подходы к исследованию сущности корпоративной культуры предпринимательских структур..	179
Б.А. Жунусов, М.Д. Сайымова, С.Ж. Кельбетова	
Совершенствование управления персоналом в органах государственного управления.....	185
И.Ш. Ажайпова, В.С. Тютюков	
Оценка развития агробизнеса в экономике региона (на примере Актюбинской области).....	193
А.К. Қурманова	
Қалдықтарды басқаруды және олардың қоршаған ортаға әсерін халықаралық - құқықтық қамтамасыз ету.....	200
A.S. Nurgazina, B.S. Agleshova	
Problems of the current state of tourism in kazakhstan and prospects of development.....	206
Т.Ш. Бисембиев, А.А. Танжарбаева	
Құқық қорғау органдарының іс әрекеттері және қоғамдағы алатын рөлі.....	210
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
А. Тоғайбаева	
Религиозный контекст гуманистических духовно-моральных ценностей как фактор противодействия аутодеструктивности в поведении студентов.....	215
К.Ж. Марденов	
Спорт ұжымының тәрбиелік мүмкіндіктері.....	224
D. Ramazanova	
The role of formation of the personality culture of a future teacher in university.....	228
G.K. Kusametova, M.Yu. Sautenkova	
Some aspects of fashioning of modern university teacher`s professional image.....	233
А.Б. Наренова	
Жаңа формация педагогының шығармашылық потенциалын дамыту.....	239
Э.А. Капина	
Әлеуметтік ықпал және мінез-құлықтың қалыптасуы.....	245
ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
В.В. Шляпникова, Ж.И. Киселева	
Принципы коррекционной работы с обучающимися с нарушением зрения на занятиях физической культурой.....	250
Т.А. Ботагариев	
Орынбор және ақтөбе оқушылардың физикалық дамуы мен физикалық дайындығының ерекшеліктері.....	257
С.С. Құбиева	
Әртүрлі бейіндегі жоғары оқу орындары студенттерінің дене дайындығы және физикалық дамуы.....	266
З.А. Жангереев, Н.А. Умирзаков, М.К. Умаров	
Дене тәрбиесінің студент өміріндегі рөлі мен маңызы.....	274
Т.Х. Утеғалиев	
Дене шынықтыру сабағының кіріспе-дайындық бөлімі.....	279
Авторлар туралы мәлімет	
Сведения об авторах	285
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	291
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова»	292
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal “K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University”.....	293

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

MPHTI 27.43.15

STOCHASTIC DYNAMICS WITH DETERMINISTIC CHAOS

M.U. AKHMET

Department of Mathematics, Middle East Technical University, 06800 Ankara, Turkey

Аннотация. Мы вводим понятие структурного хаоса и применяем его для установления связи между стохастической динамикой и детерминистическим хаосом. Стохастически определенная непредсказуемая функция иллюстрирует наличие хаоса. В статье исследуется важная задача о связи детерминистического и стохастического хаоса. Рассмотрен частный случай дискретного случайного процесса. Определены условия, при которых исследуемый случайный процесс является детерминированно-хаотическим. При этом полученный результат свидетельствует о наличии трех видов хаоса: хаоса Пуанкаре, хаоса Деваню и хаоса Ли-Йорка. Полученные результаты иллюстрируются построением стохастически определенной непредсказуемой функцией. Таким образом, доказывается, что известные случайные процессы, такие как бросание монеты и игральной кости, имеют структуру детерминистического и хаотического процесса. Результаты исследования позволяют применить к дискретным случайным процессам методы и результаты теории хаоса.

Ключевые слова: Дискретные случайные процессы; Хаос, Непредсказуемая функция; Структурный хаос

Abstract. We introduce the notion of domain-structured chaos and apply it to establish a connection between stochastic dynamics and deterministic chaos. A randomly determined unpredictable function illustrates the presence of chaos. The paper considers the important problem of connection of deterministic chaos and stochastic chaos. The particular case of discrete random process is under investigation. The conditions are determined such that the considered random process is chaotic-deterministically. The obtained result proofs there are three types of chaos: Poincaré chaos, Li-Yorke chaos, and Devaney chaos. The obtained results are illustrated with simulation of a randomly determined unpredictable function. Thus, it is proven that random processes such as coin tossing and dice rolling have dynamical structure of deterministic chaos. The obtained results extend for discrete random processes the methods and results of theory of chaos.

Key words: Discrete random process; Chaos; unpredictable function; Domain-structured chaos

Аннотация. Біз құрылымдық хаос ұғымын енгізіп, оны стохастикалық динамика мен детерменистік хаос арасындағы байланысты орнату үшін қолданамыз. Стохастикалық жолымен анықталған болжанбаған функция хаостың болуын көрсетеді. Мақалада детерменистік және стохастикалық хаос арасындағы байланыс жөніндегі маңызды мәселе зерттелген. Дискретті кездейсоқ процестің ерекше жағдайы қарастырылады. Қарастырылып отырған кездейсоқ процесс құрылымды-хаотикалық болатындай шарттар анықталады. Сонымен қатар, алынған нәтижелер үш түрлі хаостың болатындығын көрсетеді: Пуанкаре хаосы, Деваню хаосы және Ли-Йорк хаосы. Алынған нәтижелер стохастикалық анықталған болжанбайтын функцияны құру арқылы суреттелген. Осылайша, белгілі бір кездейсоқ процестер, мысалы, тиын мен ойын сүйегін лақтыру детерминирленген және

хаотикалық процестің құрылымына ие екендігі дәлелденді. Зерттеу нәтижелер хаос теориясының әдістері мен нәтижелерін дискретті кездейсоқ процестерге қолдануға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Дискретті кездейсоқ процестер; Хаос; Болжанбаған функция; Құрылымдық хаос

1 Domain structured chaos

In this paper, a new efficient method is used to show that a stationary random process exhibits chaotic dynamics. To achieve this goal, the concepts of abstract similarity map and domain-structured chaos, previously considered in our papers [1-5], are further developed. It must be noted that the concept of domain-structured chaos is more abstract in the present paper than in [2].

Let the metric space (F, d) be given, with the distance d . Assume that there exists the following presentation for the set F ,

$$\mathcal{F} = \{\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n} : i_k = 1, 2, \dots, m, k = 1, 2, \dots\}, \quad (1)$$

where m a natural number. The presentation means that each element of the set F is labeled through at least by one member of the set \mathcal{F} , and each element of the set \mathcal{F} presents a member from F . We assume that the uniqueness is not necessarily required for this relation. That is, if $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}$ and $\mathcal{F}_{j_1 j_2 \dots j_n}$ present the same element $f \in F$, $d(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}, \mathcal{F}_{j_1 j_2 \dots j_n}) = d(f_1, f_2)$, if $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}$ and $\mathcal{F}_{j_1 j_2 \dots j_n}$ are presentations of elements f_1 and f_2 of the set F respectively, such that $d(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}, \mathcal{F}_{j_1 j_2 \dots j_n}) = 0$ for different presentations of the same point in F . In what follows, we call the set \mathcal{F} a *pre-chaotic structure* for the set F .

The following sets are needed,

$$\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n} = \bigcup_{i_k=1,2,\dots,m} \mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n j_1 j_2 \dots} \quad (2)$$

where indices i_1, i_2, \dots, i_n , are fixed.

It is clear that

$$\mathcal{F} \supseteq \mathcal{F}_{i_1} \supseteq \mathcal{F}_{i_1 i_2} \supseteq \dots \supseteq \mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n} \supseteq \mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n i_{n+1} \dots}, \quad i_k = 1, 2, \dots, m, k = 1, 2, \dots,$$

that is, the sets form a nested sequence. Let us introduce the map $\varphi: \mathcal{F} \rightarrow \mathcal{F}$ such that

$$\varphi(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}) = \mathcal{F}_{i_2 i_3 \dots i_n}. \quad (3)$$

Considering iterations of the map, one can verify that

$$\varphi^n(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}) = \mathcal{F}, \quad (4)$$

for arbitrary natural number n and $i_k = 1, 2, \dots, m, k = 1, 2, \dots$. The relations (3) and (4) give us a reason to call φ a *similarity map* and the number n the *order of similarity*. The map similarity

map ϕ is known as the Bernoulli shift [11] for the symbolic dynamics. We will say that for the sets $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}$ the *diameter condition* is valid, if

$$\max_{i_k=1,2,\dots,m} \text{diam}(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}) \rightarrow 0 \text{ as } n \rightarrow \infty, \quad (5)$$

where $\text{diam}(A) = \sup\{d(x, y) : x, y \in A\}$, for a set A in \mathcal{F} .

Denote the distance between two nonempty bounded sets A and B in \mathcal{F} by $d(A, B) = \inf\{d(x, y) : x \in A, y \in B\}$. Set \mathcal{F} satisfies the separation condition of degree n if there exist a positive number ε_0 and a natural number n such that for arbitrary indices $i_1 i_2 \dots i_n$ one can find indices $j_1 j_2 \dots j_n$ such that

$$d(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n}, \mathcal{F}_{j_1 j_2 \dots j_n}) \geq \varepsilon_0. \quad (6)$$

It is clear that the couple (\mathcal{F}, d) is not, in general, a metric space. Nevertheless, it is true that the map ϕ is continuous with respect to the distance d , and all the attributes of definitions for Poincaré, Li-Yorke and Devaney chaos can be extended for the dynamics. In the following theorem, we prove that the similarity map ϕ possesses the three ingredients of Devaney chaos, namely density of periodic points, transitivity and sensitivity. A point $\mathcal{F}_{i_1 i_2 i_3 \dots} \in \mathcal{F}$ is periodic with period n its index consists of endless repetitions of a block of n terms. If the diameter and separation conditions are valid, then \mathcal{F} is said to be a *chaotic structure* for F . The proof of the next theorem extends the technique for symbolic dynamics [11].

Theorem 1. *If \mathcal{F} is a chaotic structure, then the dynamics (\mathcal{F}, d, ϕ) is chaotic in the sense of Devaney.*

Proof. Fix a member $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n \dots}$ of \mathcal{F} and a positive number ε . Find a natural number k such that $\text{diam}(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k}) < \varepsilon$ and choose a k -periodic element $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k i_1 i_2 \dots i_k \dots}$ of $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k}$. It is clear that the periodic point is an ε -approximation for the considered member. The density of periodic points is thus proved.

Next, utilizing the diameter condition, the transitivity will be proved if we show the existence of an element $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n \dots}$ of \mathcal{F} such that for any subset $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k}$ there exists a sufficiently large integer p so that $\phi^p(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_n \dots}) \in \mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k}$. This holds true since we can construct a sequence $i_1 i_2 \dots i_n \dots$ such that it contains all the sequences of the type $i_1 i_2 \dots i_k$ as blocks.

For sensitivity, fix a point $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots} \in \mathcal{F}$ and an arbitrary positive number ε . Due to the diameter condition, there exists an integer k and element $\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k j_{k+1} j_{k+2} \dots} \neq \mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k i_{k+1} i_{k+2} \dots}$ such that

$d(\mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k i_{k+1} \dots}, \mathcal{F}_{i_1 i_2 \dots i_k j_{k+1} j_{k+2} \dots}) < \varepsilon$. We choose $j_{k+1} j_{k+2} \dots$ such that $d(\mathcal{F}_{i_{k+1} i_{k+2} \dots i_{k+n}}, \mathcal{F}_{j_{k+1} j_{k+2} \dots j_{k+n}}) > \varepsilon_0$, by the separation condition. This proves the sensitivity.

In [7, 8], Poisson stable motion is utilized to distinguish chaotic behavior from periodic motions in Devaney and Li-Yorke types. The dynamics is given the named Poincaré chaos. The next theorem shows that the Poincaré chaos is valid for the similarity dynamics.

Theorem 2. *If \mathcal{F} is a chaotic structure, then the similarity map possesses Poincaré chaos.*

The proof of the last theorem is based on the verification of Lemma 3.1 in [8], applied to the similarity map.

In addition to the Devaney and Poincaré chaos, it can be shown that the Li-Yorke chaos is also present in the dynamics of the map φ . The proof of the theorem is similar to that of Theorem 6.35 in [10] for the shift map defined in the space of symbolic sequences.

2 Main results

2.1 Chaotic random processes

Let us describe the type of the stochastic processes [5] that are in the focus of this paper. Given a probability space (Ω, E, P) , with sample space Ω , the set of events E and probability measure P . We assume that elements of the space Ω are infinite sequences $(\omega_0, \omega_1, \omega_2, \dots)$, with possible outcomes from the finite set (Y_1, Y_2, \dots, Y_r) with $P(Y_j) > 0, j = 1, 2, \dots, r$, and $\sum_{j=1}^r P(Y_j) = 1$, where r is a natural number.

Consider a discrete time random process X as a function that maps each element ω in the sample space Ω to a function $X(\omega, n): N \rightarrow R$, N and R are sets of natural and real numbers respectively. If ω is fixed, then $X(\omega, n)$ is a deterministic function of n known as a realization of the random process. If an n is fixed, then $X(\omega, n)$ is a random variable. Consequently X can be interpreted as an infinite collection of random variables indexed by n . In our paper, the variables are assumed to be independent.

The set, S , of all possible values that the random variable $X(n)$ can take for fixed n is called the *state space* of the random process. It is clear, that the realization can be considered as a trajectory of a discrete deterministic dynamics. We will show that realizations can behave chaotically if the state space can be properly structured.

Assume that a distance d is assigned for the state space S of the stationary random process such that the couple (S, d) is a metric space. Moreover, suppose that there exists a chaotic structure

$$S = \{S_{i_1 i_2 \dots i_n} : i_k = 1, 2, \dots, p, k = 1, 2, \dots\}, \quad (7)$$

for the state space. In the light of the last section's results, this means that domain-structured chaos, and, consequently, Poincaré, Li-Yorke and Devaney chaos are present for the dynamics (S, d, ϕ) . Nevertheless, it does not mean that the random process is chaotic, since its dynamics may be richer than that of the map ϕ .

Next, we will consider the stochastic process, which is chaotic, owing to the coincidence of stochastic and deterministic dynamics.

We assume that the state space is finite and denote $S = (s_1, s_2, \dots, s_p)$.

Assign for each member $s_i, i = 1, \dots, p$, of the state space infinitely many presentation elements $S_{i_1 i_2 \dots i_k}, i_j = 1, \dots, p, j = 2, \dots$. Thus, one can consider the pre-chaotic structure, $S = \{S_{i_1 i_2 \dots i_k} : i_j = 1, \dots, p, j = 1, \dots\}$.

Consider the distance $d(S_{i_1, i_2, \dots, i_k}, S_{j_1, j_2, \dots, j_k}) = d(s_{i_1}, s_{j_1})$ if $i_1, j_1 = 1, \dots, p$. It is easy to verify, that the diameter and separation conditions are valid for the dynamics (S, d, ϕ) where ϕ is the similarity map. Since the probabilities of all elements of Ω are non-zero finite numbers, all realizations of random dynamics are possible, admitting the same chaotic properties as the trajectories of the similarity map dynamics. Therefore, the following theorem is valid.

Theorem 3. *If (S, d) is a finite state space, then the random process $X(\omega, n)$ admits the domain-structured chaos.*

That is, random processes such as coin tossing, dice rolling, traffic lights, tetrahedron dice rolling, and five city entrance [5], are chaotic, since the collections of their realizations (sample sequences) are chaotic sets.

2.2 An example: an unpredictable function

A special type of Poisson stable orbit called an unpredictable trajectory, which leads to Poincaré chaos, was introduced in paper [7]. Ensuing, papers [8, 9] were concerned with the unpredictable functions of continuous and discrete arguments. This is why, to confirm Poincaré chaos in a random process one can simulate an unpredictable function, which is defined through the realization of the process. Consider the following definitions [7, 8].

A bounded sequence $\{\kappa_l\}, l = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$, in R^p is called unpredictable if there exist a positive number ε_0 and sequences $\{\zeta_n\}, \{\eta_n\}, n \in N$, of positive integers all of which diverge to

infinity such that $\|\kappa_{l+\zeta_n} - \kappa_l\| \rightarrow 0$ as $n \rightarrow \infty$ for each l in bounded intervals of natural numbers and $\|\kappa_{\eta_n+\zeta_n} - \kappa_{\eta_n}\| \geq \varepsilon_0$ for each $n \in N$.

A uniformly continuous and bounded function $\mathcal{G}: R \rightarrow R^p$ is called unpredictable if there exist a positive numbers ε_0, δ and sequences $\{t_n\}, \{u_n\}$ all of which diverge to infinity such that $\mathcal{G}(t+t_n) \rightarrow \mathcal{G}(t)$ as $n \rightarrow \infty$ uniformly on compact subsets of R and $\|\mathcal{G}(t+t_n) - \mathcal{G}(t)\| \geq \varepsilon_0$ for each $t \in [u_n - \delta, u_n + \delta]$ and $n \in N$.

Consider the Bernoulli process, that is the discrete time random process with $m = 2, s_1 = 1, s_2 = 2$, and $d(s_1, s_2) = |1 - 2| = 1$, where a and b are real numbers, and take into account the corresponding dynamics (S, d, φ) such that $S_{1, i_2, \dots, i_k, \dots}$ is assigned for s_1 and $S_{2, i_2, \dots, i_k, \dots}$ is assigned for s_2 where $i_j = 1, \dots, m, j = 2, \dots$. We assume that $d(S_{i_1, i_2, \dots, i_k, \dots}, S_{j_1, j_2, \dots, j_k, \dots}) = d(s_{i_1}, s_{j_1})$ if $i_1, j_1 = 1, 2$. It is easy to verify, that the diameter and separation conditions are valid for the dynamics (S, d, e) where e is the similarity map. Now, we put in accordance to an infinite realization $\{i_k\}, i_k = a, b, k \geq 1$, of the Bernoulli process the element $S_{i_1, i_2, \dots, i_k, \dots}$. Then, one can easily see that the coin tossing is chaotic process. Here, it is important that it is Poincaré chaotic, and consequently, there exist unpredictable orbits of the similarity map and unpredictable realizations.

It is known from [9], that there exists bi-infinite unpredictable sequence $\{i_k\}, i_k = 1, 2, k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$. In what follows, we will consider the sequence fixed. It is clear that the infinite sequence $\{i_k\}, i_k = 1, 2, k \geq 1$, is a realization of the Bernoulli process, and it corresponds to the unpredictable point $S_{i_1, i_2, \dots, i_k, \dots}$ of dynamics (S, d, φ) . Next, we will construct an unpredictable function by using the realization and visualize the behavior of the function. Consider the following piecewise constant functions, $\pi(t)$, which is the defined on the real axis through the equation

$$\pi(t) = i_k \text{ for } t \in \left[\frac{k}{100}, \frac{k+1}{100} \right), k \in Z. \text{ It is a discontinuous unpredictable function [6]. The graph of}$$

the function is seen in Figure 1.

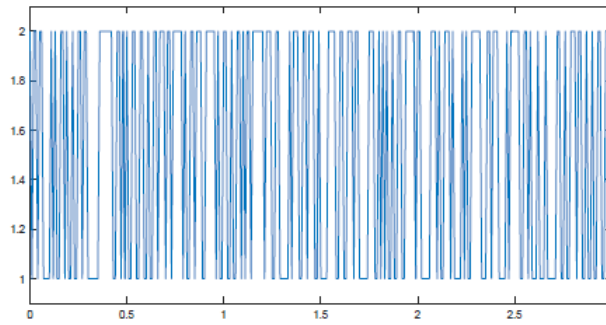

Figure 1. The graph of discontinuous unpredictable function $\pi(t)$.

Consider the following integral

$$\Pi(t) = \int_{-\infty}^t e^{-2(t-s)} \pi(s) ds, \quad t \in R, \quad (8)$$

where $\pi(t)$ is the piecewise constant function defined on the real axis through the equation

$$\pi(t) = i_k \text{ for } t \in \left[\frac{k}{100}, \frac{k+1}{100} \right), \quad k \in Z.$$

It is worth noting that $\Pi(t)$ is bounded on the whole real axis. In the same way as in [6, 9] one can prove that $\Pi(t)$ is an unpredictable (continuous) function.

Next, we obtain that

$$\Pi(t) = \int_{-\infty}^t e^{-2(t-s)} \pi(s) ds = e^{-2t} \Pi_0 + \int_0^t e^{-2(t-s)} \pi(s) ds, \quad t \in R, \quad (9)$$

$$\text{where } \Pi_0 = \int_{-\infty}^0 e^{2s} \pi(s) ds.$$

Let us simulate the function

$$\Psi(t) = e^{-2t} \Psi_0 + \int_0^t e^{-2(t-s)} \pi(s) ds, \quad t \geq 0, \quad (10)$$

where Ψ_0 is a number, which is not necessarily equal to Π_0 . Subtract equality (10) from the equality (9) to obtain that $\Pi(t) - \Psi(t) = e^{-2t} (\Pi_0 - \Psi_0)$ $t \geq 0$. The last equation demonstrates that the difference $\Pi(t) - \Psi(t)$ exponentially diminishes. Consequently, the graph of function $\Psi(t)$ approximates the graph of the function $\Pi(t)$, as time increases.

In Figure 2 we depict the function $\Psi(t)$ defined by the initial value $\psi(0) = 0.5$. It is worth to mention that the graph also illustrates the Devaney and Li-York chaos proper for the dynamics.

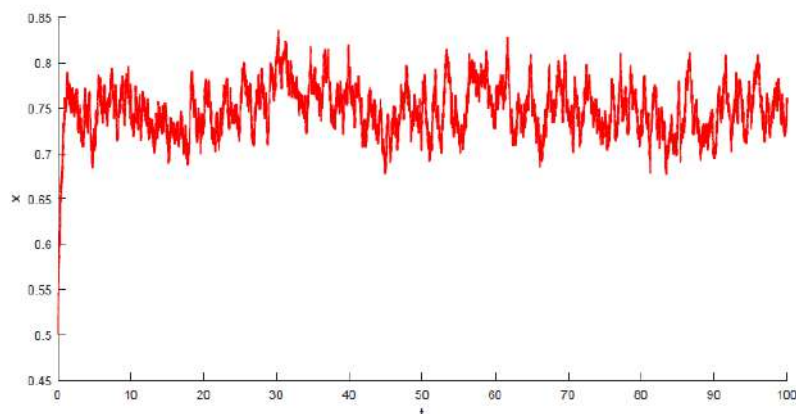

Figure 2. The graph of function $\Psi(t)$, with approximate the unpredictable function $\Pi(t)$

References

1. M. Akhmet, E.M. Alejaily. Abstract Similarity, Fractals and Chaos // ArXiv e-prints, arXiv:1905.02198. -2019 (submitted).
2. M. Akhmet, E. M. Alejaily. Domain-Structured Chaos in a Hopfield Neural Network // Int. J. Bifurc. Chaos. -2019 (in press).
3. M. Akhmet, E.M. Alejaily, Abstract Fractals // ArXiv e-prints, arXiv:1908.04273, Discontinuity, Nonlinearity and Complexity.- 2019 (in press).
4. M. Akhmet, E.M. Alejaily. Chaos on the Multi-Dimensional Cube// ArXiv e-prints, arXiv:1908.11194. -2019 (submitted).
5. M. Akhmet, M.O. Fen and E.M. Alejaily. Dynamics with chaos and fractals.-Berlin: Springer, 2020. XIII.-228p.
6. M. Akhmet, M.O. Fen and E. M. Alejaily. A randomly determined unpredictable function (submitted).
7. M. Akhmet, M.O. Fen. Unpredictable points and chaos// Commun. Nonlinear Sci. Numer. Simulat.-2016.-40. – P. 1-5.
8. M. Akhmet, M.O. Fen. Poincaré chaos and unpredictable functions// Commun. Nonlinear Sci. Numer.Simulat.-2016. -40. –P.85-94.
9. M. Akhmet, M.O. Fen. Non-autonomous equations with unpredictable solutions// Commun. Nonlinear Sci. Numer. Simulat. -2017.-59. –P. 657-670.
10. G. Chen, Y. Huang. Chaotic Maps: Dynamics, Fractals and Rapid Fluctuations- Synthesis Lectures on Mathematics and Statistics.-Texas: Morgan and Claypool Publishers, 2011.-243p
11. S. Wiggins. Global Bifurcation and Chaos: Analytical Methods.- New York, Berlin: Springer-Verlag, 1988.- XIV.- 495p.

МРНТИ 29.35.37; 29.35.39

ПРОВОДЯЩАЯ СФЕРА В ОДНОРОДНОМ ЭЛЕКТРИЧЕСКОМ ПОЛЕ

И.Ф. СПИВАК-ЛАВРОВ, Д.А. АЛИТУРЛИЕВА,

Д.Б. ДЖЕТКЕРГЕНОВ, М.С. КУРМАНБАЙ

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,

Актобе, Казахстан

Аннотация. В качестве примера сочетания аналитических и компьютерных методов для моделирования электромагнитных полей рассматривается задача моделирования электрического поля проводящей сферы, находящейся в однородном электрическом поле. Задача решается оригинальным методом, в котором однородное электрическое поле воспроизводится с помощью точечного заряда, отодвигаемого на бесконечность. При этом используется метод изображений для сферы. Результирующее поле представляет собой суперпозицию однородного электрического поля и поля диполя и имеет осевую симметрию. Выполнено построение силовых линий результирующего электрического поля путем численного решения дифференциального уравнения для силовых линий. Приведена компьютерная программа, написанная на языке Visual Basic for Application (VBA) в среде MS Excel, использованная для расчета и построения графика. Рассмотренная задача является примером выполнения практического задания магистрантами по дисциплине «Методы расчета электрических и магнитных полей».

Ключевые слова: поле диполя, принцип суперпозиции, метод изображений, моделирование электрических полей.

Abstract. As an example of a combination of analytical and computer methods for simulation electromagnetic fields, we consider the problem of modeling the electric field of a conducting sphere located in a uniform electric field. The problem is solved by the original method, in which a uniform electric field is reproduced using a point charge pushed to infinity. The image method for the sphere is used. The resulting field is a superposition of a uniform electric field and a dipole field and has axial symmetry. Power lines of the resulting electric field are constructed by numerically solving the differential equation for the lines of electric field. The computer program written in the language Visual Basic for Application (VBA) in the MS Excel environment is presented. It is used to calculate and plot the graph. The considered problem is an example of a practical assignment by undergraduates in the discipline «Methods of calculating electric and magnetic fields».

Key words: dipole field, superposition principle, image method, simulation of electric fields.

Аннотация. Электромагниттік өрістерді модельдеудің аналитикалық және компьютерлік әдістердің тіркесуінің мысалы ретінде біртекті электр өрісте орналасқан өткізгіш сфераның электр өрісін модельдеу мәселесін қарастырамыз. Бұл мәселе түпнұсқа әдіспен шешіледі, онда біртекті электр өрісі шексіздікке ығысатын нүктелік зарядтың көмегімен алынады. Сфера үшін кескін әдісі қолданылады. Қорытынды өріс біртекті электр өрісі мен диполь өрісінің суперпозициясы болып табылады және осьтік симметрияға ие болады. Алынған электр өрісінің күштік сызықтарын сызу үшін дифференциалдық теңдеудің шешімін сандық жолымен таптық. Есептеуді және графикті сызуды жүзеге асыратын MS Excel ортасындағы VisualBasicforApplication (VBA) тілінде жазылған бағдарлама келтірілген. Қарастырылған мәселе магистранттардың «Электрлік және магниттік өрістерді есептеу әдістері» пәніндегі практикалық тапсырмаларының мысалы болып табылады.

Түйінді сөздер: диполь өрісі, суперпозиция принципі, кескін әдісі, электр өрістерін модельдеу.

В настоящее время для магистрантов первого года обучения, по направлению подготовки 7М053 – физические и химические науки, по образовательной программе 7М05301 – физика, введена дисциплина «методы расчета электрических и магнитных полей». как известно, электромагнитные взаимодействия являются определяющими во многих физических процессах и явлениях, происходящих в окружающем нас мире. устройства, в которых используются электрические и магнитные поля встречаются повсюду. это и приборы бытовой техники, и различные электронные приборы, приборы медицинского и научного приборостроения, а также разнообразные устройства в областях, где используются высокие технологии, от коллайдера до автомобиля. в результате, при разработке новых устройств в приборостроении и технике часто возникают задачи, решение которых связано с расчетом электрических и магнитных полей, что и определяет актуальность данного курса.

Цель преподавания дисциплины «методы расчета электрических и магнитных полей», состоит в формировании у магистрантов теоретических и практических навыков, позволяющих им проводить расчет электростатических и магнитных потенциалов, а также находить напряженность электрического поля и магнитную индукцию в различных физических ситуациях, возникающих в приборостроении и технике. При этом необходимо свободно владеть современными технологиями расчета электромагнитных полей, которые основаны на оптимальном сочетании аналитических методов и компьютерного моделирования. Приобретенные знания по дисциплине дадут прочную теоретическую основу для развития умения анализировать используемые математические модели, описывающие природные и технологические процессы, с использованием возможностей современных компьютерных технологий.

В качестве характерного примера расчета электростатического поля мы выбрали задачу о проводящей сфере в однородном электрическом поле, так как для ее решения используется достаточно разнообразный набор как аналитических, так и численных методов, опирающихся на использование компьютерных технологий. задача решается оригинальным методом, в котором однородное электрическое поле воспроизводится с помощью точечного заряда, отодвигаемого на бесконечность. при этом применяется метод изображений для сферы, приводящий к расчету поля диполя. Результирующее поле представляет собой суперпозицию однородного электрического поля и поля диполя и имеет осевую симметрию. найденные аналитические выражения для напряженности электрического поля используются для графического построения силовых линий, полученных путем численного интегрирования соответствующего дифференциального уравнения при различных начальных условиях.

Поле диполя

Задача об определении поля проводящей сферы в однородном электрическом поле рассматривается в нескольких известных учебниках по электродинамике [1-5]. Однако приводимые там решения отличаются от предлагаемого нами решения и не доведены до построения графической картины поля. так, например, в работе [1] однородное электрическое поле воспроизводится с помощью двух зарядов положительного и отрицательного, перемещаемых соответственно в $+\infty$ и $-\infty$. Нами показано, что достаточно использовать один положительный точечный заряд, отодвигаемый в $+\infty$.

Задача о проводящей сфере решается нами после прохождения темы «мультипольное разложение потенциала. поле диполя». Дипольный момент \vec{d} произвольной системы фиксированных дискретных зарядов q_k , расположенных в точках \vec{r}_k ($k=1,2,\dots,N$), определяется выражением:

$$\vec{d} = \sum_{k=1}^N q_k \vec{r}_k. \quad (1)$$

Легко доказать теорему о независимости дипольного момента электрически нейтральной системы неподвижных зарядов, $\sum_{k=1}^N q_k = 0$, от выбора начала координат. потенциал поля диполя проще находится, если расположить отрицательный заряд простейшего диполя в начале координат. такой диполь изображен на рис.1. Здесь отрицательный заряд $-q$ расположен в начале координат, а положение положительного заряда $+q$ определяется вектором $\vec{\delta}$, ϑ – угол между векторами \vec{r} и $\vec{\delta}$.

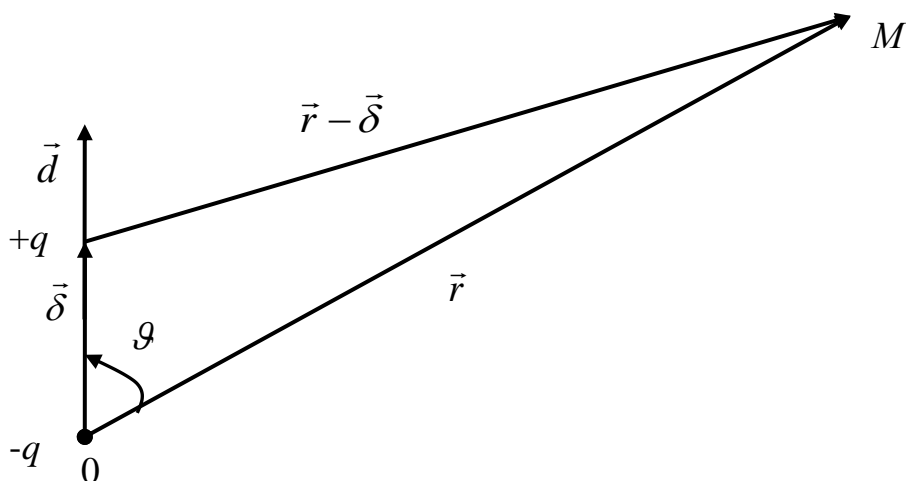

Рисунок 1. К определению поля диполя

Согласно формуле (1) для простейшего диполя получим:

$$\vec{d} = -q \cdot 0 + q \cdot \vec{\delta} = q \vec{\delta}. \quad (2)$$

Используя формулу для потенциала точечного заряда, для потенциала поля диполя в точке М, запишем выражение:

$$\varphi(\vec{r}) = \frac{q}{4\pi\epsilon_0} \left(-\frac{1}{r} + \frac{1}{|\vec{r} - \vec{\delta}|} \right). \quad (3)$$

Отметим, что обычно при нахождении поля диполя начало координат выбирается в середине вектора $\vec{\delta}$, что приводит к следующему выражению для потенциала:

$$\varphi(\vec{r}) = \frac{q}{4\pi\epsilon_0} \left(-\frac{1}{\left| \vec{r} + \frac{\vec{\delta}}{2} \right|} + \frac{1}{\left| \vec{r} - \frac{\vec{\delta}}{2} \right|} \right). \quad (4)$$

Однако, использование формулы (4) несколько усложняет вывод. поэтому при выводе выражения для потенциала поля диполя мы будем использовать формулу (3), что приводит к тому же результату при условии $\delta \ll r$.

Применяя теорему косинусов и ограничиваясь учетом членов не выше первого порядка по $\frac{\delta}{r}$, найдем

$$\frac{1}{|\vec{r} - \vec{\delta}|} = (r^2 + \delta^2 - 2r\delta\cos\vartheta)^{-\frac{1}{2}} \cong \frac{1}{r} \left(1 - 2\frac{\delta}{r}\cos\vartheta \right)^{-\frac{1}{2}} \cong \frac{1}{r} + \frac{\delta\cos\vartheta}{r^2}. \quad (5)$$

Подставив (5) в (3), учитывая (2) и вводя скалярное произведение векторов \vec{d} и \vec{r} , получим для потенциала диполя известное выражение:

$$\varphi_d(\vec{r}) = \frac{q\delta\cos\vartheta}{4\pi\epsilon_0 r^2} = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{\vec{d} \cdot \vec{r}}{r^3}. \quad (6)$$

Вычисляя градиент от выражения (6), получим выражение для напряженности поля диполя:

$$\vec{E}_d(\vec{r}) = -\vec{\nabla}\varphi_d(\vec{r}) = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{3(\vec{d} \cdot \vec{r})\vec{r} - r^2\vec{d}}{r^5}. \quad (7)$$

Метод изображений для сферы

Пусть, изолированная проводящая сфера радиуса R находится в однородном электрическом поле с напряженностью \vec{E}_0 . сначала решим вспомогательную задачу. Пусть на расстоянии a от центра сферы находится точечный заряд q . задача решается методом изображений. необходимо на расстоянии δ от центра сферы поместить заряд q' , причем

$$\delta = \frac{R^2}{a}, \quad q' = -q \frac{R}{a}. \quad (8)$$

Так как сфера изолирована, то в центр шара также поместим заряд $q'' = -q'$. в результате сфера приобретает дипольный момент

$$d = |q'| \delta = \frac{q R^3}{a^2}, \quad (9)$$

направленный вдоль \vec{E}_0 , при этом электрический заряд сферы равен нулю.

Будем увеличивать a и q таким образом, чтобы напряженность в пределе однородного поля оставалась неизменной. Так как

$$E_0 = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q}{a^2}, \quad (10)$$

то дипольный момент приобретаемый сферой будет равен

$$\vec{d} = 4\pi\epsilon_0 \vec{E}_0 R^3 = \epsilon_0 \alpha \vec{E}_0, \quad (11)$$

где α – поляризуемость сферы:

$$\alpha = 4\pi R^3. \quad (12)$$

Электрическое поле внутри сферы отсутствует $\vec{E} = 0$, а вне сферы при $r \geq R$ оно определяется суперпозицией однородного поля \vec{E}_0 и поля диполя (7):

$$\vec{E}(\vec{r}) = \vec{E}_0 + \vec{E}_d(\vec{r}). \quad (13)$$

Направляя ось z вдоль поля \vec{E}_0 и вводя сферические координаты r, ϑ , запишем с учетом (7) и (11):

$$\vec{E}(\vec{r}) = \vec{E}_0 \left(1 - \frac{R^3}{r^3} \right) + \frac{3E_0 \cos \vartheta \vec{r}}{r^4}. \quad (14)$$

Картина поля обладает осевой симметрией относительно оси z . проектируя (14) на оси y и z , получим выражения:

$$E_z = E_0 \left[1 + \frac{R^3}{r^3} (3 \cos^2 \vartheta - 1) \right], \quad (15)$$

$$E_y = E_0 \frac{R^3}{r^3} 3 \cos \vartheta \sin \vartheta. \quad (16)$$

На поверхности сферы при $r = R$ напряженность \vec{E} направлена по нормали к поверхности сферы, а по величине определяется выражением:

$$E = E_n = 3 E_0 \cos \vartheta = \frac{\sigma}{\epsilon_0}. \quad (17)$$

Откуда найдем распределение поверхностной плотности зарядов σ на сфере:

$$\sigma = 3\varepsilon_0 E_0 \cos \vartheta. \quad (18)$$

Так как интеграл от σ по поверхности шара равен нулю, то безразлично считать шар заземленным или изолированным.

Построение силовых линий поля

В переменных y и z выражения (15) и (16) запишутся в виде:

$$E_z(y, z) = E_0 \left[1 + \frac{R^3}{(y^2 + z^2)^{\frac{3}{2}}} \left(\frac{3z^2}{y^2 + z^2} - 1 \right) \right], \quad (19)$$

$$E_y(y, z) = E_0 R^3 \frac{3yz}{(y^2 + z^2)^{\frac{5}{2}}}. \quad (20)$$

Численно интегрируя дифференциальное уравнение для силовых линий

$$\frac{dy}{dz} = \frac{E_y}{E_z} \quad (21)$$

При различных начальных условиях, найдем уравнения силовых линий для единичной сферы $R = 1$ и построим графическую картину поля, которая представлена на рис. 2.

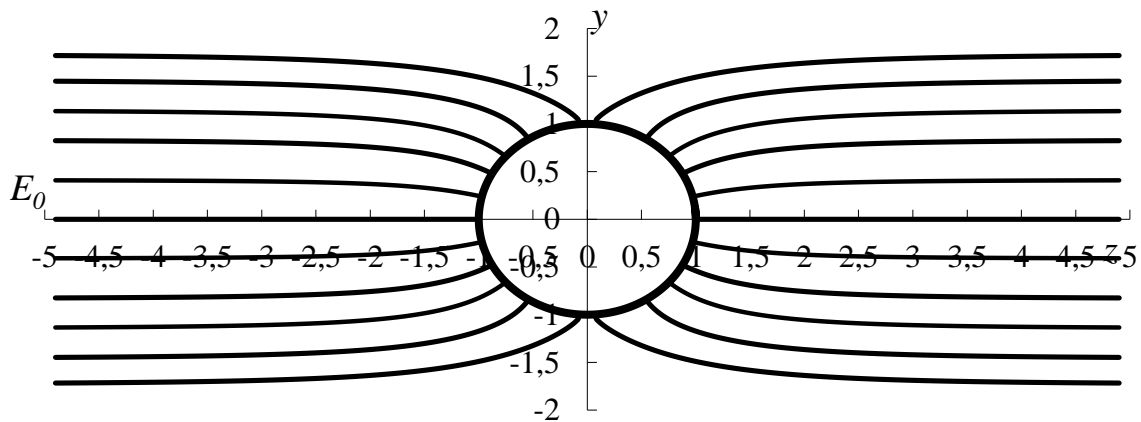

Рисунок 2. Картина силовых линий для проводящей сферы, помещенной в однородное электрическое поле \vec{E}_0

Уравнение (21) интегрировалось численно методом Эйлера. Была написана программа для расчета «FIELD1» на языке Visual Basic for Application (VBA) в среде Ms Excel. С помощью этой программы были получены и записаны в таблицы excel численные значения координат силовых линий. По этим данным с учетом симметрии поля были построены графики, приведенные на рис. 2. Ниже на рис. 3 приведен лист запуска программы «FIELD1», а также листинг этой программы.

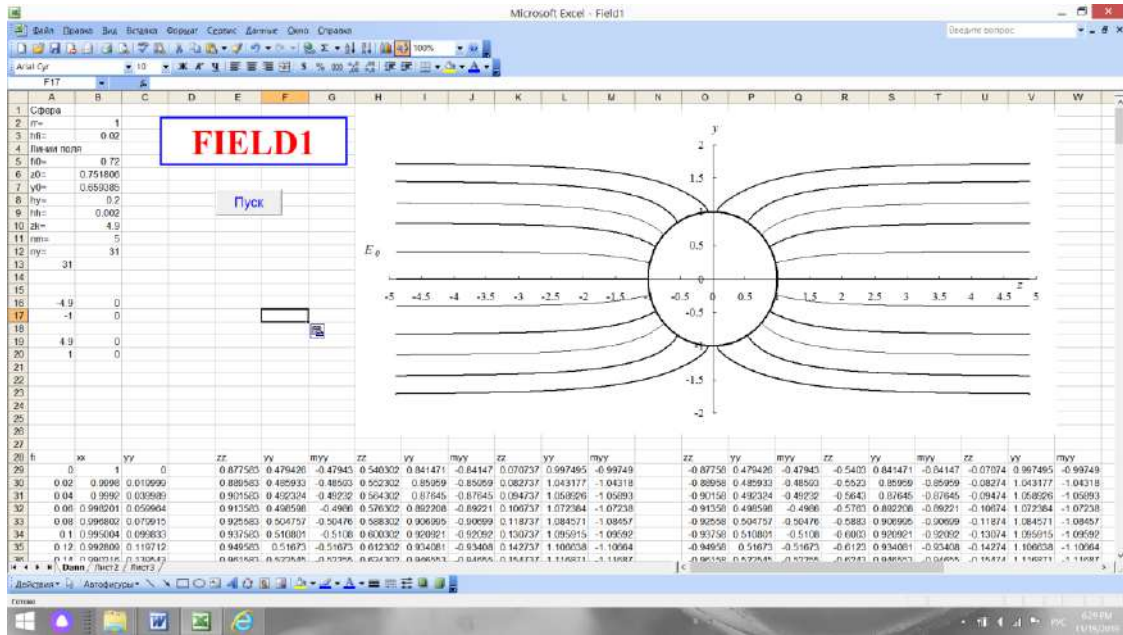

Рисунок 3. Лист запуска программы «FIELD1» листинг программы «FIELD1»

```

sub field1()
sheets("dann").select
z0 = cells(6, 2)
y0 = cells(7, 2)
hy = cells(8, 2)
hh = cells(9, 2)
zk = cells(10, 2)
nm = cells(11, 2)
ny = cells(12, 2)
mm = 0
ii = 1
    zz = z0
    yy = y0
    cells(ii + 28, ny + 1) = zz
    cells(ii + 28, ny + 2) = yy
aa:
    mm = mm + 1
    zz2 = zz * zz
    yy2 = yy * yy
    rr2 = zz2 + yy2
    rr = sqr(rr2)
    rr5 = rr2 * rr2 * rr
    yy1 = (3 * zz * yy / rr5) / (1 + (3 * zz * zz / rr2 - 1) / (rr2 * rr))
    yy = yy + yy1 * hh
    zz = zz + hh
    if mm > nm then
        ii = ii + 1
    
```

```
cells(ii + 28, ny + 1) = zz
cells(ii + 28, ny + 2) = yy
mm = 0
end if
if zz < zk then
goto aa
end if
ii = ii + 1
cells(ii + 28, ny + 1) = zz
cells(ii + 28, ny + 2) = yy
for jj = 1 to ii
zzm = cells(jj + 28, ny + 1)
yym = cells(jj + 28, ny + 2)
cells(jj + 28, ny + 3) = -yym
cells(jj + 28, ny + 4) = -zzm
cells(jj + 28, ny + 5) = yym
cells(jj + 28, ny + 6) = -yym
next jj
end sub
```

Заключение. Данная работа достаточно рельефно демонстрирует уровень требований, предъявляемых к магистрантам при изучении дисциплины «методы расчета электрических и магнитных полей». При решении данной задачи используется оригинальная идея воспроизведения однородного электрического поля с помощью точечного заряда, отодвигаемого на бесконечность. Это позволяет применить для решения стандартный метод изображений для сферы. При этом результирующее поле представляется как суперпозиция однородного внешнего поля и поля диполя. Приведена векторная формула для напряженности результирующего поля вне сферы, а также формулы для компонент напряженности в декартовых и сферических координатах. Записано дифференциальное уравнение для силовых линий поля в декартовых координатах, которое численно интегрируется методом Эйлера. Написана программа на языке VBA в среде MS Excel, с помощью которой решение задачи доведено до построения графической картины поля. Показано, что результирующее поле обладает осевой симметрией. Таким образом, рассмотренная задача представляет адекватное сочетание аналитических и компьютерных технологий, что несет достаточный креативный заряд для обучающихся и отвечает современным требованиям к подготовке магистров в области естествознания.

Список использованной литературы

1. Джексон Дж. Классическая электродинамика. – М.: Мир, 1970. – 694 с.

2. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Электродинамика сплошных сред. – М.: Наука, 1982. – 619 с.
3. Батыгин В.В., Топтыгин И.Н. Современная электродинамика. – Институт компьютерных исследований, 2003. – 351 с.
4. Матвеев А.Н. Электродинамика. – М.: Высшая школа, 1980. – 383 с.
5. Гречко Л.Г. и др. сборник задач по теоретической физике. – М.: Высшая школа, 1972. – 336 с.

ҒТАМР 27.01.45

МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА (5 - СЫНЫП) CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

А.У. БЕКБАУОВА, Н.Т. ҒИЛМАНОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада оқытудың пәндік-тілдік интеграциялық негізгі ұғымдары мен принциптеріне арналған (CLIL) әдісін математика пәніне қолдану мысалы берілген. Пәнді тіл арқылы және тілді пәннің мазмұны арқылы үйретуге бағытталған жұмыс түрлері ұсынылған.

Түйінді сөздер: интеграция жоғары әдістің ойлау қабілеттері инновациялық оқыту және оқытудағы жаңа тәсілдері.

Аннотация. Статья посвящена примеру применения метода предметно-языковому комплексному подходу к понятиям и принципам интеграции (CLIL) к математике. принципам и ключевым понятиям предметно-языкового интегрированного обучения. Представлены различные виды деятельности, нацеленные на изучение предмета через язык и изучение языка через содержание предмета.

Ключевые слова: Интеграция, мыслительные навыки высокого порядка, новые подходы в преподавании и обучении, инновация.

Annotation. The article is devoted to the principles and key concepts of Content and language integrated learning (CLIL). It presents a variety of activities aimed at the study of the subject through language and language learning through the content of the subject. It shows benefits of this technique. The article is written for a wide range of Mathematics teachers using this approach.

Keywords: integration, higher-order thinking skills, new approaches to teaching and learning, innovation.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында айтылғандай, «Бәсекелестікке қабілетті ел болу үшін, ең алдымен, оның әрбір мүшесі бәсекелестікке қабілетті болуы қажет. Бәсекелестікке бейімділік адамның жинаған бітім қорымен өлшенбейді. Алған білімін өмір сүрудің, өзін – өзі дәлелдеудің, өзгелермен тіл табыса әрекет етудің құралы ретінде қолдана білуінен көрінеді. Бұл сөйлеу дағдыларын өз мәдениеті негізінде жетілдіру арқылы мүмкін болады.

«Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегін кетпес далаға, Ұстаздық еткен жалықпас, Үйретуден балаға» деп, Абай атамыз жырлағандай, қазіргі жаңартылған білім беру бағдарламасында негізделген оқу – тәрбие үрдісі Назарбаев зияткерлік мектептерінде тәжірибеден өткізіліп, оң жетістіктер әкелген бағдарламаларға негіз бола алады. Соның бірі CLIL- кіріктірілген оқыту бағдарламасы болып табылады.

CLIL кіріктірілген оқыту бағдарламасы – бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны қалыптастыруды мақсат етеді.

Ағылшын тілінде математика пәнін оқытудың қалыпты жағдайдан айырмашылығы бар. Негізгі айырмашылық оқушылардың ағылшын тілін еркін меңгермегендігінде, соған сәйкес CLIL әдісі қолданылған сабақтарда оқушылар ақыл – ой әрекетінен гөрі танымдық әрекетін іске асыруға болады. Математика пәнінде кіріктірілген бағдарламада арнайы тілдік мақсаттар көрсетілген және осыны ескере отырып әр сабаққа пәндік терминология және диалогқа қажетті сөз тіркестерін енгізу, диалогтік және монологтік түрде оқушыларды бір – бірімен тілдесуін дамыту үшін түрі жаттығулар жасау көзделіп отыр.

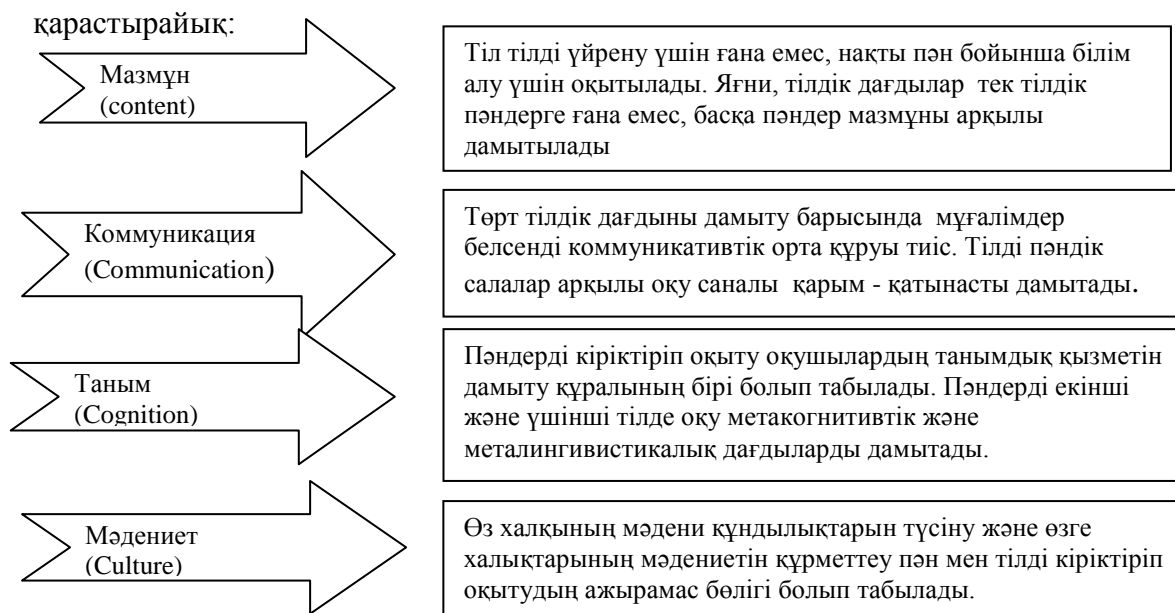
CLIL әдісін 1994 жылы көптілді білім беруді зерттеуші Дэвид Марш Еуропадағы тілдік білім берудің жағдайын үйлестіру бойынша жұмыс істеу барысында енгізді.

«CLIL» әдісінің негізгі мақсаты: ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндермен кіріктіріп оқыту арқылы оқушылардың білім алуға қызығушылықтарын арттырып, олардың ағылшын тілінде сауатты түрде «Үштілділік» ұлттық жоба аясында білім алуын, дамуға дағдыландыру қажет. Пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісі негізінде сабақта берілетін тапсырмалар мен жұмыстар тілді дамыту бағытында жүреді. Яғни тілдік емес пән оқытушылары тек пәннің мазмұнына ғана емес, сонымен қатар сол пән арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын байыта түседі. Бұл әдіс арқылы бірден екі мақсатқа жетуге болады: ағылшын тілі арқылы сабақ мазмұнын түсіндіру және пәндерді меңгеру арқылы ғылыми тіл дағдыларын дамыту болып табылады.

Халықаралық сарапшылар CLIL әдісін төмендегідей анықтайды:

- «тілді мәдениетаралық ойлауға дайындық және жалпы білім беруді жақсартудың құралы ретінде қарайтын әдіс»;
- «пән арқылы тілді зерттеуге және пәнді зерттеуге бағытталған әдісі»;
- «пәндерді екінші немесе үшінші тілді зерттеу арқылы және пәндік облыстарды зерттеу арқылы тілдік дағдыларын жетілдіру, яғни бір мезгілде пәндік және тілдік мақсаттарға қол жеткізу».

Пән мен тілді кіріктіріп оқытудың өзара тығыз байланысты төрт негізгі қағидатын

Сурет 1. Төрт қағида

Пән мен тілді кіріктіріп оқыту қағидаттары төмендегідей:

- ерекше дарынды оқушыларға мәнді де саналы оқуға;
- сабақ құрылымында проблемалық жағдайлар үлесін ұлғайтуға;
- жеке тұлғаның зерттеушілік типін қалыптастыратын оқушының ойлау әрекетін белсендіруге;
- оқушыға бір мезгілде әрекетті орындауда барлық мақсат қоюдан нәтижеге дейінгі барлық процесіне бақылау жасауға;
- білім берушілік, дамытушылық және танымдық үш бірлікті ұстаздың шексіз шығармашылығы тұрғысынан жүзеге асыруға;
- сабақтың ақпараттық сиымдылығын арттыруға;
- оқушылардың уәждемесін арттыруға, олардың оқу танымдық әрекетін белсендіруге, шаршағандары мен қажуларын азайтуға;
- сабақ үрдісінде өтілетін тақырыптың адам және қоғам өмірімен тікелей байланысына мән беруге;
- оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға;
- оқушылардың алған білімдерін өмірде қолдана білулеріне көмектесетін әдіс.

Яғни, оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ынталандыру төрттігін басшылыққа ала отырып, атап көрсеткен қағидаттар негізінде оқушылардың білімін бағалаймын. Бұл оқушының сабақта өзін - өзі және өзгені бақылауына, бағалауына мүмкіндік туғыза алады.

Мысалы: 5 – сыныптың математикасынан «Теңдеу» тақырыбын қарастырайық.

Сабақтың тақырыбы: «Теңдеу»

The theme of the lesson: «Equation»

Сабақ мақсаттары:

Оқушылар орындай алады:

- теңдеудің анықтамасын біледі;
- теңдеуді шешу түсінігін біледі;
- теңдеудің дұрыстығын тексеру тәсілдерін қолдана алады

The aims of the lesson:

Students can perform

- know the definition of the equation
- know the concept of solving the equation
- can use how to apply the methods to verify the correctness of the equation

Бағалау критерийлері:

- теңдеуді шеше алады;
- теңдеуді шешу ережесін біледі;
- теңдеудің дұрыстығын тексере алады

Evaluation criterion:

- can solve an equation
- know the rules of solving the equation
- can check up the equation

Құндылықтарға баулу:

Introduction to worth:

Оқушылар өз сыныптастарымен еркін диалогқа түседі, жұптық жұмыста бір-біріне көмектеседі, ақылдасып шешім шығарады, жеке жұмыста оқушылар жауапты болуға үйренеді. Болашаққа бағдар жасаймыз және рухани жаңғыруды бүгіннен бастаймыз!

Students engage in free dialogue with their classmates, in pair work helps each other is able to make decisions, learn to be responsible for personal work. Let is focus on the future and start spiritual modernization today!

Пәнаралық байланыстар: Ағылшын, қазақ, логика

Inter – subject connection: English, Kazakh, logics

АКТ қолдану дағдылары: Презентациямен жұмыс

Skills of using ICT: working with presentation

Тақырып бойынша алдыңғы бөлім: Арифметикалық амалдардың белгісіз компоненттерін табу ережесі негізінде теңдеулерді

шешу

Previous topic:

to solve the equations based on the rules of finding the unknown components of arithmetic operations

The procedure of the lesson

1. Ұйымдастыру кезеңі.

Organization moment

a) Greetings

-Good morning, children.

-How are you?

-I'm glad to see you

b) A talk about on duty

- Who is on duty today?

- Who is absent?

c) A talk about the weather

- What day is it today? What date is it today?

- So, open your exercise-books, write down the date.

2. Үй тапсырмасын тексеру.

Check up the homework

3. Жеке жұмыс

Individual work

Өткен тақырыпты еске түсіру мақсатында математикалық диктант жазылады, дұрыс жауап бойынша өзін-өзі тексере алады.

The children will write mathematical dictation to remember the past themes, also they can check up themselves using correct answers.

Математикалық диктант – Mathematical dictation

- Теңдеу дегеніміз не? What is an equation?

Белгісізі бар теңдік. Unequal equality

- Теңдеудің түбірі дегеніміз не? What is the «root of the equation»?

Айнымалының теңдеуді дұрыс теңдікке айналдыратын мәні. The value of the equation of the variable that makes the equation equally true.

- Теңдеудің шешімі дегеніміз не? Who knows the definition of the term «equation solution»?

Осы теңдеудің барлық түбірлерін табу немесе түбірінің жоқ болатындығына көз жеткізу. To find all the roots of this equation or to make sure that the root is missing.

Үш тілде терминдермен таныстыру To introduce with terms in three language

Теңдеу-уравнение- an equation

Теңдеуді шешу-решать уравнение- to solve the equation

Белгісіз айнымалы-неизвестное переменное-unknown variable

Арифметикалық амал-арифметическое действие- arithmetic operation

4. Жаңа сабақты түсіндіру

Explaining the new lesson

Оқушылар арасында сұрақ- жауап, пікір талас, талдау, қорытындылау түрінде жүргізіледі.

Among the students held a question answer, direct discussion, analysis.

5. Group work / Әр топқа таратпа қағаздар беріледі, топтар бірін-бірі бағалайды, бағалау парағы топтарға таратылады

(сыныптағы оқушыларға үш түрлі теңдеуді шешуге есептер таратып,

а) $x+17=18$; б) $x+5=15$; в) $12-x=9$ шыққан бірдей шешімдеріне байланысты 3 топқа бөлу, шешімі 1-1топ, шешімі 2-2топ, шешімі 3-3топ.

Оқушыларға әртүрлі теңдеулермен топтық жұмыс жасауды ұсынамыз.

/the papers will be given to each group, the groups evaluate each other, assessment groups are given the sheets/ of paper will be given to each group to three different students in the class solving equations. We offer students group work with different equations.

1-топ

а) $x+23=41$

б) 100 кг магнитті теміртас кенінің құрамындағы темірдің массасы тастың массасынан 44 кг артық. 100 кг магнитті теміртас кенінде неше килограмм тас бар?

2-топ

а) $x-61=17$

б) Марат түстен кейін түске дейінге қарағанда 2 балықты кем аулады. Ол барлық аулаған балықтарының жартысын атасының үйіне қалдырғанда, өзінде 5 балық қалды. Марат түске дейін неше балық аулады?

3-топ

а) $x+97=103$

б) Әсем пойыздың басынан есептегенде 7 –вагонға отырды. Марина пойыздың соңынан есептегенде 7 – вагонға отырды. Сонда қыздар бір вагонда болды. Пойызда неше вагон болған?

6. Оқулықпен жұмыс

Оқушылар екі нұсқаға бөлініп тапсырманы орындайды, өзін-өзі тақтадағы дұрыс жауаптарымен тексереді

(№413,414,415,419)

The students are divided in two variants, and the do tasks, then the correct answers will be checked up by them.

- **Let's do exercises for eyes. (көзге арналған жаттығу)**

Blind man, blind man

Sure you can't see?

Turn round three times

And try to catch me!

Turn East turn West

Catch as you can

Did you think you caught me?

7.Жұптық жұмыс/ Бірінші бітірген 2 жұпқа смайликтер беріледі. *Work in pairs / The smiley* will be given to the pairs, which will finish the first.

Теңдеуді шешіп, дұрыстығын тексеріңіз:

$$(x-16)*9=126 \text{ answer: } x=30$$

$$144:(x-3)=36 \text{ answer: } x=7$$

$$28*(x+5)=224 \text{ answer: } x=3$$

$$21*(y-8)=84 \text{ answer: } y=12$$

- Let's play the game "Who is faster?" There are cards with tasks on your desks. You must solve them. Who is faster?

- Who is the first? The second? The third

8. Жеке жұмыс. Individual work

Қалыптастырушы бақылау жұмысы, әрбір оқушыға жеке-жеке таратып беру.

Control work, will be given, to each student individually.

Қалыптастырушы бақылау жұмысы	
Бөлім.	5.2В Теңдеу
Тақырып	Теңдеу
Оқыту мақсаты	5.2.2.2 Теңдеуді шешудің дұрыстығын тексеру тәсілдерін қолдану;
Дағдылар	Білу және түсіну, білімін қолдану
Жетістік критерийі	- теңдеулерді шешеді; - теңдеудің шешімінің дұрыстығын тексереді; - қарапайым мәтін бойынша теңдеу құра алады және шешеді.
Тапсырма	
Білу, түсіну	Теңдеуді шешіп, дұрыстығын тексеріңдер 1. $250-3y=115$ 2. $x+3x+2*3x=120$ 3. $(48-x):8=4$

Қолдану	4. Әкесі неше жаста болса, баласы сонша ай. Екеуінің жастарының қосындысы 39 жыл. Баласы неше жаста?
----------------	---

Үйге тапсырма беру

Home work: Problem №422,423

Рефлексия. Reflection.

What have we done at our lesson? Have you liked it?

Thank you! You were great today!

Саралау – қосымша қолдауды қалай көрсетесіз? Үлгерімі жақсы оқушыларға қиын есептерді қалай қоюды жоспарлап отырсыз?	Бағалау – оқуда оқушылар жетістіктерін қалай тексеруді жоспарлап отырсыз?	Сілтемелер Денсаулық жағдайын тексеру АТ құндылықтар
Өткен материалды қайталау мен тапсырмаларды орындау барысында саралау жүзеге асырылады. Тапсырмалар оқушылардың қабылдау ерекшеліктеріне, тапсырма қиындығына байланысты, оқушының іс-әрекетін ұйымдастыру формалары: топпен және жекеше жұмыс түрлеріне сай ұсынылады.	Бақылау және комментарий жасау, ауызша немесе жазбаша сұрақтар арқылы бағалау жүреді. Жұппен, топпен жұмыста әрбір оқушының қатысымы жіті қадағаланады.	Сабакта барлық оқушыларға жағымды әсер ету үшін жағдай жасалады. Оқушылардың зерттеушілік қасиеттерінің дамуына, өзара бірлесіп жұмыс атқаруына, бірін-бірі тыңдап, көмекке келу немесе сөз саптау, түсініктеме беру, сурет арқылы беруге баса назар аударылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Методическое пособие «Использование подхода предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в Назарбаев Интеллектуальных школах»
2. Предметно-языковое интегрированное обучение -URL: <http://edu-resource.net> (интернет көздері)
3. Алметов Н.Ш. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** и приемы CLIL. - ЮКГУ им. М.Ауэзова, 2016. -URL: <http://infourok.ru> (интернет көздері)
4. Математика: Жалпы білім беретін мектептің 5 – сыныбына арналған оқулық. 1 – бөлім. Т.Алдамұратова, Е.Байшоланов, 4 – бас., -Алматы: Атамұра, 2015. 96 – бет.-URL: <http://zkoipk.kz/math-textbook-project/5-class/1797-matem-5.html> (кітап)
5. CLIL әдісіне негізделген әдістемелік нұсқаулық. -Астана 2013ж.- URL: <https://moluch.ru/archive/152/43250/> (әдістемелік нұсқаулық)
6. Қазақстан Республикасында 2011 -2020 жылдарға дейінгі білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, -Астана.2010ж. (мемлекеттік бағдарлама)

7. Жаратылыстану – математика, (математика, физика, информатика, химия, биология) пәндері бойынша Кіріктірілген оқыту бағдарламасы (ИОП) – шілде, 2013ж.- URL:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013182> (мемлекеттік бағдарлама)

8. **Kambatyrova A.** Көптілді білім контекстінде Content Language Integrated Learning (CLIL) тәсілінің мысалында тіл мен пәндік оқытуды интеграциялаудың әдістемелік ерекшеліктері [Methodological features of Content Language Integrated Learning (CLIL) in the context of multilingual education]// Bilim Educational Research Journal. -2012. -Б. 73-78.

МРНТИ 29.35.37; 29.35.39

КРАЕВОЕ ПОЛЕ ДЕФЛЕКТОРНЫХ ПЛАСТИН С ЗАЗЕМЛЕННЫМИ ЭКРАНАМИ

И.Ф. СПИВАК-ЛАВРОВ, Д.Б. ДЖЕТКЕРГЕНОВ, С.У. ШАРИПОВ

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,

Актөбе, Қазақстан

Аннотация. Дефлекторные пластины представляют собой две параллельные проводящие пластины и используются для управления электронными пучками. Рассмотрено двумерное краевое поле дефлекторных пластин с заземленными экранами. С помощью методов теории функций комплексной переменной получены аналитические выражения для краевого поля. Показано, что наличие заземленных экранов приводит к локализации краевого поля вблизи края дефлекторных пластин, в области характерные размеры которой порядка расстояния между пластинами d . Причем в средней плоскости наблюдается экспоненциальный спад поля, характеризуемый множителем $\exp\left(-\frac{2\pi s}{d}\right)$, где s – расстояние от границы дефлекторных пластин в сторону экранов. Таким образом, уже при расстояниях $s \cong 2d$ краевое поле практически не ощущается. Рассмотрено также распределение зарядов на рефлекторных пластинах. Получены выражения для емкости дефлекторных пластин с учетом краевых эффектов.

Ключевые слова: дефлекторные пластины, плоский конденсатор, краевое поле, управление электронным пучком.

Abstract. The deflector plates are two parallel conductive plates and are used to control electron beams. Two-dimensional fringe fields of deflector plates with grounded screens are considered. Using methods of the theory of functions of a complex variable, analytical expressions for the fringe field are obtained. It is shown that the presence of grounded screens leads to the localization of the fringe field near the boundary of the deflector plates, in the region whose characteristic dimensions are of the order of the distance d between the plates. Moreover, in the middle plane, an exponential decay of the field is observed, characterized by a factor $\exp\left(-\frac{2\pi s}{d}\right)$, where s is the distance from the boundary of the deflector plates towards the screens. Thus, even at distances, the fringe field is practically not felt. The

distribution of charges on reflex plates is also considered. Expressions are obtained for the capacity of the deflector plates taking into account fringe effects.

Keywords: deflector plates, flat capacitor, edge field, electron beam control.

Аңдатпа. Дефлекторлы пластиналар екі параллель өткізгіш пластиналардан тұрады және электрондық шоктарды басқару үшін қолданылады. Жерлендірілген экрандары бар дефлекторлы пластиналардың екі өлшемді шеттік өрістері қарастырылады. Комплекс айнымалы функциялар теориясының көмегімен шеттік өріс үшін аналитикалық теңдеу алынған. Жерлендірілген экрандардың болуы дефлекторлы пластиналардың шетінде өлшемі пластиналардың d ара қашықтығындай болатын аймақта шеттік өрісті окшаулауға болатыны көрсетілген. Сонымен қатар, орта жазықтықта $\exp\left(-\frac{2\pi s}{d}\right)$ көбейткішпен сипатталатын өрістің экспоненциалды азаюы байқалады, мұндағы s - дефлекторлы пластиналардың шекарасынан экрандарға дейінгі қашықтық. Демек, $s \cong 2d$ қашықтықтың өзінде шеттік өріс іс жүзінде байқалмайды. Сондай-ақ, реффлекторлы пластиналарда зарядтардың таралуы қарастырылған. Шеттік эффектіні ескере отырып, дефлекторлы пластиналардың сыйымдылығы үшін өрнектер алынды.

Кілт сөздер: дефлекторлы пластина, жазық конденсатор, шеттік өріс, электронды шоктарды басқару.

Введение. Дефлекторные пластины представляют собой две параллельные проводящие пластины, создающих отклоняющее электрическое поле. Они применяются для управления электронными пучками в электронно-лучевой литографии [1-3], в различных электронно-лучевых приборах [4-6], а в последнее время они стали важным элементом в сканирующей электронной микроскопии UEM [7-10], где они используются для отклонения электронного луча по апертуре для сканирования образца. Во всех этих приложениях при управлении электронным пучком очень важную роль играют пространственное и временное разрешение электронного пучка. Увеличения разрешения сканирующего пучка невозможно добиться, не учитывая влияние краевого поля дефлекторных пластин на точность отклонения пучка.

Влияние краевого поля приводит к изменению скорости электронов как в поперечном, так и в продольном направлении, в результате чего их реальная траектория отклоняется от идеальной, что нарушает пространственно-временное разрешение установки. Кроме того, электрическое поле на входе в пластины дефлектора обычно зависит от времени, поэтому необходимо проводить расчет динамических свойств электронного пучка после его отклонения дефлектором.

Впервые влияние краевых полей в электромагнитных секторах было изучено в работах [11-14]. однако, полученные в этих работах результаты сложно применить к параллельным дефлекторным пластинам, так как кривизна траектории электронов в дефлекторных пластинах, в отличие от электромагнитных секторов, не является постоянной величиной. Кроме того, в дефлекторных пластинах, как уже отмечалось, электрические поля обычно изменяются со временем, что также требует дополнительных исследований.

Отметим, что точные аналитические формулы для краевого поля плоского и цилиндрического конденсатора с открытыми торцами были получены в работах [15-19] с помощью методов теории функций комплексной переменной (ТФКП). В работе [20] также предложен оригинальный метод интегрирования уравнений движения, в котором в качестве независимых переменных используются электрический потенциал и силовая функция.

Однако, во многих ситуациях использование дефлекторных пластин с открытыми торцами нецелесообразно, так как при этом возникают неконтролируемые поля рассеяния. В данной работе мы рассматриваем поле дефлекторных пластин с заземленными экранами. Во-первых, заземляя экраны и экранируя отклоняющие пластины, мы локализуем краевое электрическое поле и подавляем неконтролируемые поля рассеяния, а во-вторых, такое поле может быть точно рассчитано аналитически.

Вывод формулы для потенциала. Рассмотрим двумерное дефлекторное поле плоского конденсатора с заземленным экраном. Схематическое изображение такого конденсатора приведено на рис. 1. Здесь потенциал экранов $V_0 = 0$, а потенциалы полюсов $\pm V/2$, расстояние между пластинами конденсатора d . На рисунке показаны также декартовы координаты x и y , а электроды предполагаются бесконечно протяженными вдоль оси z .

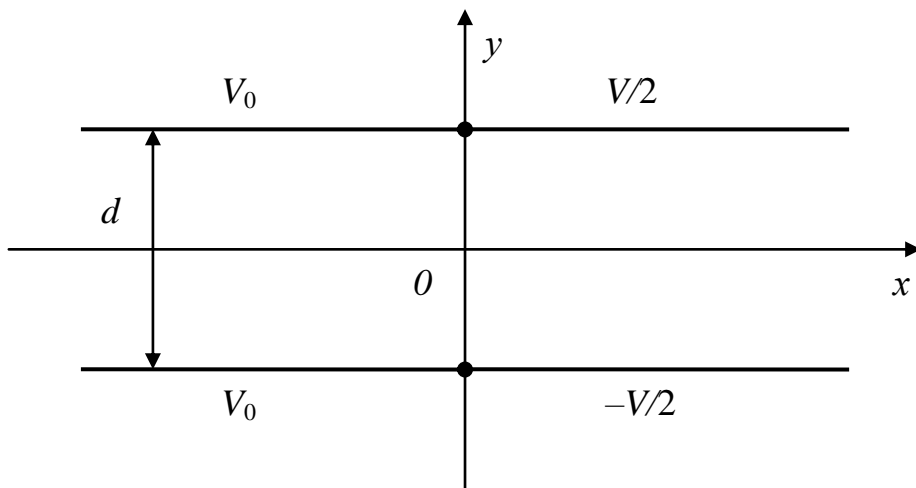

Рисунок 1. Схематическое изображение плоского конденсатора с экраном

Отобразив полосу на верхнюю полуплоскость, потенциал такой системы запишем в следующем виде:

$$\varphi(u, v) = \frac{V}{\pi} \operatorname{arctg} \frac{u}{v} - \frac{V}{2\pi} \left(\operatorname{arctg} \frac{1+u}{v} - \operatorname{arctg} \frac{1-u}{v} \right), \quad (1)$$

где

$$u \equiv u(x, y) = \exp\left(-\frac{\pi}{d}x\right)\sin\left(\frac{\pi}{d}y\right), \quad v \equiv v(x, y) = \exp\left(-\frac{\pi}{d}x\right)\cos\left(\frac{\pi}{d}y\right). \quad (2)$$

В комплексной форме это преобразование отображает полосу в комплексной плоскости $z = x + iy$ на верхнюю полуплоскость $w = u + iv$ и может быть записано в виде:

$$w = i \exp\left(-\frac{\pi z}{d}\right). \quad (3)$$

Граничная задача в w -плоскости представлена на рис.2.

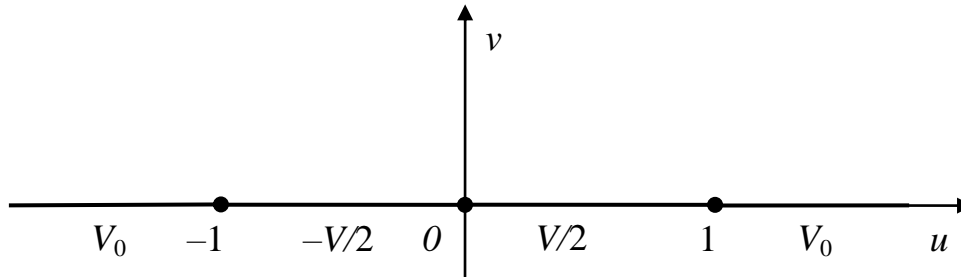

Рисунок 2. Граничная задача в w -плоскости

Подставляя (2) в (3) и используя формулу для суммы арктангенсов, получим следующее выражение для потенциала:

$$\varphi(x, y) = \frac{V}{d}y - \frac{V}{2\pi} \operatorname{arctg} \frac{\exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)\sin\left(\frac{2\pi y}{d}\right)}{1 + \exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)\cos\left(\frac{2\pi y}{d}\right)}, \quad (4)$$

Краевое электрическое поле

Теперь, дифференцируя (4), найдем составляющие напряженности электрического поля:

$$E_x = -\frac{\partial \varphi}{\partial x} = -\frac{V}{d} \frac{\exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)\sin\left(\frac{2\pi y}{d}\right)}{1 + 2\exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)\cos\left(\frac{2\pi y}{d}\right) + \exp\left(-\frac{4\pi x}{d}\right)}, \quad (5)$$

$$E_y = -\frac{\partial \varphi}{\partial y} = -\frac{V}{d} \left[1 - \frac{\exp\left(-\frac{4\pi x}{d}\right) + \exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)\cos\left(\frac{2\pi y}{d}\right)}{1 + 2\exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)\cos\left(\frac{2\pi y}{d}\right) + \exp\left(-\frac{4\pi x}{d}\right)} \right]. \quad (6)$$

В средней плоскости при $y = 0$

$$E_y(x, 0) = -\frac{V}{d} \left[\frac{\exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)}{1 + \exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)} \right]. \quad (7)$$

График изменения краевого поля в средней плоскости, описываемого формулой (7), представлен на рис. 3.

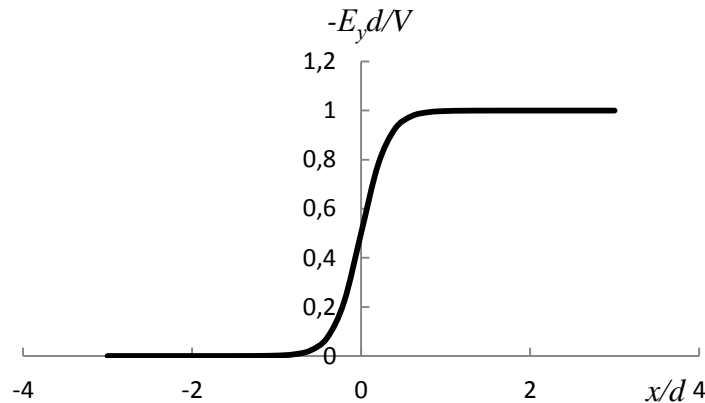

Рисунок 3. Распределение краевого поля в средней плоскости конденсатора

На границе области при $y = \frac{d}{2}$ из выражения (6) получим:

$$E_y(x, \frac{d}{2}) = \frac{V}{d} \left[\frac{\exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)}{1 - \exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)} \right]. \quad (8)$$

Откуда найдем формулу для поверхностной плотности распределения заряда на верхней положительно заряженной пластине

$$\sigma(x) = \frac{V\varepsilon_0}{d} \left[\frac{1}{1 - \exp\left(-\frac{2\pi x}{d}\right)} \right]. \quad (9)$$

График изменения $\sigma(x)$ вблизи края верхней рефлекторной пластины представлен на рис. 4, где σ измеряется в единицах $\frac{\varepsilon_0 V}{d}$. Из графика видно, что уже при отклонении от границы на $|x| \geq 0.5 d$ значения $\sigma(x)$ практически перестают изменяться и при отрицательных x стремится к нулю, а при положительных к единице. Из формулы (9) видно, что $\sigma(x)$ имеет особенность при $x = 0$, что физически обусловлено бесконечно узкими зазорами между экранами и дефлекторными пластинами. Однако эта особенность интегрируемая. Действительно, электрический заряд q_1 верхней пластины определится выражением:

$$q_1 = a \int_{-\infty}^{x_1} \sigma(x) dx = \frac{V\varepsilon_0}{d} a \int_{-\infty}^{x_1} \frac{\exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right) dx}{\exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right) - 1} = \frac{V\varepsilon_0}{2\pi} a \ln \left| \exp\left(\frac{2\pi x_1}{d}\right) - 1 \right|. \quad (10)$$

Здесь a длина пластин в направлении оси z . Если ввести $\beta = \exp\left(-\frac{2\pi x_1}{d}\right) \ll 1$, то получим с точностью до членов второго порядка по β :

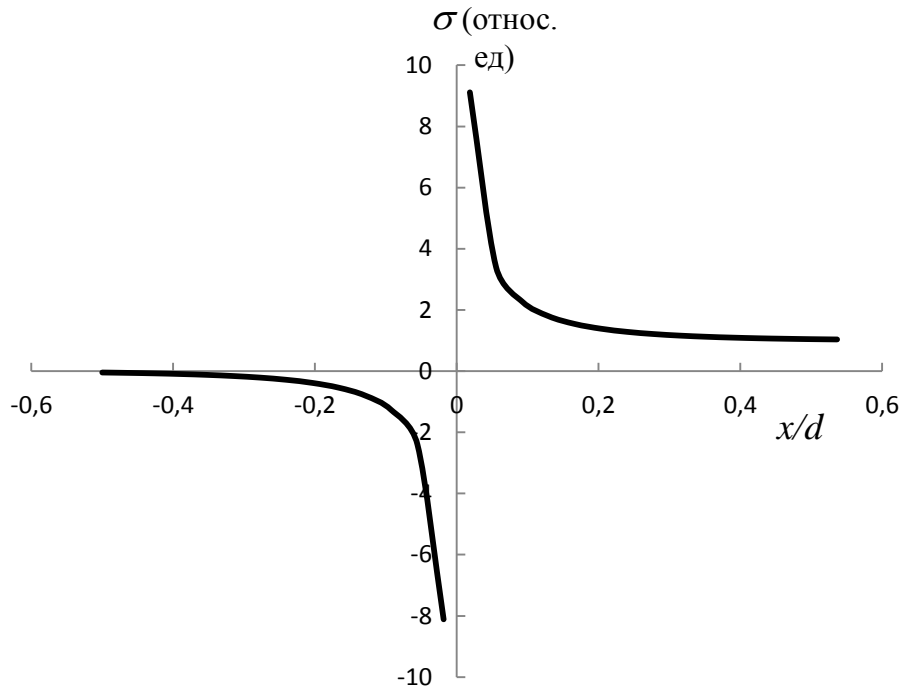

Рисунок 4. Распределение поверхностной плотности заряда $\sigma(x)$ в единицах $\frac{\varepsilon_0 V}{d}$

$$q_1 \cong \frac{\varepsilon_0 S_1}{d} V \left(1 - \beta - \frac{\beta^2}{2} \right), \quad (11)$$

где $S_1 = a x_1$ – площадь входной части рефлекторных пластин. Если длина рефлекторных пластин $l \leq 2d$, то можно взять $x_1 = \frac{l}{2} = x_2$, где x_2 – длина выходной части дефлекторных пластин. Электрический заряд на этой части пластин будет также равен (11):

$$q_2 = q_1 \cong \frac{\varepsilon_0 S_2}{d} V \left(1 - \beta - \frac{\beta^2}{2} \right). \quad (12)$$

Так как площадь пластин $S = S_1 + S_2 = 2S_1$, то полный заряд на пластине

$$q = q_1 + q_2 \cong \frac{\varepsilon_0 S}{d} V \left(1 - \beta - \frac{\beta^2}{2} \right). \quad (13)$$

Откуда для емкости коротких рефлекторных пластин ($l \leq 2d$) получим

$$C \cong \frac{\varepsilon_0 S}{d} \left(1 - \beta - \frac{\beta^2}{2} \right). \quad (14)$$

Здесь

$$\beta = \exp \left(-\frac{\pi l}{d} \right). \quad (15)$$

В том случае, если $l > 2d$, рефлекторные пластины можно разбить на три части: входную и выходную длиной d , а также среднюю длиной $(l - 2d)$. Тогда для емкости запишем выражение:

$$C \cong \frac{\varepsilon_0 S}{l} \left(\frac{l}{d} - 2\beta - \beta^2 \right). \quad (16)$$

Если пренебречь величинами порядка $\beta = \exp(-2\pi)$ и меньше, то получим формулу для емкости плоского конденсатора.

Численно интегрируя дифференциальное уравнение для силовых линий

$$\frac{dx}{dy} = \frac{E_x}{E_y} = \frac{\sin \left(\frac{2\pi y}{d} \right)}{\exp \left(\frac{2\pi x}{d} \right) + \cos \left(\frac{2\pi y}{d} \right)}, \quad (17)$$

получим графическую картину краевого поля, представленную на рис. 5. Из рисунка видно, что уже на расстоянии $x \geq 0.5d$ от границы экранов поле практически однородное.

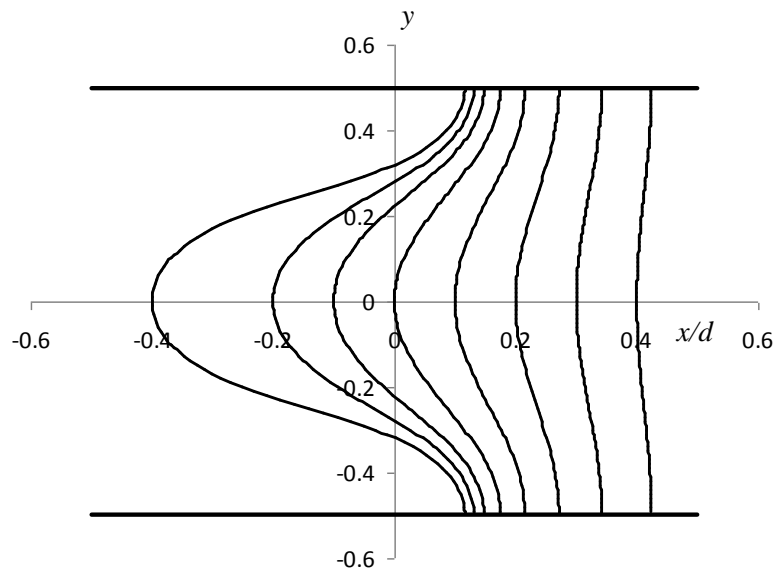

Рис. 5. Картина краевого поля рефлекторных пластин с заземленными экранами

Пусть в краевое поле дефлектора вдоль оси x влетает электрон со скоростью v_0 .
Учитывая формулу (7), запишем уравнение движения электрона:

$$m \frac{dv_y}{dt} = -e E_y(x, 0) = \frac{eV}{d} \left[\frac{\exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)}{1 + \exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)} \right]. \quad (18)$$

Здесь e и m – заряд и масса электрона. Преобразовав производную по времени:

$$\frac{dv_y}{dt} = \frac{dv_y}{dx} \frac{dx}{dt} = \frac{dv_y}{dx} v_0, \quad (19)$$

перепишем уравнение (20) в виде:

$$\frac{dv_y}{dx} = \frac{eV}{m d v_0} \left[\frac{\exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)}{1 + \exp\left(\frac{2\pi x}{d}\right)} \right], \quad (20)$$

Интегрируя уравнение (20) по x от $-\infty$ до x_1 , найдем

$$v_y = \frac{eV}{2\pi m v_0} \ln \left[1 + \exp\left(\frac{2\pi x_1}{d}\right) \right] \cong \frac{eV x_1}{m d v_0} \left(1 + \beta - \frac{\beta^2}{2} \right), \quad (21)$$

Таким образом, до попадания в однородное поле дефлектора электрон приобретает поперечную скорость. Если взять $x_1 = d$, то поперечная скорость

$$v_y \cong \frac{eV}{m v_0} \left(1 + \beta - \frac{\beta^2}{2} \right), \quad \beta = \exp(-2\pi).$$

Заключение. В работе рассмотрено краевое поле дефлекторных пластин с заземленными экранами. С помощью методов ТФКП получено аналитическое выражение для потенциала, что позволило исследовать характер краевого поля рефлекторных пластин с заземленными экранами. Показано, что использование заземленных экранов приводит к локализации краевого электрического поля вблизи края дефлекторных пластин, в области характерные размеры которой порядка расстояния между пластинами d . Причем в средней плоскости наблюдается экспоненциальный спад поля, характеризуемый множителем $\exp\left(-\frac{2\pi s}{d}\right)$, где s – расстояние от границы дефлекторных пластин в сторону экранов. Локализация краевого поля уменьшает также влияние неконтролируемых полей рассеяния. Показано, что протяженность заземленных экранов в реальной системе может быть ограничена величиной $3d$, а в некоторых случаях можно ограничиться и величиной $2d$. Рассмотрено также распределение зарядов на рефлекторных пластинах. Найдены выражения

для емкости дефлекторных пластин с учетом краевых эффектов. Полученные в работе результаты можно использовать также для описания краевого поля магнитов с магнитными экранами.

Список использованной литературы

1. M. Ogasawara, H. Sunaoshii, R. Yoshikawa, Development of a fast beamblanking system, Part of the SPIE Conference on Photomask and X-Ray Mask Technology V, Kawasaki. Japan 1998, pp. 79-85.
2. E. Mulder, P. Kruit, Spot movement due to signal transients in multiple deflector blankers in electron beam lithography machines, *Microelectron. Eng.*, 41 (1998) 159-162.
3. V. Auzelyte, M. Elfman, P. Kristiansson, K. Malmqvist, L. Wallman, C. Nilsson, J. Pallon, A. Shariff, M. Wegdén, The beam blanking system for microlithography at Lund Nuclear Microprobe, *Nucl. Instrum. Methods Phys. Res., Sect. B*, 219 (2004) 485-489.
4. J.T.L. Thong, B. C. Breton, W. C. Nixon, High repetition rate electron beam chopping system for electron beam testing at microwave frequencies, *J. Vac. Sci. Technol., B*, 8 (1990) 2048.
5. D. Winkler, R. Schmitt, M. Brunner, B. Lischke, Flexible picosecond probing of integrated circuits with chopped electron beams, *IBM J. Res. Dev.*, 34 (1990) 189-203.
6. D. Winkler, R. Schmitt, M. Brunner, B. Lischke, A phase-shift technique for high-speed e-beam testing with picosecond time resolution, *Scanning*, 11 (1989) 100-103.
7. R.J. Moerland, I.G.C. Weppelman, M.W.H. Garming, P. Kruit, J.P. Hoogenboom, Time-resolved cathode luminescence microscopy with subnanosecond beam blanking for direct evaluation of the local density of states, *Opt. Express*, 24 (2016) 24760.
8. I.G.C. Weppelman, R.J. Moerland, J.P. Hoogenboom, P. Kruit, Concept and design of a beam blanker with integrated photoconductive switch for ultrafast electron microscopy, *Ultramicroscopy*, 184 (2018) 8-17.
9. W. Verhoeven, V.R. Jfm, E.R. Kieft, M. Pha, O.J. Luiten, High quality ultrafast transmission electron microscopy using resonant microwave cavities, *Ultramicroscopy*, 188 (2018) 85-89.
10. S. Meuret, M. Sola Garcia, T. Coenen, E. Kieft, H. Zeijlemaker, M. Latzel, S. Christiansen, S.Y. Woo, Y.H. Ra, Z. Mi, A. Polman, Complementary cathodoluminescence lifetime imaging configurations in a scanning electron microscope, *Ultramicroscopy*, 197 (2019) 28-38.
11. H. Wollnik, H. Ewald, The influence of magnetic and electric fringing fields on the trajectories of charged particles, *Nuclear Instruments & Methods*, 36 (1965) 93-104.
12. H. Ezoë, Fringing Field Effect of Deflecting Magnet, *Rev. Sci. Instrum.*, 41 18 (1970) 952-956 (1970) 952-956.

13. H. Matsuda, H. Wollnik, Third order transfer matrices of the fringing field of an inhomogeneous magnet, Nuclear Instruments & Methods, 77 (1970) 283-292.
14. H. Matsuda, The influence of a toroidal electric fringing field on the trajectories of charged particles in a third order approximation, Nuclear Instruments & Methods, 77 (1971) 40-54.
15. G.A. Doskeyev, O.A. Edenova, I.F. Spivak-Lavrov, Influence of the fringe field on moving of the charged particles in flat and cylindrical capacitors, Nucl. Instrum. Methods Phys. Res., Sect. A, 645 (2011) 163-167.
16. O.A. Baisanov, G.A. Doskeyev, T.G. Doskeyev, I.F. Spivak-Lavrov, The differential equations defining deflection of particles of ion beam from axial trajectory in electric and magnetic fields, Nucl. Instrum. Methods Phys. Res., Sect. A, 645 (2011) 159-162.
17. E.M. Metodiev, K.L. Huang, Y.K. Semertzidis, W.M. Morse, Fringe electric fields of flat and cylindrical deflectors in electrostatic charged particle storage rings, Phys.rev.st Accel.beams, 17 (2014).
18. C.L. Souto, C.G. Carll, J. Wang, Fringe field effects on electrostatic deflection of electrons by a pair of charged plates, J. Electrostat., 94 (2018) 73-79.
19. I.G.C. Weppelman, R.J. Moerland, L. Zhang, E. Kieft, P. Kruit, J.P. Hoogenboom, Pulse length, energy spread, and temporal evolution of electron pulses generated with an ultrafast beam blanker, Struct Dyn, 6 (2019) 024102.
20. Spivak-Lavrov I.F. Analytical methods for the calculation and simulation of new schemes of static and time-of-flight mass spectrometers, Advances in Imaging and Electron Physics. 2016. Vol. 193 (2016) Burlington: Academic Press. P. 45-128.

МРНТИ 14.85.09

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗРАБОТКИ ТЕСТОВ ДЛЯ ДИСТАНЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ

К.П. АМАН, А.А. МУСИНА

*Актыбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова,
Актобе, Казахстан*

Аннотация. Бұл мақалада қашықтықтан оқыту технологиясы үшін тест құру мәселелері қарастырылады. Информатика бойынша нақты әзірленген қашықтықтан тестте оларды қолдану мысалдарымен 14 түрлі тесттер сипатталады.

Түйінді сөздер: тест, қашықтықтан оқыту технологиясы, iSpring Suite, тест конструкторы, тест түрлері, жеке тандау, сұрақ Банкі

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы создания тестов для дистанционной технологии обучения. Описываются 14 различных видов тестов с примерами их использования на конкретном разработанном дистанционном тесте по информатике.

Ключевые слова: тест, дистанционная технология, iSpring Suite, конструктор тестов, виды тестов, одиночный выбор, банк вопросов

Annotation. This article discusses the creation of tests for distance learning technology. 14 different types of tests with examples of their use on the concrete developed remote test on Informatics are described.

Keywords: test, remote technology, iSpring Suite, test designer, types of tests, single choice, question Bank

При обучении по дистанционной технологии важным инструментом для проверки знаний выступает тест. При создании тестов у разработчиков часто возникают следующие вопросы:

- сколько тестовых вопросов стоит придумывать;
- какие взять типы вопросов;
- какой определить проходной балл;
- сколько времени дать на ответы. [1]

Мощным инструментом для создания тестов можно назвать программу iSpring Suite.

Причем все материалы, которые созданы с помощью iSpring удобно использовать не только с компьютеров, но и с телефонов, планшетов на любой платформе: Android, iOS, и Windows Phone. [2]

В iSpring Suite можно создавать до 14 различных типов тестов, а также создавать уникальный дизайн для каждого задания, добавлять озвучивание к текстам, вставлять изображения и фотографии в тесты.

Для того чтобы создать набор тестов, нужно выполнить определенные шаги. На первом этапе следует определить тип тестовых вопросов.

В iSpring Suite при составлении тестовых заданий обычно используют варианты из 11 оценочных вопросов, например, самый простой вариант теста, когда нужно только определить истинность ответа. Обычно используются два переключателя Верно/Неверно. [3]

Также имеется вариант, когда пользователю нужно выбрать один правильный вариант ответа из множества предложенных ответов, как на рисунке 1. На рисунке представлен пример из разработанного авторами тестового комплекса по информатике для дистанционной технологии обучения.

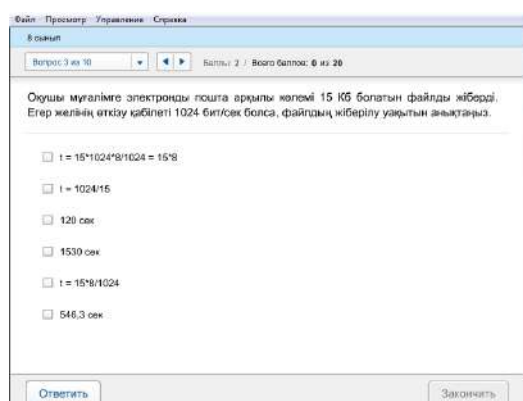

Рисунок 1. Выбор одного ответа

Следующий тип теста, это - выбор нескольких правильных ответов. Тестовые задания подобного типа сложнее, чем «Одиночный выбор», потому что заранее неизвестно количество правильных ответов.

Имеется в iSpring Suite также тип теста, предполагающий краткий письменный ответ, то есть списка предполагаемых ответов нет, нужно ввести свой ответ в текстовое поле. Данный вид теста представлен на рисунке 2.

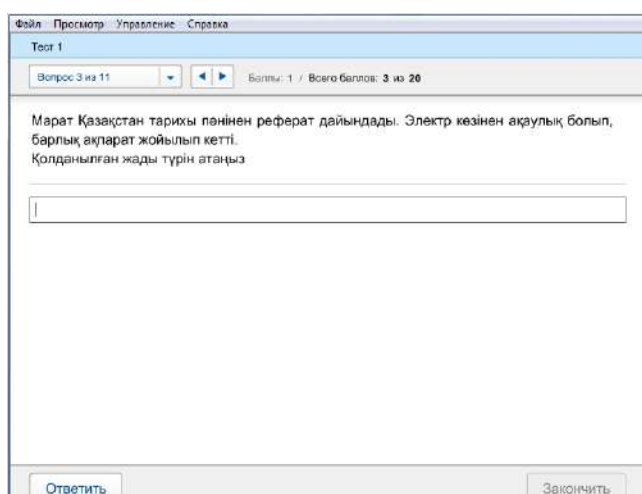

Рисунок 2. Ввод ответа в текстовое поле

Следующий вид тестовых заданий предполагает расположение элементов в нужной последовательности. Например, такие задания можно использовать, если нужно провести хронологию событий. [4]

Выбор из выпадающего списка. Данный вид тестовых заданий предполагает выбор ответа из ниспадающего списка ответов, пример данного вида теста представлен на рисунке 3.

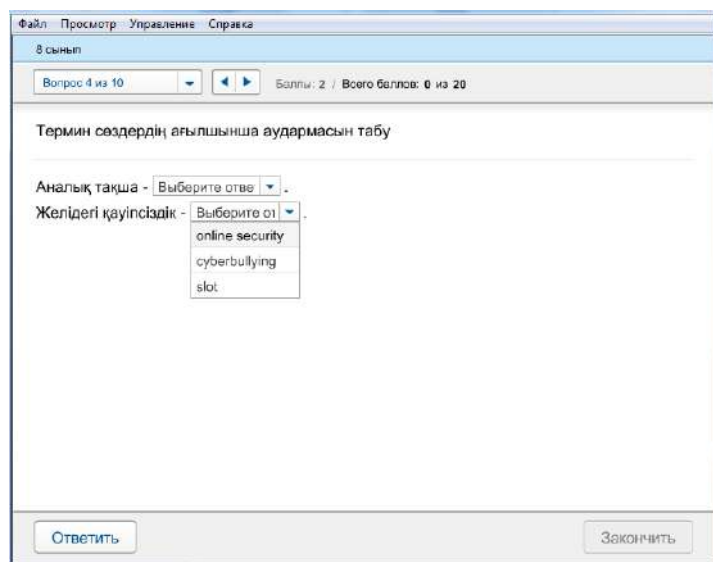

Рисунок 3. Выбор из ниспадающего списка

Интересный вариант теста – это перетаскивание слов. То есть пользователю нужно вставить правильные слова из некоторого банка слов и заменить пропуски словами, как на рисунке 4.

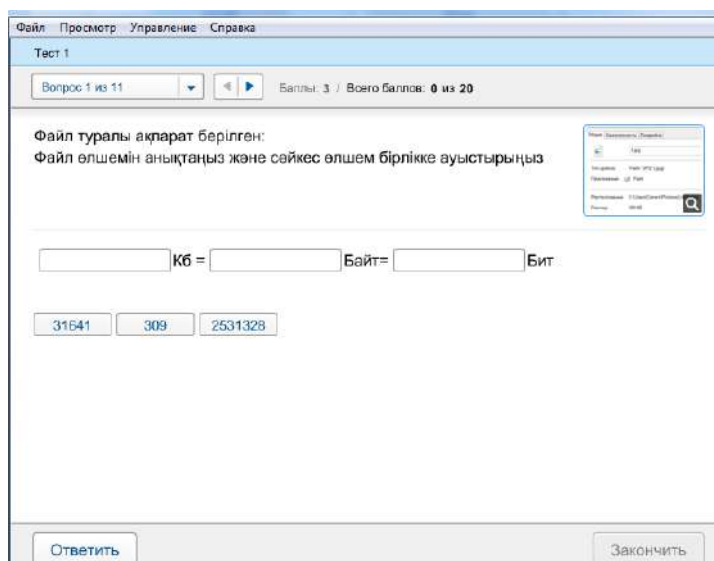

Рисунок 4. Банк слов

Заполнить пропуски — следует заполнить некоторые пропуски, которые встречаются в тексте. Этот вид теста похож на «Вложенные ответы» и «Банк слов». Подобный тип вопросов подойдет, если требуется проверить насколько хорошо студент знает определенное правило.

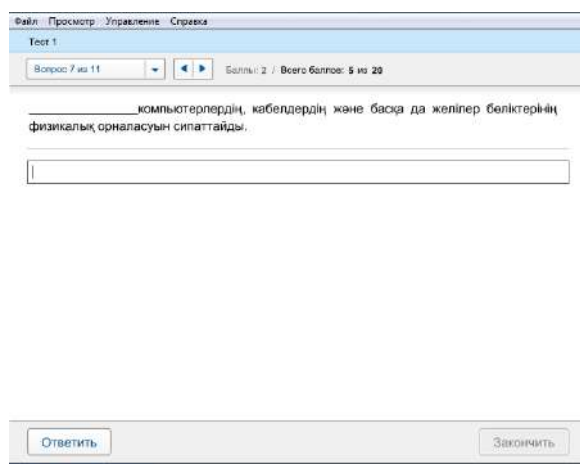

Рисунок 5. Тестовый вопрос с пропусками

Тип теста «Соответствие» предполагает соединение пары слов или фраз.

Оптимальное задание по данному виду теста содержит от 4 до 10 определенных условий. Соответствия следует проводить между: определенными понятиями и некоторыми определениями, текстом и изображением к нему, списком авторов и его цитатами, какими-либо датами и их событиями, например как на рисунке 6.

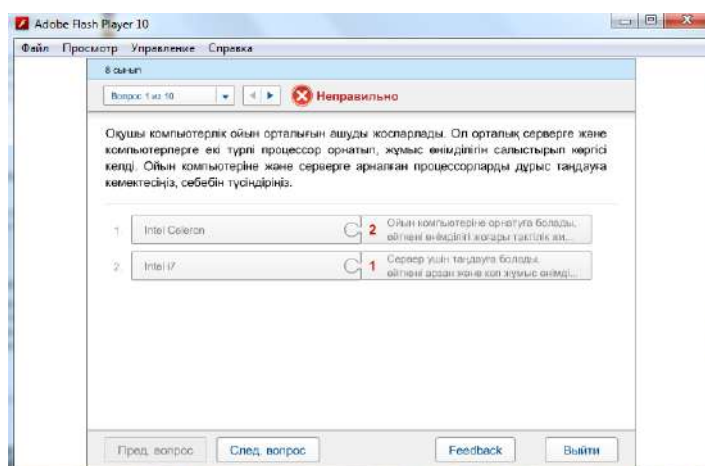

Рисунок 6. Тестовый вопрос на соответствие

В начале работы с тестовым комплексом студенту предлагается пройти авторизацию, где будут указаны имя и электронная почта. Электронная почта указывается для отправки результатов теста (рисунок 7).

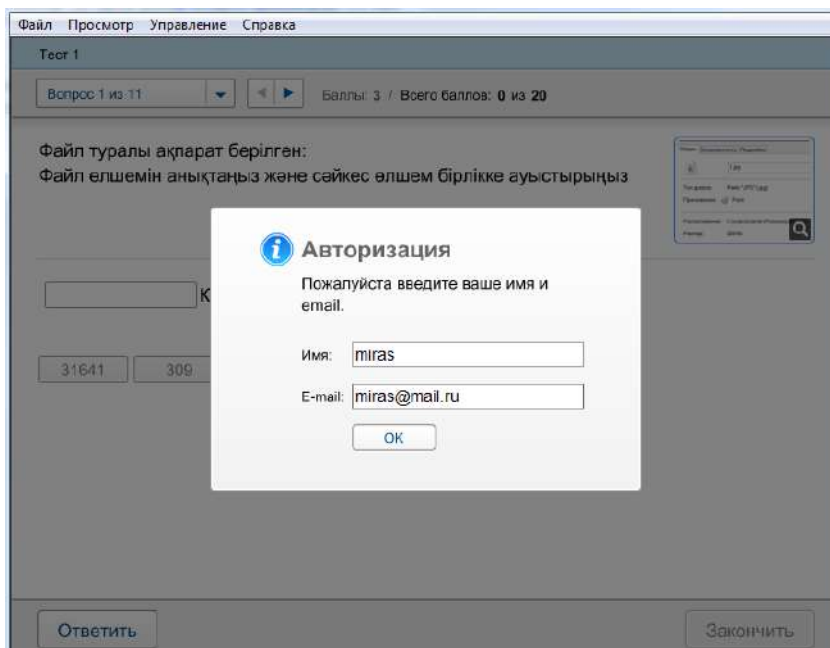

Рисунок 7. Авторизация

Если студент не ввел значение в текстовое поле, то от системы выходит сообщение в специальном окне, где указывается ошибка (рисунок 8).

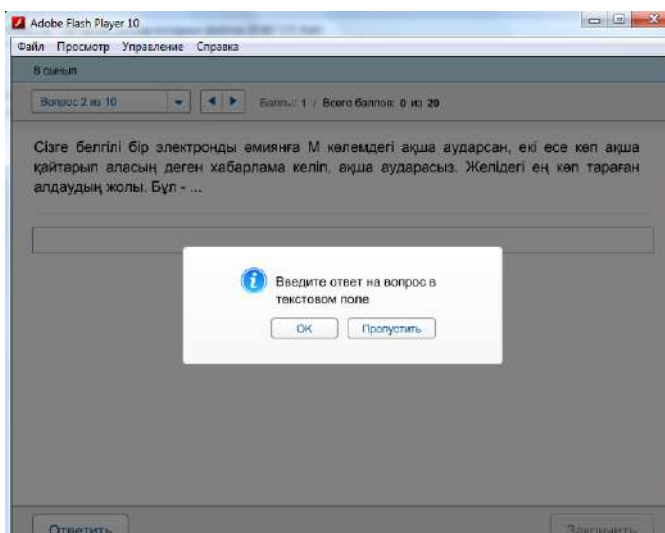

Рисунок 8. Форма сообщений от системы

После ответа на каждый вопрос в программе предусмотрена возможность проверки правильного ответа с выводом на экран, как на рисунках 9 и 10.

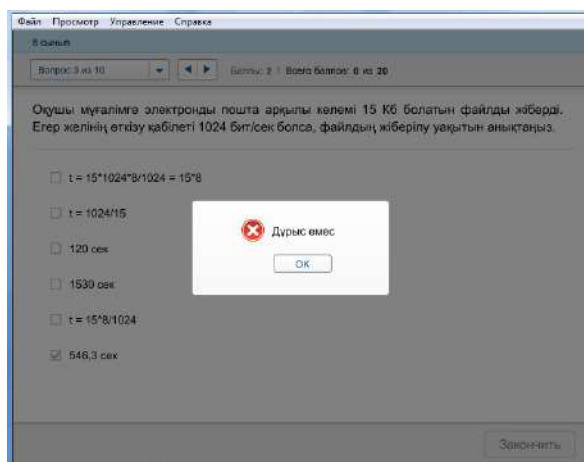

Рисунок 9. Форма сообщений от системы о неправильном ответе

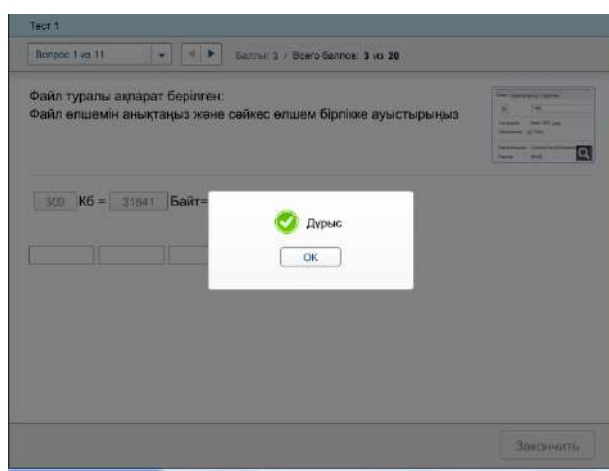

Рисунок 10. Форма сообщений от системы о правильном ответе

Таким образом, конструктор iSpring Suite обеспечивает простоту в использовании, он совместим с PowerPoint, имеет большое количество интерактивностей, обеспечивает эстетичный дизайн тестов, позволяет использовать тесты на мобильных устройствах.

Список использованной литературы

1. Система дистанционного обучения – iSpring Online [электронный ресурс]. URL: <http://www.iSpring.ru/iSpring-online>
2. Программа для создание электронных курсов – iSpring Suite [электронный ресурс]. URL: <http://www.iSpring.ru/iSpring-suite>
3. Создаем видеолекции с iSpring [электронный ресурс]. URL: <http://www.ispring.ru/elearning-insights>
4. Документация по iSpring. [электронный ресурс]. URL: <http://www.ispring.ru/docs/pages/viewpage.action?pageId=1444961>

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

МРНТИ 34.01.45

МОДЕЛИРОВАНИЕ – КАК СПОСОБ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ

Р. ИЗИМОВА, Г.С. КАШКИНБАЕВА

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
г. Актөбе, Казахстан

Андатпа. Жұмыста заманауи мектеп оқушыларының негізгі құзыреттіліктерін дамытатын модельдеудің статикалық және динамикалық әдістері сипатталған. Ұсынылған модель түрлерін сабақтың әр түрлі кезеңдерінде қолдануға болады: ой шақыру, ұғыну, бекіту және кері байланыс т.б. Модельдерді жасау үшін оқушылар қолданылатын кеңсе материалдарын (қағаз, пластилин, түрлі-түсті қарындаштар, желім, фламастерлер) пайдаланады. Үлгілерді орындау және жасау кезінде оқушылар бағалау критерийлерін басшылыққа алады. Жасалған модельдер ой-өрісін кеңейтеді, дизайндық ойлау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылардың сыни ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Кілт сөздер: моделдеу тәсілі, қалыптастырушы бағалау, ақпараттарды қабылдау түрі.

Аннотация. В работе описан прием моделирования, который развивает ключевые компетенции учащихся современной школы. Существуют два вида моделирования: статические и динамические. Представленные виды моделей можно использовать на уроке при изучении новой темы на разных этапах урока: вызов, осмысление, закрепление и рефлексии. Для создания моделей учащиеся используют различные подручные и канцелярские материалы (бумага, пластилин, цветные карандаши, фламастеры). При выполнении моделей учащиеся руководствуются критериями оценивания. Созданные своими руками модели расширяют кругозор, способствует формированию навыков образного мышления, развивают навыки критического мышления и творческих способностей учащихся.

Ключевые слова: способ моделирование, формативное оценивание, тип восприятия информации.

Annotation. The work describes the method of modeling, which develops the key competencies of students. There are two types of modeling: static and dynamic. The presented types of models can be used at different stages of the lesson during the studying process. Students use a variety of improvised and stationery materials to create models. Students are guided by evaluation criteria during performing models. The models created by own hands broaden horizons, develops skills of critical thinking and creative abilities of pupils.

Key words: method of modeling, formative assessment, type of perception of information.

Современное образование неразрывно связано с тремя главными понятиями, такими как, обучение, преподавание и оценивание. Общество предъявляет требования к школе и значит к учителю тоже. Учитель XXI века должен вооружить учащихся прочными знаниями, которые бы помогли им в жизни. Раньше учитель являлся носителем и

источником информации. Учащиеся получали готовые знания. Сейчас к учителю изменились требования. В данное время учитель направляет и координирует работу учащихся. Он является другом и способствует развитию у обучающихся навыков самостоятельности, самокритичности и умения находить нужную, достоверную информацию. Современный ученик должен уметь из многочисленного потока информации находить, анализировать и применять необходимые знания [1,2].

Но как научить ученика владеть соответствующими навыками? Как помочь ему ориентироваться в потоке информации? Такими приемами обязан научить его учитель.

Порою часто можно встретить высказывание: «Какой учитель, такой и ученик?». Поэтому конечно, за время педагогической деятельности учитель постоянно думает о преподавании, размышляет о новых приемах оценивания знаний учащихся.

На основе действующей модели критериального оценивания и разработанных измеримых критериев оценивания в системе образования Назарбаев Интеллектуальных школ, и учитель, и ученик понимают: «На каком этапе обучения находится ученик?», «Что ему необходимо сделать, чтобы достичь ожидаемых результатов?».

В учебном процессе на уроках биологии учащиеся изучают различные процессы жизненно важные для любого живого организма. Познают особенности строения, как анатомического, так и морфологического характера. Такие занятия невозможно организовать без проведения практических и лабораторных работ, которые являются неотъемлемой частью методологии предмета. В своей практике я стараюсь применять различные способы и приемы формативного оценивания. Например, прием «моделирования». Существует несколько различных способов моделирования. Их можно разделить образно на две группы: к первой группе можно отнести – информационные модели, такие как, например, «аппликация», умение работать с подручными материалами, такими как пластилин и цветная бумага. Так, например, на рисунке 1, представлены примеры моделей, изготовленные учащимися при изучении темы «Многообразие живых организмов» в 7 классе, учащиеся выполнили модели №1 «Строение вируса» и модель №2 «Молекула ДНК» из бисера, а из пластилина выполнены модель №3 «Растительная и животная клетка» и модель №4 «Деление клетки. Митоз».

Рисунок 1. «Многообразие живых организмов»

На рисунке 2, представлены модели, выполненные учащимися 8 класса при изучении раздела «Разнообразие живых организмов» на тему: «Моё любимое животное», которые выполнены при изучении урока на тему: «Сравнение строения позвоночных и беспозвоночных животных».

Рисунок 2. Модели «Моё любимое животное»

Учащиеся 9 и 10-х классов тоже принимают активное участие в процессе изготовления моделей из подручного материала. Так на рисунке 3, можно увидеть различные модели выполненные ребятами при изучении темы: «Кровеносная система человека»: №1. Модель сердца; №2. Модель строения почек и надпочечников; №3. Особенности строения кровеносных сосудов (артерии, капилляры и вены).

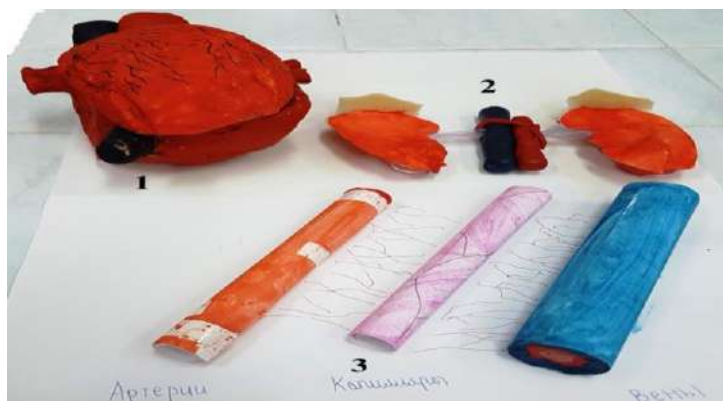

Рисунок 3. Модели «Кровеносная система»

На рисунке 4 представлены модели учащихся 10 класса на тему: «Размножение и генетический материал»: №1 Модель «Набор хромосом»; №2 Модель «ДНК»; №3 Модель «Яйцеклетка человека»; №4 Модель «Сперматозоид человека».

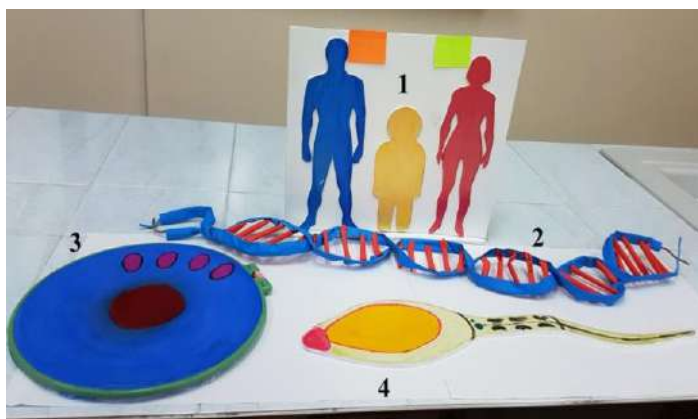

Рисунок 4. Модели «Размножение и генетический материал»

Представленные модели выполнены учащимися при формативном оценивании после изучения определенной темы. Все работы учащиеся защищают перед классной аудиторией, согласно критериев оценивания и определенного время выступления. Такой способ формативного оценивания помогает развивать у обучающихся, языковые навыки и навыки критического мышления [3,4]. При выполнении таких работ, учащиеся самостоятельно выбирают любой подручный материал:пластилин, бумага, конструктор Лего, ПВХ, проволоку, пластмассовые обручи или коктейльные трубочки и с помощью такого материала представляют работу перед своими одноклассниками. Такое творческое представление материала позволяет более лучшему усвоению учебного материала и делает урок увлекательным и интересным. Поэтому на уроке всегда царит творческий настрой и позитивное настроение.

Особенно интересно наблюдать за учащимися во время выполнения работы. При создании моделей эффективно работает три вида восприятия: зрительное (восприятие модели), тактильное (ощущения работы с материалом) и звуковое (защита в малых группах и индивидуальная работа).

Необходимо учитывать, что такое сотрудничество должно соответствовать возрастным особенностям обучающихся. Знания, полученные при выполнении таких заданий являются прочными и учат детей самостоятельности и творческому подходу к решению определенного вопроса. При изучении программы предмета «Биология» особое внимание хотелось бы обратить на темы, которые вызывают определенные трудности к воспроизведению и пониманию происходящих явлений и процессов. Вот именно в этом и состоит суть положительного значения такого способа, как моделирование [5,6].

Приведу несколько примеров использования приема «моделирования» в моей практической деятельности.

Тема урока: «Дыхательная система человека» Класс 8

Цель обучения: изучить механизм дыхательных движений .

Задание: Используя модель, объясните, механизм дыхательных движений:

вдох - выдох?

Работа в группах.

Предлагаю учащимся готовую модель «Дыхательная система человека».

Таблица 1. Критерии оценивания

Критерии оценивания	✓	Выполнение
Называют и показывают все основные части модели		
Объясняют механизм дыхательных движений		
Отмечают события, происходящие при вдохе и выдохе		

Учитывая возрастные особенности на уроке, предлагаю учащимся готовую модель «Дыхательная система человека» (рисунок 5). Учащиеся должны выполнить, описанные выше критерии оценивания.

Рисунок 5. Работа с моделью «Дыхательная система человека»

А вот в 10 классе, наоборот, при изучении темы «Механизм вдоха и выдоха» предлагаются следующие рекомендации по оцениванию [7].

Таблица 2. Рекомендации по оцениванию

Ссылка на учебную программу	Цель обучения	Рекомендации по оцениванию
10.2В Дыхание	объяснять механизм вдоха и выдоха	Учитель оценивает применение ранее полученных знаний о дыхательной системе, вдохе и выдохе и анализ своих наблюдений. Для этого учитель предлагает оборудование для исследования механизма вдоха и выдоха, модель скелета и мышц. Учащиеся должны провести исследование и ответить на вопросы ‘почему воздух поступает в легкие? Как снижается давление? Как увеличивается объем? Какова роль грудной клетки? Объяснить роль мышц, задействованных в дыхательных движениях. Учащиеся должны проанализировать свои наблюдения и сделать выводы.
Навыки	Критерии успеха	
	<i>Учащийся достиг цели обучения, если</i>	
Применений знаний. Анализ и исследовательские навыки.	Применяет ранее полученные знания о дыхательной системе, вдохе и выдохе. Правильно проводит исследование. Анализирует и объясняет механизм вдоха и выдоха. Правильно отвечает на вопросы. Делает выводы.	

Для достижения цели обучения учащимся 10 класса предлагается некоторый перечень необходимого оборудования и предоставляется раздаточный материал, используя которое, учащиеся должны самостоятельно собрать модель «Дыхательной системы человека», провести исследование и объяснить механизм вдоха и выдоха.

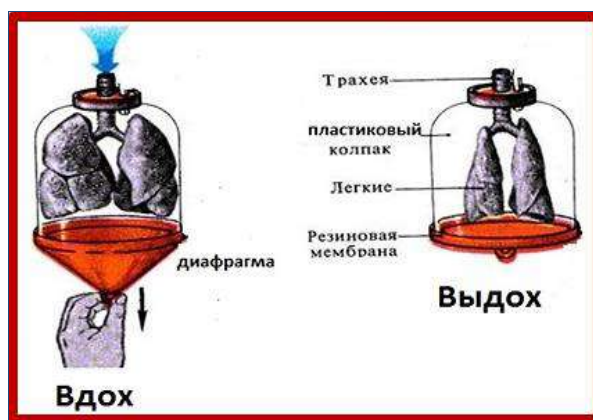

Рисунок 6. Модель «Грудная клетка человека»

Необходимые материалы: пластиковая емкость объемом 5л, ножницы, три воздушных шарика, скотч, резиновый шнур длиной 7 см, резиновая пробка с отверстием, пара коктейльных трубочек.

Удачным примером применения динамических моделей можно назвать такой способ, как принцип «Домино». Такой способ можно умело применить при изучении темы в 10 классе «Строение нейрона». При оценивании работ необходимо обратить внимание на рекомендации к оцениванию и критерии успеха.

Таблица 3. Рекомендации по оцениванию

Ссылка на учебную программу	Цель обучения	Рекомендации по оцениванию
10.2В Нервы, движение и биофизика	установить связь между строением и функцией нервной клетки	Учитель предоставляет парам учащихся схемы двигательных нейронов и список требуемых обозначений. Учащиеся должны обозначить клетки, выполнить задание на установление соответствия между строением и функцией нервной клетки.
Навыки	Критерии успеха	
	<i>Учащийся достиг цели обучения, если</i>	
Применений знаний. Анализ и критическое мышление.	Применяет ранее полученные знания о строении и функции нервной клетки. Правильно выполняет задание на установление соответствия между строением и функцией нервной клетки. Анализирует и объясняет связь между строением и функцией нервной клетки.	

Для достижения цели обучения предлагаю использовать прием «Принцип Домино».

Можно использовать этот прием, также на этапе «Вызова». Начать урок рекомендую с формулирования **проблемного вопроса:** «Как вы думаете, какая нервная система будет соответствовать позвоночным, а какая - беспозвоночным животным? Аргументируйте свой ответ».

Необходимое оборудование: две полоски пенопласта длиной 50 см, два набора «Домино», набор ушных палочек, набор булавок, лист цветной бумаги для эстетичного оформления.

Из выше перечисленных предметов, собираем прибор – модель «Строение нейрона позвоночных и беспозвоночных животных» (Рисунок 7).

1. Размещаем два одинаковых листа пенопласта указанной длины.

2. Измеряем длину костяшек домино и отмечаем на пенопласте при помощи карандаша.

3. Делаем замеры одинаковой длины и количества костяшек домино.

4. Затем на одном листе пенопласта между зазорами костяшек домино размещаем булавки в лист пенопласта (так чтобы они были плотно укреплены).

5. Следующим шагом мы располагаем ушные палочки, заранее зачистив их от ваты на концах, между ушками булавок на листе пенопласта.

6. Второй лист пенопласта, как и первый, покрываем сверху цветной бумагой и размещаем на одинаковом расстоянии костяшки домино.

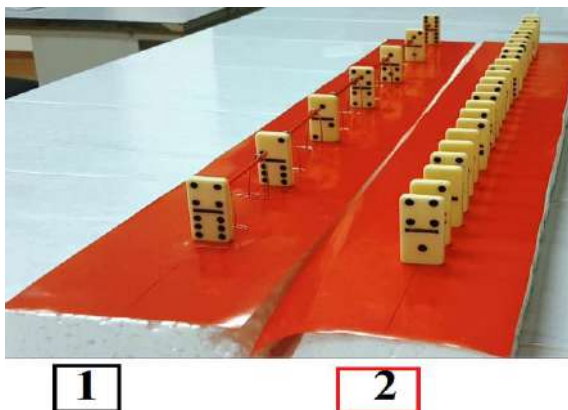

Рисунок 7. Модель «Соревнование нейронов»

№1- Строение нейрона для позвоночных животных

№2-Строение нейрона для беспозвоночных животных

Учащиеся выполняют задание и отмечают особенности строения нейрона.

Предполагаемый ответ на вопрос: в модели №1 ушные палочки выполняют роль перехватов Ранвье и нервный импульс передается скачкообразно от одного нейрона к другому. Скорость такого импульса во много раз превышает, чем во второй модели. А вторая модель характерная для беспозвоночных животных и перехваты Ранвье отсутствуют, импульс передается от нейрона к нейрону непосредственно. Поэтому, многие позвоночные животные ведут активный образ жизни (например, хищники), а беспозвоночные животные ведут малоактивный образ жизни.

Применение динамических моделей играют важную роль при изучении вопросов, касающихся интеграции предметов и межпредметной связи [8]. Так, например, изучение в 10 классе темы: «Механизмы проведения нервного импульса», основывается на межпредметной связи между химией (вещества- медиаторы) и физикой (трандукция - преобразование сигналов в электрические импульсы).

Таблица 4. Рекомендации по оцениванию

Ссылка на учебную программу	Цель обучения	Рекомендации по оцениванию
10.2В Нервы, движение и биофизика	описывать общие закономерности возникновения и проведения нервного импульса	Учитель предлагает упражнение для изучения скорости передачи нервных импульсов. Учащиеся должны описать общие закономерности возникновения и проведения нервного импульса.
Навыки	Критерии успеха	
	<i>Учащийся достиг цели обучения, если</i>	
Применений знаний.	Правильно описывает общие закономерности возникновения и проведения нервного импульса	

Работа в группах.

Задание: Приготовьте модель передачи импульса в нервной системе.

Оборудование: бельевая веревка, пластмассовый мяч, теннисные шарики, пластиковый сосуд или цилиндр, ножницы

Продукт: модель-макет

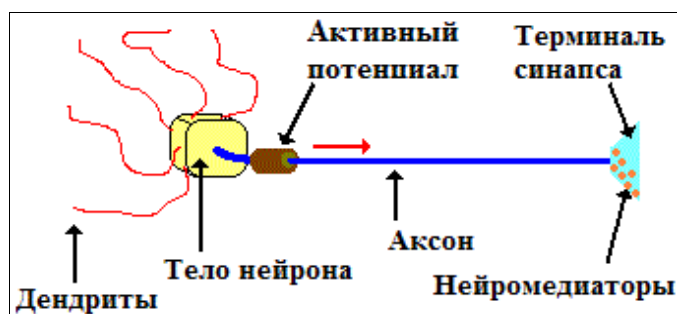

Рисунок 8. Модель - макет «Строение нейрона и передача импульса»

Таблица 5. Взаимооценивание

Критерии оценивания	✓
1. отмечают компоненты нейрона (гlossарий терминов)	
2 демонстрируют процесс проведения импульса	
3.объясняют механизм передачи импульса и с использованием термина «трандукция»	

При выполнении задания учащиеся могут воспользоваться дидактическим материалом, размещенным на информационном стенде, который находится в классном кабинете. Поэтому учащиеся, самостоятельно могут использовать материал для изучения и повторения нового материала. Такой способ помогает ученикам самостоятельно изучать информацию и эффективно её использовать в процессе обучения.

Итак, подводя итоги работы, можно отметить следующие главные выводы:

- моделирование является эффективным способом формативного оценивания;
- можно выделить две основные группы моделей: информационные (непосредственно несущие полезную информацию) и динамические (которые, демонстрируют и объясняют механизмы каких-либо процессов);
- применение моделирования развивает навыки критического мышления, анализа, исследования и применения знаний;
- использование моделирования помогает формированию у учащихся ключевых компетенций в образовании: умение решать проблемы и управлять процессами;
- учителю самому необходимо уметь делать модели своими руками и понимать суть процесса;
- уроки с применением такого приема как моделирование становятся интересными и увлекательными, и помогают развивать у учащихся исследовательские навыки и интерес к предмету.

В модели критериального оценивания можно прочесть следующее утверждение: «Реформирование оценивания необходимо, чтобы предоставить возможность любому системному изменению в сфере образования. И изменения в глобальном масштабе требуются для оснащения нынешних учащихся, навыками необходимыми для их успеха в будущем на рынке труда» (МакГо, 2008). Данное утверждение еще раз подтверждает необходимость применения новых способов оценивания знаний учащихся для развития интеллектуальной в целом личности, способной к саморазвитию и конкуренции.

Список использованной литературы

1. Руководство по критериальному оцениванию для учителей Назарбаев Интеллектуальных школ. – Астана: Центр педагогических измерений, 2016. -49 с.
2. Модель критериального оценивания, протокол №39, утверждена решением Правления АОО «Назарбаев Интеллектуальных школ» от 15.08.2016 г., с.44.
3. Загвязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация. – М: Академия, 2001.– 192с.

4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учеб. пособие. - М: Народное образование, 1998. – 256 с.
5. Ихсанова Л.Ф. Учебно-инновационные технологии // критериальное оценивание как новый подход к оцениванию в современной школе. - 2019. - №1(29). - С.29-33
6. Борисёнок И. Аудиалы, визуалы, кинестетики и дигиталы. - <http://vseklass.ru/obshhenie/audialy-vizualy-kinestetiki-i-digitaly.html> (07.06.2018 г.)
7. Небогина Т.В. Моделирование на уроках биологии. - <https://nsportal.ru/shkola/biologiya/library/2014/12/14/modelirovanie-na-urokakh-biologii> (10.01.2017 г.)
8. Тарасова С.А. Метод моделирования как средство достижения метапредметных результатов при изучении биологии; <https://www.prodlenka.org/srednjaja-shkola/3364-metod-modelirovanija-kak-sredstvo-dostizhenij.html> (22.06.2018 г.)

ҒТАМР 34.27.51

ФИТАЗАНЫҢ ФОСФОРДЫ ҚОЛДАНУДАҒЫ РОЛІ

А.К. КАЛИЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала микроорганизмдер көмегімен фитин қышқылын ыдырату мәселесіне арналған. Фитаттар мен олардың өнімдерін арнайы сатылы түрде ыдырату үшін фитазаларды синтездеуге қабілетті бактериялар мен саңырауқұлақтардың түрлері қарастырылған. Фитаттар өсімдіктерде фосфор жиналуының негізгі формасы болып табылады. Өсімдіктердің құрамындағы фосфордың 60%-дан 80%-ға дейінгі мөлшері фитат күйінде болады. Көбінесе фитаттар өсімдіктерде кальций, магний немесе калиймен кешенді формада болады, бұл жануарлар мен адамдар үшін осы катиондардың биологиялық қолжетімділігіне әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, металдардың жетіспеушілігімен немесе вегетариандар, балалар мен қарт адамдардың сүйектерінде минералдардың жетіспеушілігімен байланысты бұзылуларға әкелуі мүмкін. Фитаттардың бейорганикалық фосфаттарға айналу конверсиясы фитаттарды фитаза деп аталатын фосфатазалы ферментпен өңдеу жолымен жүзеге асырылады. Бұл айналу реакциясының өнімдері мио-инозитолфосфаттар болып табылады.

Түйінді сөздер: микроорганизмдер, фитазалар, фитаттар, микробтық биотехнология, бактериялар, саңырауқұлақтар

Аннотация. Настоящий обзор посвящен проблеме разложения производных фитиновой кислоты микроорганизмами. Рассмотрены виды бактерий и грибов, способные синтезировать фитазы для поэтапного специфического расщепления фитатов и их производных. Фитаты у растений являются основной формой накопления фосфора. От 60 до 80% всего фосфора в растениях находится в форме фитатов. Часто фитаты находятся в растениях в форме комплексов с кальцием, магнием или калием, что может повлиять на биологическую доступность этих катионов для животных и человека. Это может привести к нарушениям,

связанным с дефицитом металлов или неадекватной минерализации костей, особенно в случае вегетарианцев, детей и пожилых людей. Конверсию превращения фитата в неорганический фосфат осуществляют путем обработки фитатафосфатазным ферментом, называемым фитазой. Продуктами реакций этого превращения являются мио-инозитолфосфаты.

Ключевые слова: микроорганизмы, фитазы, фитаты, микробная биотехнология, бактерий, грибы

Annotation. This review is devoted to the problem of the enzymatic degradation of phytic acid. Phytate-degrading ability of fungi and bacteria identified as phytase producers are considered in this study. Phytates in plants are the major storage form of phosphorus accumulation. Between 60-80% of the total phosphorus in plants is in the form of phytate. Phytates are often found in plants in the form of complexes with calcium, magnesium or potassium, which can affect the bioavailability of these cations for animals and humans. This can lead to violations associated with a deficiency of metals or inadequate mineralization of bones, especially in the case of vegetarians, children and the elderly. Phytase is an enzyme that specifically acts on phytate, breaking it down to release phosphorus in a form available to the animal. The products of the reactions of this transformation are myo-inositol phosphates.

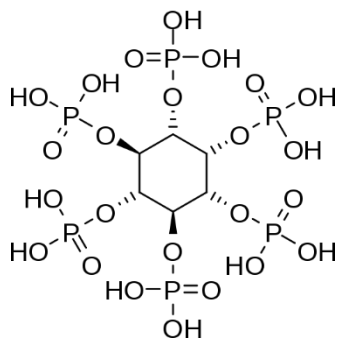
Key words: microorganisms, phytases, phytates, microbial biotechnology, microbial biotechnology, fungi

Фосфор – тірі жасушаның макроэлементтерінің бірі. Ол жасушада орто- және пирофосфор қышқылы түрінде кездеседі, нуклеин қышқылдарының, макроэргиялық молекулалардың, фосфолипидтердің, коферменттердің, ферменттік ақуыздардың, гормондардың құрамына кіреді. Көптеген ауылшаруашылық алқаптарда топыраққа енгізілетін тыңайтқыштар құрамындағы фосфордың негізгі мөлшері өсімдіктер үшін қол жетімсіз болғандықтан, өсірілетін дақылдарда қолданылмайды. Енгізілген фосфор топырақ компоненттерімен өзара әрекеттесу нәтижесінде органикалық конгломераттарға немесе ерімейтін бейорганикалық минералдарға айналады [1]. Органикалық қосылыстардың құрамындағы фосфор топырақтағы фосфордың жалпы мөлшерінің 30%-дан 50%-ға дейінгі мөлшерін құрайды және органикалық заттарға бай топырақтарда көп мөлшерде кездеседі [2]. Фитин қышқылы және оның тұздары – фитаттар фосфордың негізгі және жиі кездесетін формасы болып табылады [3]. Топырақ құрамындағы фитаттың мөлшері әр түрлі болады және көп жағдайда, топырақтың түріне және фитаттарды қолдану әдістеріне байланысты анықталады. Фитаттар – бір ғасырдан астам уақыт бұрын анықталған, астық және дәнді дақылдардың ажырамас компоненттері. Олар микроорганизмдер, өсімдіктер және жануарларда қарқынды түрде қолданылатын фосфоркөзі болып табылады.

Фитин қышқылы – гидроксильді радикалы бойынша фосфор қышқылының алты молекуласының қалдықтарымен байланысқан, алты атомды спирт – инозитолдың арнайы химиялық туындысы (Сурет 1).

Фосфор қышқылының қалдықтары химиялық белсенді және кальций, натрий, калий металдарының иондарын байланыстыруға қабілетті болып келеді. Фитин қышқылы аминқышқылдарының қалдықтарымен өзара әрекеттесуі мүмкін. Фитаттар фосфордың көзі

ғана емес, сонымен қатар, кешенді ерімейтін конгломераттарға айналдыра отырып, микроэлементтердің, ақуыздардың, аминқышқылдарының көп бөлігін байланыстырады [4].

Сурет 1 – Фитинқышқылы

Фитин қышқылы өсімдіктердің пісіп жетілу процесінде олардың дәндерінде крахмал мен липидтер сияқты басқа да қор заттарымен бірге жиналады және негізінен бір немесе екі валентті катиондар түрінде кездеседі. Өсімдіктердің дәндерінде фитин қышқылы түрлі қызметтер атқарады: фосфор, катион және мио-инозитолдың (инозитол -1,4,5 – үш фосфат сияқты түрлі фосфорланған туындылардың бастаушысы) негізгі көзі болып табылады, дәннің өсуінің инициация процесіне қатысады [5]. Фитин қышқылының өсімдіктердің дәнінде шоғырлану мөлшері тұқымның түріне байланысты әр түрлі болады. Дәнді дақылдарда, бидай мен күріште фитин қышқылының көп бөлігі тұқымның қорлықабатында және қауызында болады, ал майлы және дәнді-бұршақты дақылдардың тұқымының барлық жерінде кездеседі. Сонымен қатар фитин қышқылы әр түрлі өсімдіктердің тамырында және түйнегінде, тозаңында, көкөністерді, жемістерде, жаңғақтарда табылған [6].

Өсімдіктер тұқымының өсу кезеңінде, яғни пісіп жетілген тұқымда фитазаның белсенділігі өте төмен болған жағдайда, фосфорды алу үшін фитазаны белсендіреді [7]. Онымен қоса, өсімдік фитазаларына жоғары термоөзгергіштік қасиеті тән. Сондықтан да, азық ретінде қолданылатын дәндердің құрамындағы фосфор қосылыстары жануарлар үшін қол жетімсіз болып келеді. Фитазалар шошқалардың, құстардың және басқа да бір камералы асқазандары бар жануарлардың асқазан-ішек жолдарында мүлдем түзілмейді.

Фитазаның төмен белсенділігі немесе мүлдем болмауы жағдайында фитин қышқылы және онымен байланысты пайдалы қоректік заттар асқазан-ішек жолына транзитпен өтеді. Бұл дәнді дақылдардың құрамындағы фосфордың қолжетімділігін жалпы мөлшерінен 15–22%-ға дейін, ал онымен байланысқан минералды заттардың қолдану дейгейін 8.7–25.8%-ға дейін төмендетеді [8]. Фитин қышқылы жануарлардың асқазан-ішек жолымен өзгеріссіз өте отырып, органикалық тыңайтқыш ретінде топыраққа қосылатын тезекпен шығады. Тыңайтқыштарда сіңірілмеген фосфордың жоғары мөлшері топырақтың ластануымен және

жер асты сулары мен су қоймаларында ерімейтін фосфаттардың пайда болуымен байланысты.

Фитазалар – инозитолдың фосфорланған туындыларын түзе отырып, фитаттарды гидролиздеуші қабілетке ие қышқыл фосфатазалардың тобы. Фитазалардың әсер ету механизмі фосфор қышқылының қалдықтарымен инозитолдың химиялық байланыстарына ферментпен гидролиздеуге негізделген. Нәтижесінде алты атомды спирт пен фосфаттар түзіледі. Фитазалар микроорганизмдер көмегімен топырақта белсенді секреттеледі және жаңа органикалық қалдықтарды ыдыратуда ғана емес, сонымен қатар топырақтағы органикалық қосылыстардан фосфордың босап шығуында маңызды рөл атқарады.

Әлсіз фитазды белсенділік өсімдіктердің тамырында байқалатынын ескеру қажет. Сондықтан да, фермент ризосферада секреттелмейді және өсімдік топырақтағы фитаттардың құрамындағы байланысқан фосфорды өздігінен сіңіре алмайды. Қоршаған ортада бұл қосылыстарды ыдыратуда микроорганизмдер маңызды рөл атқарады [9]. Микроорганизмдер ішінде жасушадан тыс фитазалардың продуценттері – микромицеттер белсенді болып келеді. Топырақтан бөлініп алынған фитазаларды гидролиздеуші микробтық изоляттардың 2000 сынамасының көпшілігі жасушаішілік фитазаларды продуцирлейді [10]. Мицелийлі саңырауқұлақтарға жататын 30 изоляттан жасушадан тыс фитазды белсенділік байқалды: оның ішінде 28-і *Aspergillus* туысына, біреуі – *Penicillium* туысына және де тағы біреуі *Mucor* туысына жатады [11]. Қазіргі кезде фитазалар түрлі таксонға жататын бактериялардан да табылды: *Aerobacter aerogenes*, *Pseudomonas* sp., *Bacillus subtilis*, *Klebsiella* sp., *Escherichia coli*, *Enterobacter* sp. 4, *B. amyloliquefaciens*, *Saccharomyces cerevisiae* және *Candida tropicalis* ашытқылары т.б. Сүт қышқылды бактериялардың көпшілігінде фитазалар кездеспесе де, оның кейбір штамдарының төменфитазды белсенділікке ие екендігі тәжірибе түрінде дәлелденді.

Бактериалды фитазалардың рН оптимум мәні 6,0 – 8,0 аралығында болса, олардың температуралық оптимумы 45°C-тан 77°C аралығында өзгермелі болады. рН оптимум мәні 2,2 және 80°C температурада белсенділігін жоғалтатын *A.niger*штамындағы басқа да фитазадан айырмашылығы, рН оптимум мәні 5.0–5.5 болатын фитаза термотұрақты емес және жылу денатурациясынан кейінгі рефолдингке қабілетсіз [12].

Биотехнологияда арнайы ерекшеліктері бар модифицирленген микробтық фитазаларды алудың түрлі бағыттары қолданылуы мүмкін. Фитазалардың термотұрақтылығын жоғарылату үшін термофильді микроорганизмдерде скрининг жүргізіледі, сонымен қатар ақуыздардың термотұрақтылығын жоғарылату және олардың субстраттық қасиеттерін өзгерту мақсатына сәйкес гендердің мутагенезі жүргізіледі. *Aspergillus* туысының өкілдерінің

саңырауқұлақтық фитазаларының модификациясы үшін ақуыздық инженерия әдісін қолдану термотұрақтылығы жоғары ферменттерді алуға мүмкіндік берді [13].

Зерттеушілердің ерекше тәжірибелік қызығушылығы жануарлардың рационына енгізілуі мүмкін өсімдіктердегі микробтық фитазалардың экспрессия мүмкіндігін ұсынады. Микробтық фитазалардың тиімді экспрессиясы жүзеге асырылса да, трансгенді өсімдіктердегі микробтық фитазалардың қасиеттері туралы мәліметтері өте аз. Саңырауқұлақ фитазасының *phyA* гені модельді объект ретінде темекі өсімдігінің жапырағында экспрессияланды және *A. ficiuum* фитазасы сияқты каталитикалық қасиеттер көрсетті. Азықтық мақсатта қолданылатын ауылшаруашылық өсімдіктердегі фитазалардың экспрессиясы зерттеудің перспективті бағыты ретінде қарастырылады. Өсімдіктердің қоректенуінде микробтық фитазалардың маңызы зор.

Бактериялардан бөлініп алынған фитазаларды ризосфераға енгізу топырақ фитаттарында фосфордың жинақталуын қамтамасыз ететіндігі белгілі болды. Яғни, бұл осы ферменттің өсімдіктің дұрыс дамуына қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Онымен қоса, ризосферадағы бактериялы фитазалардың белсенді қызметі хелатты фитаттардың түзілуі мен элиминациясын қамтамасыз етілуімен байланысты. Сондықтан да, өсімдіктер үшін маңызды металдар мен микроэлементтер жеткіліксіз. Қоректік ортада фитат болғанда *B. amyloliquefaciens* FZB45 ризобактериясының культуралдық сұйықтығында табылған фитаза, фосфаттың жетіспеушілігі кезінде жүгері дәнінің өсуін қамтамасыз ететіндігі анықталған [14]. Топырақ бактерияларының культуралық сұйықтығын биотыңайтқыш ретінде қолдану минеральды фосфорлы тыңайтқыштарды және алмастыруды қысқартуды қамтамасыз ететін экономикалық, әрі экологиялық тиімді әдіс болуы мүмкін.

Биотехнологияның фитаза ферменті негізіндегі тағы да бір аспект ауылшаруашылық жануарлары мен құстары үшін азық жасаумен байланысты. Жоғарыда айтылғандай, күйіс қайыратын жануарлар қарын микрофлорасында продуцирленетін фитаза ферментінің көмегімен фитаттарды ыдыратады. Фитаттардың гидролизі кезінде босап шығатын фосфор қарын микрофлорасы қызметін атқарады. Шошқа, тауық (сонымен қатар, балықтар) сияқты жануарлар асқазан-ішек жолдарында ферменттердің болмауына байланысты фитин қышқылын метаболиздеуге қабілетсіз. Мұндай жануарлардың фосфор қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында азығына фосфаттар қосады, ол азықтың бағасын жоғарылатады және қоршаған ортаның фосфатты ластануына әкеліп соқтырады. Жануар азықтарына фитаза ферментін қосу азықтың құрамынан фосфор қосылыстарын тікелей пайдалануына мүмкіндік береді және тезектегі игерілмеген фосфордың мөлшерін қысқартуға әкеледі. Фитаза ферментін продуцирлейтін бактерияларды азықтық қоспалар ретінде қолдану үшін ферменттің қасиеттеріне белгілі талаптар қойылады. Әдетте тауықтар мен шошқаларға

арналған азықтар 90°C -қа дейінгі температурада түйіршіктелінетін болғандықтан, ферменттер термотұрақты болуы қажет [15].

Фитаттардың микробтық ыдырау өнімдері – мио-инозитолфосфаттар адам ағзасында да табылған, онда олар мембраналық тасымалдау, жасушалық бөліну, цитодифференциация және жасушаның өлімі сияқты жасушалық қызметтер қатарына қатысуы мүмкін. Қазіргі кезде мио-инозитолфосфаттарды медицинада дәрілік препараттар ретінде қолдану биотехнологтардың назарын аудартуда. Қант диабетінің асқынуынан қорғауда, созылмалы қабынуларды, жүрек-қан тамыр ауруларын емдеудегі мио-инозитолфосфаттардың әсері анықталды, сонымен қатар айқын ісікке қарсы қасиеттері анықталды.

Осыған байланысты, бұл қосылыстарды өндірістік масштабта алу мәселесі туындайды. Мио-инозитолфосфаттардың жекелеген изомерлерін ферментативті емес жолмен алу рентабельді емес, жоғары экономикалық шығынмен және зиянды өнімдердің токсинділігімен байланысты. Микробтық фитазалардың көмегімен изомерді алу жаңа биотехнологиялық әдіс болып табылады.

Қоршаған ортаның экологиялық жағдайы, барлық тірі ағзалардың тұрақты фосфаттарға қажеттілігі, фосфор қосылыстарының жетіспеушілігі фитатты қолдану жолдарын іздеудің өзектілігін көрсетеді. Бұл фитаза ферментін түзетін жаңа микроорганизмдер – продуценттерін бөліп алу, каталитикалық белсенділігі жоғары ферменттерді синтездейтін модифицирленген штамдарды алу қажеттілігімен байланысты. Фитазаның табиғи және модифицирленген штамм-продуценттері ауылшаруашылығындағы, биоинженериядағы, фармакология мен медицинадағы инновациялық биотехнология үшін негіз болып табылады. Бұл технологиялар қол жетімді және экологиялық таза биотыңайтқыштар, азықтық қоспалар, профилактикалық және емдік медициналық препараттар жасауды қамтамасыз етуі қажет.

Сонымен, фитазалар кейбір топырақ микроорганизмдерінен бөлініп алынып сипатталғанымен, олардың ерекшеліктері толығымен зерттелініп болған жоқ. Ауылшаруашылығында қолдануға максималды түрде сай келетін фитазалар әлі күнге дейін табылмады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. P. Vadas, J.T. Sims Soil Fertility: Phosphorus in Soils // Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences. -2014. -P.47-49
2. A.J. Franzluebbbers Organic residues, decomposition // Encyclopedia of Soils in the Environment. - 2005. -P. 112–118.
3. A.-S. Sandberg , N. Scheers Phytic Acid: Properties, Uses, and Determination // Encyclopedia of Food and Health. - 2016. - P. 365–368.

4. H. Nouredini, J. Dang An integrated approach to the degradation of phytates in the corn wet milling process // *Bioresource Technology*. -2010. -Vol. 101. -Issue 23. -P. 9106–9113.
5. Mohannad Nassar, Noriko Hiraishi, Yukihiko Tamura Phytic Acid: An Alternative Root Canal Chelating Agent // *Journal of Endodontics*. -2015. -Vol. 41, Issue 2. -P. 242–247.
6. Anjani M. Karunaratne, P.H. Amerasinghe, V.M. SadagopaRamanujam, H.H. Sandstead Zinc, iron and phytic acid levels of some popular foods consumed by rural children in Sri Lanka // *Journal of Food Composition and Analysis*. -2008. -Vol. 21. -Issue 6. -P. 481–488.
7. Azeke M.A., Elsanhoty R.M., Egielewa S.J., Eigbogbo M.U. The effect of germination on the phytase activity, phytate and total phosphorus contents of some Nigerian_grown grain legumes // *J. Sci. Food Agric*. 2011. -Vol. 15. -№ 91 (1). -P.75–79.
8. Подобед Л.И., Пархоменко А.А. Вопросы практического применения фитаз в качестве факторов повышения питательности рационов и экономии энергетического пространства в их составе // *Энзимология*. -2007. -Т. 4. -С. 11–16.
9. Lei X.G., Porres J.M., Mullaney E.J., Pedersen H.B., Polaina J., Maccabe A.P. Phytase: source, structure and application // *Industrial Enzymes*. -2007. -P. 505–529.
10. Q.Q. Yin, Q.H. Zheng, X.T. Kang Biochemical characteristics of phytases from fungi and the transformed microorganism // *Animal Feed Science and Technology*. 2007. Vol. 132, Issues 3–4, P. 341–350.
11. Guimarras L.H.S., PeixotoNogueira S.C., Michelin M., Rizzatti A.C.S., Sandrim V.C., Zanoelo F.F., Aquino A.C., Junior A.B., Polizeli M. Screening of filamentous fungi for production of enzymes of biotechnological interest // *Brazil. J. Microbiology*. -2006. -V. 37. -P. 474–480.
12. Junior A.B., Polizeli M. Screening of filamentous fungi for production of enzymes of biotechnological interest // *Brazil. J. Microbiology*. -2006. -V. 37. -P. 474–480.
13. B.K. Yadav, J.C. Tarafdar Phytase activity in the rhizosphere of crops, trees and grasses under arid environment // *Journal of Arid Environments*. -2004. -Vol. 58, Issue 3. -P. 285–293.
14. Idriss E.E., Makarewicz O., Farouk A., Rosner K., Greiner R., Bochow H., Richter T., Borriss R. Extracellular phytase activity of *Bacillus amyloliquefaciens* FZB45 contributes to its plant growth promoting effect // *Microbiology (UK)*. -2002. -V. 148. -P. 2097–2109.
15. Chu G.M., Komori M., Hattori R., Matsui T. Dietary phytase increases the true absorption and endogenous fecal excretion of zinc in growing pigs given a corn soy bean meal based diet // *Anim. Sci. J.* -2009. -V. 80. №1. -P. 46–51.

ГТАМР 34.01.31

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ФЛОРАСЫНДАҒЫ СИРЕК ТҮРЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Д.М. КЕНЖЕГАРИНА, А.А. БАЗАРҒАЛИЕВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысы флорасындағы сирек түрлерді таксономиялық тұрғыдан талдаудың және олардың биологиялық ерекшеліктерін зерттеудің нәтижелері қарастырылған.

Түйін сөздер: флора, таксономиялық талдау, биоалуантүрлілік, морфологиялық-анатомиялық ерекшеліктер.

Аннотация. В статье приведены результаты исследования биологических особенностей и таксономического анализа редких видов растений во флоре Актыубинской области.

Ключевые слова: флора, таксономический анализ, биоразнообразия, морфо-анатомические особенности.

Annotation. The article presents the results of a study of the biological *characteristics and taxonomic analysis of rare plants in the flora of Aktobe region.*

Key words: flora, taxonomic analysis, biodiversity, morpho-anatomical features.

Қазіргі жаһандану заманының күн тәртібіндегі кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі - өсімдіктер биоалуантүрлілігін мүмкіндігінше сақтап қалу. Өсімдіктердің ғаламдық маңызы зор алуантүрлілігінің кедейленуі адамдардың іс-әрекетінің нәтижесінде күшті қарқынмен жүріп отырғаны белгілі. Осы орайда әрбір аймақтағы өсімдіктерді өзінің өсіп тұрған табиғи ортасында зерттеп, түрлерді тізімге алып, нақты талдаудың маңызы өте зор. Ақтөбе облысының флорасы биоалуантүрлілігімен және бай фитокорымен сипатталады. Флора құрамындағы Қазақстанның Қызыл кітабына енген бірқатар сирек түрлердің гендік қорын сақтау қазіргі таңда шешімін толық таппаған мәселелердің бірінен саналады. Жойылып бара жатқан өсімдіктердің биоалуантүрлілігін, олардың табиғат пен адам өміріндегі маңызын тереңдете зерттеу, гендік қорын сақтап қалу үшін интродукциялау жұмыстары мен қорғау шараларын жүргізу өте өзекті болып саналады.

Ақтөбе облысының табиғи жағдайы мен өсімдіктерінің зерттелу тарихына жасалған әдеби шолу барысы оның тарихи ұзақ жылдар бойы қалыптасқан жер бедерінің, климатының, гидрологиясының, топырағының және өсімдіктер жамылғысының өзіндік ерекшеліктері бар екенін айқындады. Аймаққа тән флорасының зерттелу тарихы терең. Евразия материктерінің мұхиттар мен биік тау жоталарынан шалғайдағы қойнауына орналасуы облыстың күрт өзгеріп отыратын жоғары континентальды материктік климатын,

топырақ аймақтарын айқындағаны белгілі болды. Ол негізінен өсімдіктер жабынының қалыптасуына тікелей әсер ететіні белгілі болды [1].

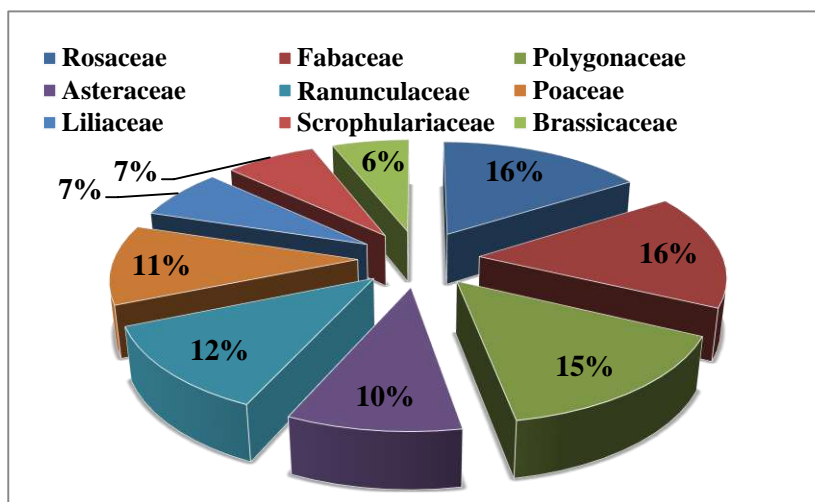
Зерттеу жұмысының нысаны болып Ақтөбе облысының флорасындағы сирек кездесетін және жойылып бара жатырған өсімдіктер алынды. Арнайы әдебиеттерге шолудың негізінде сирек өсімдіктердің биоалуантүрлілігі қарастырылып, оларға жан-жақты талдау жасалды. Бірқатар өте сирек өсімдіктердің биологиялық ерекшеліктері жете зерттелді [2,3].

Облыстың флорасындағы сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктерді зерттеген ғалымдар тізімге жалпы 175 түр тіркеген. Оның ішінде 43 тұқымдас 106 туысқа топтасқан 162 түр *Magnoliophyta* - жабық тұқымды өсімдіктердің *Magnoliopsida* және *Liliopsida* кластарына жатады. *Magnoliopsida* класының өкілдері түрлердің жалпы санының 79,4% (139 түр), *Liliopsida* - 14,3% құрайды (25 түр). Түрлер көптеп топтасқан жетекші тұқымдастарға талдау жасалды (Кесте 1).

Кесте 1. Ақтөбе облысы флорасындағы сирек және жойылып бара жатқан түрлер топтасқан жетекші тұқымдастар спектрі

№	Тұқымдас	Туыс	Түр саны	Жалпы түрлер санынан %
1	<i>Ranunculaceae</i> - Сарғалдақтар	9	12	11,4
2	<i>Polygonaceae</i> - Тарандар	2	15	14,3
3	<i>Brassicaceae</i> - Капусталар	6	6	5,7
4	<i>Rosaceae</i> - Раушангүлдер	12	16	15,2
5	<i>Fabaceae</i> - Бұршақтар	6	16	15,2
6	<i>Scrophulariaceae</i> - Сабынкөктер	4	7	6,7
7	<i>Asteraceae</i> - Астралар	10	15	14,3
8	<i>Liliaceae</i> - Лалагүлдер	4	7	6,7
9	<i>Poaceae</i> - Қоңырбастар	4	11	10,5
	<i>Барлығы</i>	57	105	100

Кесте мазмұнына жасалған талдау, алты тұқымдас құрамында сирек түрлердің баршылығын көрсетті. Бірінші орынды 16 түр санымен *Rosaceae* (15,2%), *Fabaceae*(15,2%), екінші жетекші орынды 15 түрмен *Polygonaceae* және *Asteraceae* (14,3%), үшінші орынды 12 түрді қамтитын *Ranunculaceae*(11,4%) мен 11 түрі бар *Poaceae* (10,5%) алып тұр. Қалған үш тұқымдастағы сирек түрлер саны шашамен алдыңғы тұқымдастардың түр санының жартысын береді (Сурет 1), атап айтқанда *Liliaceae* (7 түр; 6,7%), *Scrophulariaceae* (7 түр; 6,7%), және *Brassicaceae*(6 түр; 5,7%) .

1 сурет. Сирек және жойылып бара жатқан түрлер топтасқан жетекші тұқымдастар

Жетекші тұқымдастар спектрі кестесінде берілген туыстарға талдау жасалды. Туыстар саны жөнінен алғашқы үш орынды Раушангүлдер (12 туыс), Астралар (10 туыс) және Сарғалдақтар (9 туыс) тұқымдастары алып тұр, яғни бұл аталған тұқымдастар түр санымен де, туыстар санымен де биоалуантүрлілігі бар, әрі жетекші үштіктен орын алып тұрғанын көреміз.

Негізінен антропогендік факторлардың әсер етуі басымдық көрсетіп отырған қазіргі таңда көптеген өсімдіктердің саны азайып, популяциясы қысқарып келеді. Саны азайған түрлердің бірқатары дәрілік, сәндік, техникалық және мал азықтық түр ретінде пайдасы зор. Сондықтан оларды сақтау және қорғау кезек күттірмейтін мәселе.

Бүгінгі таңда Халықаралық табиғатты және табиғи қорларды қорғау одағының жіктеуі бойынша сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлердің төрт статусы бар. Флорадағы түрлердің статусын анықтауда С.А.Айпеисованың «Редкие и исчезающие растения Актюбинской области» атты еңбегі басшылыққа алынып, облыс аумағында кездесетін сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктер статустарына (Кесте 2) талдау жасалды [4].

Кесте 2. Сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктердің статустары

Статусы	Санаты	Түр саны	Жалпы түрлер санынан %
1 – жойылып бара жатқан түрлер. Халықаралық белгісі – (E)	1 (E) - жойылу қаупі төніп тұрған түрлер	2	1,2
2 – осал түрлер, адам әрекеті нәтижесінде азайып және жойылу қаупі төнген ареалдар. Халықаралық белгісі – 2 (U).	2а (U) – облыстың тар аймақтық эндемиктері	33	20,4
	2б (U) – облыстың субэндемиктік түрлері		
	2в (U) – ареалдары кеңірек, бірақ облыс аумағында сирек кездесетін және осал түрлер		
3 – сирек кездесетін немесе кейбір жерлерде кездесетін түрлер. Халықаралық белгісі – 3 (R).	3а (R) – эндемик немесе субэндемик түрлер	126	77,8
	3б (R) – ареалдары кеңірек, жергілікті өңірде сирек кездесетін, реликт түрлер		
	3в (R) -сирек түрлер		
4 – анықталмаған. Халықаралық белгісі – I	4 (I) – анықталмаған, ерекше қорғауды қажет етеді.	1	0,6
Барлығы		162	100

Талдауға алынған 162 өсімдік статусы бойынша негізінен тек екі үлкен топқа жинақталғанын анықтадық. Біріншісі, 77,1 пайыздық көрсеткішпен жалпы саны 125 болатын 3а(R), 3б (R) және 3в(R) түрлер. Екіншісі, осал түрлер, яғни адам әрекеті нәтижесінде ареалы азайып және жойылу қаупі төнген 2а (U), 2в (U) түрлері (33 түр немесе 21,1%). Статус 1 (E) - жойылу қаупі төніп тұрған түр саны -3, сонымен қатар 4 (I) – анықталмаған 1 ғана түр бар (*Artemisia salsoloides* Willd.).

Өсімдіктің биологиялық ерекшелігі морфологиялық құрылысы мен анатомиялық құрылымы арқылы ерекшеленеді. Өсімдіктің ерекшеліктері өсу ортасы мен оның климаттық жағдайына байланысты екені белгілі. Осы орайда, сирек түр Корнух-Троцкий өгізкөзінің биологиялық ерекшелігін төмендегідей сипаттауға болады.

Корнух-Троцкий өгізкөзі (*Anthemis trotzkiana* Claus ex. Bunge) - биіктігі 10-25 см болатын көпжылдық шөптесін өсімдік. Негізіндегі сабақтар доғалы, қарапайым немесе әлсіз тармақталған, қалың ағашты тамырсабақтан тамыр шығады. Жас жапырақта ақ түсті, сабақтың өменгі жағында шоғырланған. Жапырақтың ұшы шеміршекті. Себет гүлшоғыры орташа, диаметрі шамамен 2 см. Сары түсті. Шілде-қыркүйек айларында гүлдейді, тамыз-қыркүйек айларында жеміс береді. Көбею - тек тұқым арқылы. Жартасты дала қауымдарының борлы төбелері мен жартастарындағы популяциясы шағын. Кальцефил, 100 м² борпылдақ борлы субстратта 30-40 өсімдікке дейін кездеседі. Тіршілік ету орталарында түрдің саны аз [5,6].

Өгізкөздің морфологиялық құрылысы келесідей: өсімдіктің жер беті бөлігі шамамен 15 ± 1,3 см, жер асты бөлігі шамамен 20 ± 2,9 см (Сурет 2).

2 сурет . Көпжылдық шөптесін өсімдік *Anthemis trotzkiana* морфологиясы

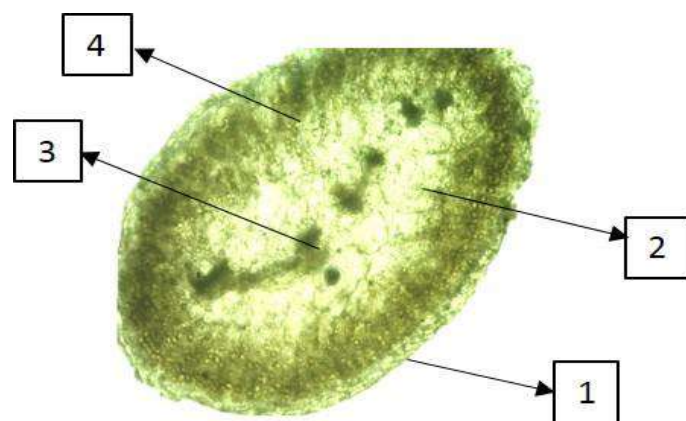
Өсімдік тамырының анатомиялық құрылымына тоқталатын болсақ, кіндік тамырының сыртқы жағы перидермиспен жабылған. Тамырдың ауданы 1227545.63 мм² диаметрі 1229.64±6,3 мкм. Перидерманың астында алғашқы қабық паренхималық жасушалардан тұрады. Орталық цилиндрдің ауданы 403164.94 мм², диаметрі 722.71±3,1 мкм. Алғашқы қабықтың қалыңдығы 506.93±2,6 мкм. Тамырдың алғашқы қабығында өлшемі әр түрлі эфир майларының каналдарын барын байқауға болады, олар ішкі жағынан секреторлық эпителий жасушаларымен қапталған. Тамырдың құрылымынан эфир майының түтікшелері бар. Эфир майының түтікшелерінің ауданы 4666,84 м². Ксилем элементтері орталық цилиндрде тамырдың дәл орталығында орналасқан, ксилем тетаархалық. Морфометриялық көрсеткіштерде ксилеманың қалыңдығынан флоэманың қалыңдығынан асады (Сурет 3).

3 сурет. Тамырдың анатомиялық құрылысы

1 - экзодерма, 2 - алғашқы қабық, 3 - флоэма, 4 - эфир майларының каналдары, 5 - ксилема, 6 - орталық цилиндр, 7 - перицикл

Корнух-Троцкий өгізкөзінің жапырақтары сырты эпидермистен тұрады. Бір-біріне тығыз жанаса орналасқан жасушалары жасуша аралық кеңістіксіз бір қатарда орналасқан. Эпидермалдық жасушалар тангенциалды бағытта созылған: ені биіктіктен едәуір асып түседі. Эпидермистің сыртқы қабырғалары кутикуланың жұқа қабатымен жабылған, трихомалары бар. Жапырақтың жүзінде сары дәндердің болуы анықталды, біз бұл эфир майлары деп санаймыз (Сурет 4).

4 сурет. Жапырақтың анатомиялық құрылымы

1 - эпидермис, 2 - мезофилл, 3 - өткізгіш шоқтары, 4 - эфирлі дәндер

Осылайша, өсімдіктің жер беті бөлігінің ұзындығы $15 \pm 1,3$ см-ге жетеді, ал жер асты бөлігі $20 \pm 2,9$ см-ге. Гүлдер кішкентай, себеттері сары түсті. Корнух-Троцкий өзгізкөзінің кіндік тамырының басты ерекшелігі - эфир майларының болуы. Жапырақ тақтасында тангенциалды бағытта созылған эпидермальды жасушалар бар: олардың ені биіктіктен едәуір

асады. Эпидермистің сыртқы қабырғалары жұқа қабатымен кутикуламен жабылған. Тамыры мен жапырақтарында эфирлі дэндер болады.

Сонымен, жасалған талдау мен жүргізілген жұмыстар нәтижесі Ақтөбе облысы флорасындағы сирек және жойылып бара жатқан өсімдіктердің таксономиясының кеңдігін, сондықтан оларды мүмкіндігінше тереңдете зерттеудің қажеттілігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарчук М.К., Сергеева А.М., Абдулина А.Ф. Ақтөбе облысының географиясы. – Ақтөбе, 2012. –Б.14-70.
2. Айпеисова С.А. Флора Актыюбинского флористического округа. – Ақтөбе, 2013. – 312 с.
3. Айпеисова С.А. Ақтөбе облысының жабайы өсетін пайдалы өсімдіктері. – Ақтөбе, 2017. - 200 б.
4. Айпеисова С.А. Редкие и исчезающие растения Актыюбинской области. – Ақтөбе, 2011. - 165 с.
5. Избастина К.С., Курманбаева М.С., Молдақарызова А.Ж., Базарғалиева А.А., Какишева Г.Т., Таракова К.А. Ақтөбе облысы жағдайындағы *Anthemis Trotziana Claus* ценопопуляцияларының жастық құрылымы мен онтогенетикалық күйі // Әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ Хабаршы. Экология сериясы. №1 (58). – Алматы: «Қазақ университеті», 2019. –Б. 112-126. ISSN 1563-034X; eISSN 2617-7358.
6. Избастина К.С., Курманбаева М.С., Базарғалиева А.А., Ережепова Н.Ш., Алдибекова А.Р. Ақтөбе облысындағы сирек түр *Anthemis trotziana Claus* популяциялары кездесетін өсімдіктер қауымдарының флоралық құрамы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ Хабаршы. Биология сериясы. №1 (74). – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. –Б. 3-20. ISSN 1563-0218.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

SRSTI 65.59.29

**CERTAIN TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL PECULIARITIES OF PROCESSING
RAW MEATS IN A ROTATING BOWL CUTTER**

S. VERBYTSKYI¹, A. BATRACHENKO², N. FILIMONOVA², L. BORSOLIUK¹

*¹Institute of Food Resources of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv,
Ukraine*

²Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine

Аннотация. Куттеры с вращающейся чашей являются типичным оборудованием для тонкого измельчения мясного сырья. Быстро вращающиеся ножи куттеров вызывают излишнее нагревание мясного сырья и денатурацию белков. Чтобы избежать этого, применяют ряд технологических приемов и конструктивных решений. Важной задачей также является снижение удельного энергопотребления машины. Исследования показали, что при тонком измельчении говядины потребляемая мощность и нагрев фарша, *skb* систематически больше, чем при измельчении свинины. При увеличении скорости чаши с 12 до 24 об. / мин. увеличивался и темп роста потребляемой мощности. Увеличение количества ножей вдвое, как в случае тонкого измельчения свинины, так и в случае куттерования говядины, приводило к росту температуры обрабатываемого фарша примерно на 10 °С. Несмотря на меньшую площадь периферийных поверхностей перфорированных ножей, куттерование с их помощью обоих исследованных видов мясного сырья сопровождалось большим, по сравнению с использованием сплошных ножей, нагревом фарша, что можно объяснить изменением характера движения потоков обрабатываемой мясной массы в куттере.

Ключевые слова: паштеты, куттер с вращающейся чашей, тонкое измельчение, мясное сырье, куттерные ножи, фарш

Аннотация. Айналмалы кескіш кескіш - бұл шикі етті ұсақтап турауға арналған жабдық. Тез айналатын кескіш пышақ ет шикізатын шамадан тыс қыздыруға және ақуыздың денатурациясына әкеледі. Бұған жол бермеу үшін бірқатар технологиялық әдістер мен дизайнерлік шешімдерді қолданыңыз. Маңызды міндет - сонымен қатар машинаның нақты энергия шығынын азайту. Зерттеулер көрсеткендей, сиыр етін ұсақтап кесу кезінде қуаттылық пен тартылған етті қыздыру, шошқа етін кесуге карағанда жүйелі түрде үлкен болды. Тостағанның жылдамдығын 12-ден 24-ке дейін көбейту кезінде. / мин және электр қуатын тұтынудың өсу қарқыны артады. Шошқа етін ұсақ ұнтақтау кезінде де, сиыр етін кесу кезінде де пышақтар санының екі еселенуі өңделген ет температурасының шамамен 10 °С көтерілуіне әкелді. Тесілген пышақтардың перифериялық бетінің ауданы неғұрлым аз болғанымен, зерттелген ет шикізаттарының екі түрін де кесу қатты пышақтарды қолданумен салыстырғанда тартылған етті көп қыздырумен қатар жүрді, бұны кескіште өңделген ет массасының ағымының өзгеруімен түсіндіруге болады.

Кілт сөздер: пасталар, айналмалы ыдыс-аяқ кескіш, ұсақтау, ет шикізаты, кескіш пышақ, тартылған ет

Annotation. Rotating bowl cutters are the typical equipment for comminuting raw meats. Quickly rotating cutter knives cause excessive heating of raw meats and protein denaturation. To avoid this, a number of technological methods and design solutions is applied. An important task is also to reduce the specific energy consumption of the machine. Studies have shown that during comminuting beef, the power consumption and heating of the ground meat were systematically greater than in the case of comminuting pork. When increasing the speed of the bowl from 12 to 24 rpm the power consumption increases. A doubling of the number of knives, both in the case of comminuting of pork and beef, led to an increase in the temperature of the processed meat by about 10 °C. Despite the smaller area of the peripheral surfaces of the perforated knives, the cutting of both studied types of meat raw materials with their help was accompanied by a greater heating of the ground meat, as compared with the use of imperforated knives, which can be explained by a change in the nature of the flow of processed meat mass inside the cutter bowl.

Key words: pastes, rotating bowl cutter, comminuting, raw meats, cutter knives, ground meat

Boiled sausages and meat pates are the products popular among consumers, and the most important technological operation in the production of them is the comminuting of raw meats and other ingredients. Basically, rotating bowl cutters are the machines used for this purpose. Also, to provide the meat with a delicate consistency, the meat paste is wrought in a colloidal mill or emulsifier. If the latest technical means are not used, the duration of comminuting the paste mass is increased to 20-30 minutes [1].

It is known that raw meats loses their initial plasticity during comminuting and turn into a viscous acid-alkali mass with evident adhesive properties [2]. The purpose of comminuting of raw meats in the cutter is to achieve the required degree of grinding of raw materials, as well as the absorption of moisture to ensure optimal yield of the product and its proper quality. The dynamics of this process is quite complex and, in many respects, depends upon the design features of the cutting organs, the working bowl, as well as on the processing modes. With an excessive reduction in its duration, the required degree of processing of meat is not achieved, which is because of this poor water retaining. The above makes the structure of the final product coarse and heterogeneous, but unnecessarily long cutting, on the contrary, leads to the undesirable fragility of the finished product. It is known that the structure of finely minced meat is approaching the structure of a system with a discontinuous phase and a continuous dispersion medium. Protein micelles with a solvate layer on the surface, as well as fat particles encapsulated by the protein shell, are a dispersed phase, and an aqueous solution of protein and low molecular weight substances is a dispersion medium [3]. Grinding raw materials, mixing, whipping and heating are the most important factors in the cutting process. The dynamics of the process of comminuting of raw meats is characterized by a change in the values of rheological properties of minced meat, such as ultimate shear stress, viscosity, adhesion, etc., which first grow to a certain value and then decrease, that is, in the process of comminuting of raw materials, simultaneously with the formation of a new structure of minced

meat, the action of the working bodies of the cutter causes the destruction of this structure. At the initial stage of the comminuting process, the rate of formation of the ground meat structure exceeds the rate of its destruction. For a certain time, these speeds are the same, and the last phase of comminuting is characterized by a predominant destruction of the structure [4, 5].

According to the European Union Standard EN 12855: 2003 + A1: 2010 [6], rotating bowl cutters are food machines used for processing fresh or frozen meat, meat products, fish and vegetables in a rotating bowl. The indicated action is carried out by means of knives rotating in a plane close to vertical. A typical cutter design includes a machine frame, a bowl, a knife block, a knife shaft, a knife cover, a noise cover, loading and unloading devices, an appropriate drive, electrical, hydraulic and pneumatic elements, as well as elements for disinfection, evacuation, heating and cooling – depending on the type of machine [6, 7]. An advanced industrial rotating bowl cutter is shown in Fig. 1, the elements of the said – in Fig. 2.

Figure 1. An advanced industrial-scale rotating bowl cutter – produce of Kilia (Germany)

Rotating bowl cutters belong to batch machines. The work of the cutter is as follows. Material, fresh or deep frozen, is loaded into the bowl of the cutter manually or by means of a loading device. Due to the fact that the rotational speeds of the bowl and the knife shaft are different, the material is mixed with additives, crushed and emulsified. The above actions can be performed while evacuating, adding liquid nitrogen, carbon dioxide or steam, as well as boiling [6, 7].

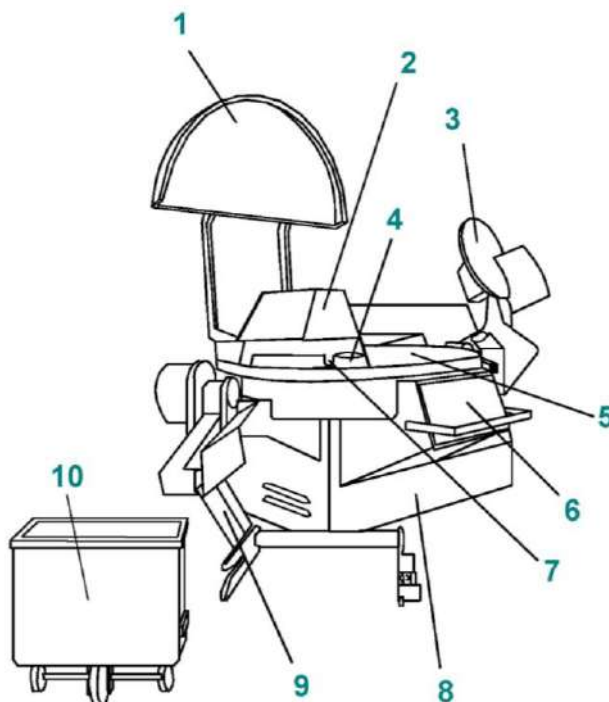

Figure 2. Elements of a rotating bowl cutter

- 1 – noise cover; 2 – blade cover; 3 – unloading device; 4 – mushroom; 5 – bowl; 6 – control elements;
7 – fixed safety hand device; 8 – machine frame; 9 – loading device; 10 – transport trolley

In the past, the rotation speed of the cutting organs of rotating bowl cutters did not exceed 1000 rpm., but today the speed of rotation of the knives is 3000 – 5000 rpm can be considered typical, and in some modern samples this figure reaches 7200 rpm [4, 8]. As a rule, an increase in cutting speed affects the structural and mechanical properties of minced meat positively, helps to reduce the risk of overheating of minced meat above critical values, and reduces specific energy consumption due to a reduction in the duration of the process. Practice shows that a linear cutting speed in the range of 100 – 110 m/s is the minimum necessary to ensure the technological efficiency of the comminuting process. It is also known that at a rotation speed of 3000 rpm the radius of the bowl should not be less than 350 mm, which corresponds to a volume of $0,3 \text{ m}^3$, that is, the capacity of the bowl $0,1 – 0,25 \text{ m}^3$ corresponds to the speed of rotation of the knives about 4000 rpm. Advanced electronic controls of the drive allow stepless adjustment of the blade shaft rotation speed and bowl rotation speed in a wide range: from 0 to 4000 rpm – for the cutting block, and from 0 to 20 rpm – for the bowl [4, 9].

Taking into account the condition of preventing from protein coagulation in meat mass, it should not be overheated above $14 – 15^\circ \text{C}$. The indicated limits of the range are average in terms of the volume of minced meat, but the actual local temperature values in the zone of action of working bodies can reach $60-70^\circ \text{C}$, which leads to irreversible negative changes in the properties

of the meat mass, first of all, to a critical decrease in its water-holding capacity. In practice, adding flake ice (the best option), snow, or another coolant, they achieve a reduction in the temperature of the meat mass at the end of cutting, the duration of which is 10 – 12 min., to a temperature of 9° C [4, 10].

In the course of the research conducted by the authors, the raw meats, chopped in the rotating bowl cutter, were preliminarily subjected to medium grinding using an TS22 electric meat mincer (Fama, Italy). The meat raw materials were cut in the laboratory using the Mtk-661 Adjutant machine from Maschinenfabrik Dornhan GmbH (TM MADO, Germany), intended for comminuting meats and other food raw materials in small-scale meat processing shops, laboratories and catering establishments – see Fig. 3. The detachable cutting head of the Adjutant cutter, equipped with three knives, rotates at a speed of 1400 rpm. The drive power of the cutter head is 2.8 kW. The working bowl (\varnothing 560 mm, volume 0.013 m³) can rotate with two speeds: 12 and 24 rpm. The dimensions of the Adjutant cutter are as follows: length – 815 mm, width – 590 mm, height – 501 mm. When studying the process of fine grinding of meat raw materials in an industrial enterprise, Swopper 80 cutter from Tipper Tie Alpina (Switzerland) with a rotating bowl of 0.08 m³ was used. The cutter was equipped with a digital thermometer that measures the temperature of the processed meat mass with an accuracy of 0.1° C.

Figure 3. Small-scale rotating bowl cutter MADO Mtk-661 Adjutant

To measure current strength, voltage, power, we used the measuring kit K-50, accuracy class 0.5. The mass of working media was measured on a dial balance RN-3Ts3U, the scale division price is 5 g, the maximum permissible error is + – 2.5. The rotational speed of the motor shaft was measured using a TO-30 tachometer. Time was measured using a watch with a scale division of 1 s.

The temperature was measured using a TTP 4 260/103 0 +100 / 1C glass thermometer and the Swopper machine inboard thermometer.

Comminuting of raw meats is characterized by the fact that about 90% of the energy is spent on overcoming friction between the minced meat and knives, which leads to heating of the minced meat and protein denaturation. The smaller the contact surface of the working bodies with the meat mass, the smaller the number of knives or cutting edges and the lower the speed of rotation of the knife shaft, the lower the energy spends due to friction. An analysis of the design of the working bodies with which the comminuting is carried out, in particular the cutting edges, showed that cutting-chopping knives are more efficiently used in the case of comminuting of muscle tissue, thereby reducing energy costs, and connective tissues are more suitable to be processed by tangent cutting – despite the much greater energy costs. Knives with a complex broken cutting edge inscribed in a second-order curve are optimal for obtaining a homogeneous pasty mass from various biological meat tissues. More complicated in manufacture, but more effective, is a cutter knife with a cutting edge of complex shape that provides rational conditions for cutting-chopping in the zone of low angular velocities and tangential cutting – in the zone of high angular velocities. This design of the knife allows reducing the total energy consumption without compromising the quality of cutter meat raw materials. That is, it is possible to optimize the comminuting process in the sense of intensifying it and to prevent from the exceeding threshold temperature values. Reducing the heating temperature of the stuffing can be achieved by increasing the speed of rotation of the knife block or using a greater number of knives in it.

Studies were performed in accordance with the following plan.

1. Determination of the dependence of the dynamics of temperature growth of ground meats from various animal species from the following elements of the cutter design and process implementation conditions:

- cutter bowl fill factor;
- bowl rotation speed;
- rotation speed of the knife block;
- shapes of knives.

2. Determination of the quality parameters of the comminuting of various types of raw meat according to physical and sensorial indicators.

3. The determination of the specific energy consumption necessary for the fine comminuting of meats of different animal species.

4. A comparative assessment of the quality of comminuting of various meats according to physical and sensorial indicators in laboratory and practical production conditions.

5. Determination of rational technological parameters of the process of comminuting of different meats.

In the course of the research, the dynamics of changes in power consumption was determined during pork and beef cutting and various rotation speeds (12 and 24 rpm) of the working bowl of the laboratory cutter MADO Mtk-661 Adjutant. In harsh research conditions, which did not include the addition of an extraneous coolant during cutting, it was found that the dynamics of the process of comminuting of both types of raw meats studied were similar. Under the same conditions of comminuting of beef, the power consumption was systematically greater. Also, heating of the ground meat mass exceeded that characteristic for comminuting pork. From the graphs of Fig. 4 and 5 it is seen that with increasing bowl speed from 12 to 24 rpm the rate of power consumption also increases. It should be noted that comminuting on a small model cutter is characterized by the absence of changes in power consumption after reaching the maximum value. The results of research work on the industrial cutter Swopper 80, the purpose of which was to study the comminuting of various types of meat raw materials in terms of equipping the cutter with a different number of knives, are shown in Fig. 6. It can be seen from the graph that a doubling of the number of knives, both in the case of comminuting of pork and beef, leads to an increase in the temperature of the processed meat by about 10 °C. Fig. 7 showed that, despite the smaller peripheral surfaces of the perforated knives, the cutting of both studied types of raw meats with their help was accompanied by a greater heating of meat mass. This can be explained by a change in the nature of the movement of the streams of processed meat mass in the cutter – orifices in the peripheral zones of the knives, made in order to reduce axial loads on the drive of the knife block, are negative in the sense of the thermal mode of comminuting.

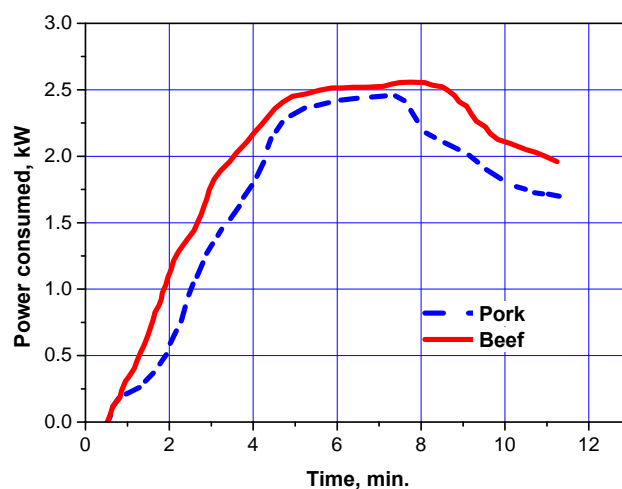

Figure 4. Consumed power dynamics of comminuting of raw meats with the use of MADO Mtk-661 Adjutant cutter by the bowl rotation speed 12 rpm.

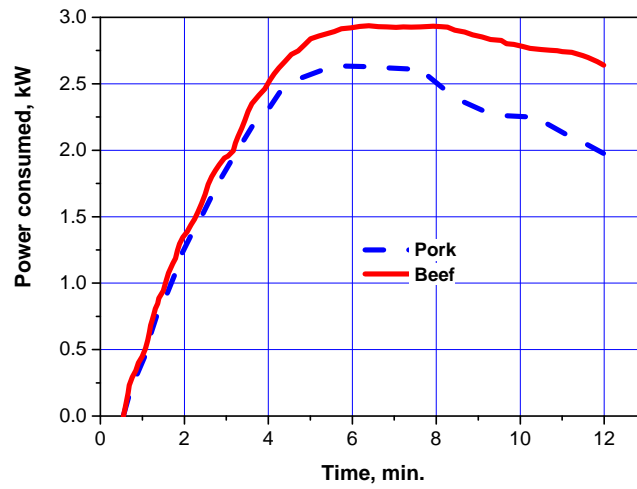

Figure 5. Consumed power dynamics of comminuting of raw meats with the use of MADO Mtk-661 Adjutant cutter by the bowl rotation speed 24 rpm.

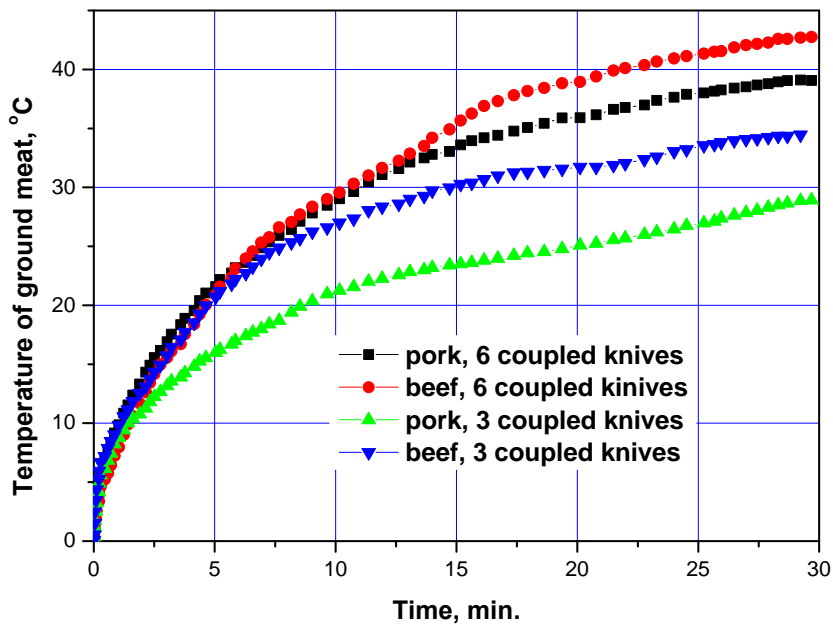

Figure 6. Temperature dynamics by comminuting of raw meats for cutters equipped with different kits of knives

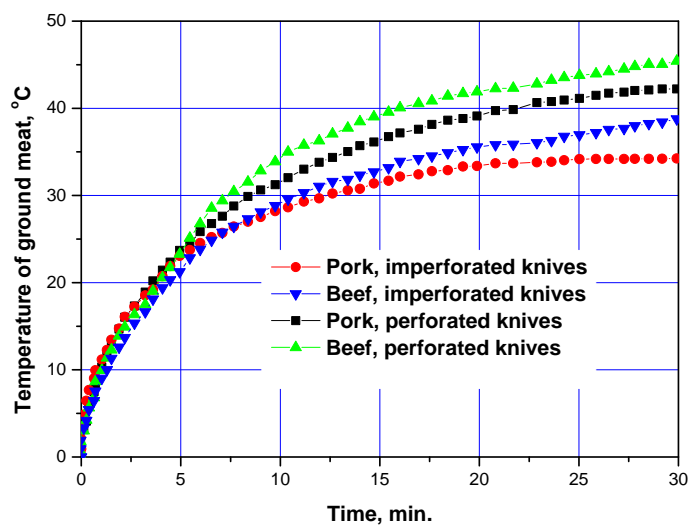

Figure 6. Temperature dynamics by comminuting of raw meats for cutters equipped with the knives of different design (imperforated and perforated)

Conclusion. Studies of the dynamics of power consumption during cutting of pork and beef and various speeds of rotation of the bowl of the cutter in harsh conditions that did not include the addition of extraneous coolant showed that when the beef was treated, the consumed power and heating of the minced meat were systematically greater than in the case of pork processing. When increasing the speed of the bowl from 12 to 24 rpm the growth rate of power consumption increases. A doubling of the number of knives, both in the case of comminuting of pork, and in the case of beef meats, led to an increase in the temperature of the processed meat by about 10 °C. Despite the smaller surface area of the perforated knives, comminuting with them of both types of raw meats studied led to greater heating of processed meats compared to the heating due to imperforated knives, which can be explained by a change in the nature of the flow of processed meat mass inside the cutter bowl.

References

1. Verbytskyi S.B., Borsoliuk L.M. Almost delicacies // *Miasnoi biznes* – 2017. – № 11(172). – P. 47,48.
2. Kosoy V.D. Improving manufacturing process of boiled sausages / V.D. Kosoy. – M.: Legkaia I pishchevaia promyshlennost, 1983. – 272 p.
3. Peleiev A., Bakunts G., Vartanian G. On the theory of meat processing in a cutter. Dynamics of structure forming of ground meats // *Miasnaia industriia SSSR* – 1971. – № 10. – P. 26–29.

4. Shevchenko V., Verbytskyi S. Determination of the effect of technological and design parameters of equipment upon temperature mode of comminuting of raw meats // Tekhnika APK – 2007. – № 1-2. – P. 30-32.
5. Haack E. Produktivität, Energieverbrauch und Produktionszeit // FleischereiTechnik – 1997. – № 2. – S. 38-43.
6. EN 12855:2003+A1:2010 “Food processing machinery – Rotating bowl cutters – Safety and hygiene requirements” / Brussels, European Committee for Standardization, 2010. – 40 p.
7. Verbytskyi S.B. Safety and hygiene in the European style: rotating bowl cutters // Miasnoi biznes – 2012. – № 10(116). – P. 58,59.
8. Heidtmann R. Probleme der Zerkleinerung bei der Herstellung von Brühwurst. // Die Fleischwirtschaft – 1962. – № 7. – S. 665-667.
9. Шевченко В.В., Вербицкий С.Б., Назарчук Л.Л. Куттеры – наиболее распространенные машины для тонкого измельчения мясного сырья // Мясной бизнес, №6 (35), К., 2005, С. 58 – 60.
10. Stoyanov S., Hammer G. Physikalische Parameter von Bräten. Kulmbach // Institut für Technologie, Jahresbericht. – 2005, 161-163.9547.

ҒТАМР 61.51

МҰНАЙ ЖӘНЕ МҰНАЙ ӨНІМДЕРІНДЕГІ СУДЫҢ ҚҰРАМЫ

Н.А. УБАЙДУЛАЕВА, А.А. НАСЫР

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Ақтөбе, Қазақстан*

Аңдатпа. Бұл мақалада мұнай өнімдеріндегі су және оны анықтау әдістері қарастырылады. Қазіргі таңдағы ең маңызды проблема – мұнайда судың болуы. Мұнай құрамындағы су үш түрлі формада болады: еріген, ыдыратылған және еркін. Еріген судың құрамы негізінен мұнай мен мұнай өнімдерінің химиялық құрамына және температураға байланысты. Температураның жоғарылауымен судың ерігіштігі барлық көмірсутектерде артады. Хош иісті көмірсутектер суға қатысты ең көп еритін қабілеттілікке ие. Мұнайдағы хош иісті көмірсутектердің құрамы жоғары болған сайын, онда судың ерігіштігі соғұрлым жоғары болады. Мұнайдағы судың мөлшерін төмендету келесі факторларға байланысты: су мұнаймен қосылып жоғары тұтқыр эмульсия түзеді, оларды үлкен қашықтыққа айдау қосымша энергетикалық шығындарға алып келеді; су мұнайда төмен температура жағдайында кристалданады, бұл айдау процесін қиындатады (настардың сынуы, фильтрлердің толуып кетеді); мұнай құрамындағы қабаттық су тұз ерітінділерінен құралған. Сол себепті жабдықтар коррозияға ұшырайды. Осылайша химиялық лабораторияларда мұнайдағы суды анықтау маңызды процесс болып табылады.

Түйінді сөздер: ылғалөлшегіш, Дин және Старк әдісі, Клиффорд әдісі, эмульсия, Фишер реактиві, мұнай өнімі.

Аннотация. В данной статье рассмотрены основные методы определения воды в составе нефти и нефтепродуктов. Самая важная на сегодняшний день проблема – наличие воды в нефти. Содержащаяся в нефтях вода может быть в трех формах: растворенная, диспергированная и свободная. Содержание растворенной воды зависит в основном от химического состава нефти и нефтепродуктов и температуры. С повышением температуры растворимость воды увеличивается во всех углеводородах. Наибольшей растворяющей способностью по отношению к воде обладают ароматические углеводороды. Чем выше содержание в нефти ароматических углеводородов, тем выше в ней растворимость воды. Снижение количества воды в нефти зависит от следующих факторов: вода образует высоковязкую эмульсию с нефтью, перекачка которых на большие расстояния приводит к дополнительным энергетическим затратам; вода кристаллизуется в нефти при низких температурах, что затрудняет процесс перекачки (поломка насосов, наполнение фильтров); пластовая вода, содержащая нефть, состоит из солевых растворов. Поэтому оборудование подвергается коррозии. Таким образом, определение воды в нефти в химических лабораториях является одним из основных процессов.

Ключевые слова: влагомер, метод Дина-Старка, метод Клиффорда, реактив Фишера, нефтепродукт.

Annotation. This article describes the main methods of determining water in the composition of oil and petroleum products. The most important problem today is the presence of water in oil. The water contained in oils can be in three forms: dissolved, dispersed and free. The content of dissolved water depends mainly on the chemical composition of oil and oil products and temperature. With increasing temperature, the solubility of water increases in all hydrocarbons. Aromatic hydrocarbons have the greatest solvent capacity in relation to water. The higher the content of aromatic hydrocarbons in oil, the higher the solubility of water in it. Reducing the amount of water in oil depends on the following factors: water forms a highly viscous emulsion with oil, pumping which over long distances leads to additional energy costs; water crystallizes in oil at low temperatures, which complicates the pumping process (pump failure, filter filling); reservoir water containing oil consists of salt solutions. Therefore, the equipment is subject to corrosion. Determination of water in oil in chemical laboratories is one of the main processes.

Key words: moisture meter, Dean-stark method, Clifford method, Fisher reagent, petroleum product.

Әдетте, мұнайлармен бірге жер қойнауынан еріген хлорлы тұздары бар су алынады. Мұнайда судың немесе тұздардың су ерітінділерінің болуы оны қайта өңдеу кезінде елеулі қиындықтар туғызады, соның салдарынан мұнай тұзсыздандыруға және сусыздандыруға ұшырайды. Бұл процестер лабораториялық талдаулармен бақыланады [1].

Отынның да, майдың да құрамында су болмауы керек. Отында судың болуы оның жану жылуын төмендетеді және судың құрамындағы тұздар булану кезінде қозғалтқыштың қабырғаларына құйылуының салдарынан қозғалтқыштың тозуын арттырады. Сонымен қатар, төмен температура кезінде отынға түскен су тамшылары мұз кристалдарына айнала отырып, отынның сүзілуі мен сорылуын қиындатады және қозғалтқыштың қоректенуінің бұзылуына алып келуі мүмкін. Мұнай өнімдеріндегі мұздардың болуы оларды құбыр өткізгіштерде айдауды қиындатады.

Майларда су, сондай-ақ ауа оттегінің болуы нафтенді және басқа да қышқылдардың түзілетін әсерін күрт арттырады және тұнбаның пайда болуын тездетеді. Трансформаторлық майдағы су іздері оның диэлектрлік беріктігін төмендетеді.

Коррозияға қарсы, сондай-ақ натрлік ангидракциялық майлардағы судың болуына жол берілмейді. Кальцийлі және эмульсиялық майлағыштар ерекше орын алады, ондағы судың мөлшері нормаларға қатаң сәйкес болуы тиіс [2].

Мұнайдың құрамындағы су мөлшерін немесе таза мұнай көлемін анықтау тәсілдері мұнай өнімінің түріне байланысты әртүрлі болады. Мысалы, бензин, керосин, реактивті және дизельді отындар, бензол сияқты ашық түсті мұнай өнімдерінде судың болуына байланысты Клиффорд әдісі қолданылады. Бұл әдісті кейде сапалық әдіс деп атайды.

Қара түсті мұнай өнімдерін «жарулы» әдісімен анықтайды. Бұдан басқа әдістер тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей әдістерге Дин - Старк әдісі, Фишер реактивімен титрлеу, гидридкальцийлік және центрифугалау әдістері, ал жанама әдістерге диэлькометриялық, ИҚ-спектрофото-метрикалық, кондуктометриялық, колориметриялық және басқа әдістер жатады.

Мұнай өнімдеріндегі судың құрамын сипаттау үшін анықтаудың сапалық және сандық әдістері қолданылады (кесте 1).

1- кесте. Мұнай өнімдеріндегі суды анықтау

Анықтау әдістері	Мұнай өнімдері
Сапалық әдіс	
Мөлдірлікті анықтау Майдағы суды анықтау (жарылуға арналған сынама МемСТ 1547-42)	Авиациялық бензин Техникалық изооктан Конденсаторлы, трансформаторлы майлар Майлар: авиационды, престер үшін, гаргойль
Сандық әдіс	
Мұнай өнімдерінде суды анықтау (МемСТ 2477-65) Отында суды анықтау (МемСТ 8287-57) Майлардағы еріген судың құрамын анықтау (МемСТ 7822-55)	Отын, май, битум, эмульсол, петролатум, вазелин Моторлы отын, авиациялық бензин Оқшау, арнайы және турбиналық майлар

Әдістердің басқа тобы судың химиялық және физикалық-химиялық қасиеттеріне негізделген. Оларға, мысалы, Фишер реактивімен титрлеу әдісі, гидридкальцийлі, диэлькометриялық әдіс. Әрбір әдістің реактивтері және жасалу жолдары әртүрлі.

Сапалық Клиффорд әдісі. Бұл әдісті жүргізген кезде өнімді калий марганец қышқылымен шайқайды. Егер өнім құрамында су болса онда ақшыл күлгін түс пайда болады.

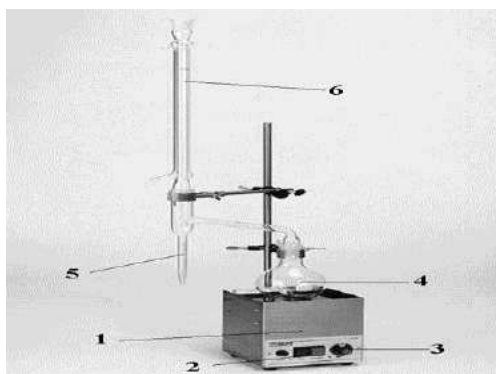
Жарылуға арналған сынама. Мұқият жуылған, кептірілген ұзындығы 120-150мм, диаметрі 10-15мм шыны ыдысқа зерттелетін өнім құйылады. Пробирка беті тығынмен

жабылады. Пробирканы маймен қыздыру үшін монша қолданылады. Монша биіктігі 90мм, ал диаметрі 100мм цилиндрлі ыдыс.

Моншаның түбінен 10мм арақашықтықта металды дөңгелек орналастырылады. Бұл дөңгелектің екі тесігі болады, біреуі пробирка үшін, ал екіншісі термометр үшін. Моншаны 800мм етіп минералды маймен толтырады.

Майдың тұтану температурасы 240°C және оны $175\pm 5^{\circ}\text{C}$ температураға дейін қыздырады. Анализ уақыты бірнеше минутты құрайды. Егер зерттелініп жатқан мұнайда су болатын болса пробиркада көпіршіктер пайда болып, пробирка үстіңгі жағы лайланады.

Судың құрамын анықтаудың сандық әдісі (Дин-Старк әдісі). Қазіргі кезде ең көп қолданылатын тиімді, әрі қарапайым тәсіл ол сандық Дин-Старк әдісі. Әдістің мәні суда ерімейтін еріткішпен мұнай өнімінің сынамасын қыздырудан, суды және еріткішті мұнай өнімдерінен айырудан, кейіннен градуирленген қабылдағышта екі қабатқа бөлуден және конденсацияланған судың көлемін өлшеуден тұрады. Аппараттың негізгі бөліктері келесі 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Мұнай өнімдеріндегі судың құрамын сандық анықтауға арналған аппарат

- 1 – Электрлік қыздыру құрылғысы; 2 – қосқыш пернесі; 3 – қыздыру қуатын реттегіш;
4 – к/32 типті дистилляциялық ыдыс; 5 – қақпан-қабылдағыш;
6 – қаптамасының ұзындығы 300 мм кем емес ХПТ типті тоңазытқыш

Бұл әдіс бойынша колбаға 100мл мұнай және 100мл еріткіш құйылады, кейін қыздырады. Еріткіш ретінде бензин алынады. Қоспа біркелкі қызу үшін колбаға пемза немесе шыны капиллярды салады. Мұнайдағы су буланып тоңазытқыш арқылы қақпан-қабылдағышқа түседі. Қақпан-қабылдағыш та, тоңазытқышта таза, құрғақ болу керек. Тоңазытқыштың жоғары жағын мақтамен жабады, себебі су буының конденсациясы болуы мүмкін. Егер тоңазытқыш қабырғасында су тамшылары тұрып қалса оны шыны таяқшамен қақпан-қабылдағышқа итеріп жіберу керек. Су мөлшері 1 сағат ішінде өзгермесе зерттеу жұмысы аяқталады. Судың салмақтық (көлемдік) үлесі келесі формуламен анықталады (1).

$$X = (V_0/m) \cdot 100; X = (V_0/V) \cdot 100; \quad (1)$$

мұндағы V_0 - қақпан-қабылдағыштағы судың көлемі, см³; V - сынама көлемі, см³; m - сынама массасы, г;

Сынақ нәтижесі үшін екі анықтаудың орта арифметикалық нәтижелері қабылданады. Сынақ нәтижесі 0,1% - ға дейінгі дәлдікпен дөңгелектенеді. Зерттеу біткесін құралды бөлме температурасына дейін суытып барып жинайды. Бір орындаушы алған екі параллельді анықтамалардың нәтижелері арасындағы айырмашылық 95%-дан аспайтын болса, дұрыс деп саналады (95% сенімді ықтималдықпен). 0,1 см³-1,0 см³-ден аз немесе тең су көлемі кезінде; немесе көлемнің орташа мәнінен 2% - су көлемі 1,0 см³-ден артық болған жағдайда;

Күмәнді жағдайларда судың болуы жарылу әдісімен тексеріледі. Бұл үшін сыналатын мұнай өнімін (дизель отынынан басқа) май моншасына орналастырылған пробиркада 150 °С дейін қыздырады. Бұл ретте жарылу естімейтін жағдай судың болмауы болып саналады.

Диэлькометриялық әдіс ылғал өлшегіштерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Зертханалық ылғал өлшегіштермен ылғалдылықты ыдыстық датчикті алдын ала (көлемі бойынша) алынған мұнай сынамаcымен толтыру жолымен анықтайды. Анықтау нәтижесінде көлемі бойынша % ($W_{\text{көлем}}$) ылғалдылықты табады және қажет болған жағдайда массалық концентрациясында % - ға есептейді. Бұл әдісте негізгі қолданылатын құрал ВАД 40М Зерттеу жүргізу уақыты 15секунд. Ешқандай химиялық еріткіштермен реагенттер қолданылмайды. Судың мөлшері және температура нәтижесі Ж мониторда бірден көрсетіледі. Артықшылығы мұнай құрамындағы су мөлшерін анықтау сапасы жоғары болуында және тез әрі сапалы жұмыс кепілі бола алады.[3]

Біздің көзқарасымызша, қазіргі заманғы автоматты құралдарды қолдану ең оңтайлы шешім. Бір жағынан уақыт үнемдейміз, себебі мұндай әдіс 15секунд ішінде талдау нәтижесін алуға мүмкіндік береді, бұдан басқа автоматты әдістің дәлдігі (0,1 %) анықтау жүйесінің қателігін азайтуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс үлгіні химиялық өңдеуді талап етпейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Глаголева О.Ф., Капустин В.М., Гультисарян Т.Г. Технология переработки нефти. -М.: Химия Колос, 2007. – 400 б.
2. Филиманова Е.И. Основы технологии переработки нефти. -Ярославль: издательство ЯГТУ, 2010. – 171 с.
3. Крицкая Е.Б., Чиж Д.В. Физико-химические методы определения воды в нефтепродуктах // Успехи современного естествознания. – 2011. – № 11. – С. 75-75

FTAMP 53.07.07

КЕН ТЕРМИЯЛЫҚ ПЕШТЕРДІҢ ӨЗДІГІНЕН ЖЕНТЕКТЕЛЕТІН ЭЛЕКТРОДТАРЫН ҚЫЗДЫРУДЫҢ ОПТИМАЛДЫ РЕЖИМІН ТАЛДАУ

**М.Ш. ҚОМЫТ, А.М. ӘБДІРАШИТ, Б.С. КЕЛАМАНОВ,
О.Р. САРИЕВ, А.А. ЕРСАЙЫНОВА**

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада кен термиялық пештердің қыздыру режимінің оптималды нұсқау келтірілді. Қыздыру барысында оптималды режимді талдау үшін оның кемшіліктері ескерілді. Пештің ұзақ немесе қысқа мерзімді тоқтауынан кейін пешті іске қосу кезінде электродтың кедергісіз ұзақ мерзім жұмыс істеу нәтижесі алынды.

Түйінді сөздер: Кен термиялық электр пеш, өздігінен жентектелетін электродтың бұзылуы, номиналды қуат, интенсивті қыздыру режимі.

Аннотация: В данной статье приведено оптимальное указание режима разогрева рудовосстановительных печей. При анализе необходимого режима разогрева учтены недостатки. После длительной или кратковременной остановки печи получен результат долговременной непрерывной работы электродов при пуске печи.

Ключевые слова: Рудовосстановительный электропечь, обрыв самообжигающегося электрода, номинальная мощность, интенсивный режим разогрева.

Annotation: This article provides an optimal indication of the heating mode of ore thermal furnaces. In the analysis of the required heating mode, disadvantages were taken into account. After a long or short - term stop of the furnace, the result of long - term uninterrupted operation of the electrodes at the start of the start of the furnace is obtained.

Key words: Ore recovery electric furnace, self - burning electrode breakage, rated power, intensive mode of a warming up.

Жоғары қуатты кен термиялық электр пештерін пайдалану тәжірибесі өздігінен жентектелетін электродтардың тұрақты, кедергісіз жұмыс істеуі пештердің электрлік және жылу режимдерін, оның өнімділігін, нақты энергия шығынын және электр пешінің басқа да техника-экономикалық көрсеткіштерін айқындайтынын көрсетеді.

Электродтардың бұзылуы көп жағдайда (80%-ға дейін) пештер тұрып қалуынан кейін пайда болады және электрод корпусында пештің ұзақ уақыт тоқтауы кезінде пайда болатын жылу кернеулерінен болады.

Мысалы, жоспарлы алдын-ала жөндеу мен шихтаның немесе электр энергиясының жоқтығынан туындаған пештің тоқтап қалуынан кейін электр пеші қосылғанда біраз уақыт қыздыру режимінде жұмыс істейді, оны біртіндеп номиналды қуатқа шығарады. Егер пеш номиналды қуатқа дереу қосылса, онда тез қызудың салдарынан жылу кернеулері

электродтардың корпусында жарықтар тудырады, нәтижесінде олардың сынуына немесе бұзылуына әкеледі. Екінші жағынан, ваннаның жылу температурасы дұрыс қадағаланбаған жағдайда пештің қалыпты жұмыс режиміне жету уақыты қажет болғаннан көп болады, бұл пештердің техникалық және экономикалық көрсеткіштерін нашарлатады.

Кенді термиялық пештерді балқыту арқылы жұмыс істейтін фосфордың, карбидтің, феррокорытпалардың және т.б. өндірістерінде пештің тоқтап қалғаннан кейін біртіндеп қуат жинаудың графиктері бар, бұл ретте қыздыру және жұмыс қуатына шығару уақыты тоқтап қалудың ұзақтығына байланысты. Әдебиеттерде [1] қыздыру уақытының тәуелділігі көрсетілген, ал ұзақ уақыт әрекетсіздіктен кейін пеш ең аз ток алу үшін трансформатордың төменгі кернеу сатысына қосылады. Бұл әдістің кемшілігі – пештің бастапқы қыздыру тоғын анықтайтын өлшемнің болмауы, сондықтан қыздыру режимін оптималды емес таңдау себебінен электродтардың бұзылу қаупі бар.

Пештің қысқа мерзімді тоқтауы үшін өздігінен жүретін электрод ішіндегі температура өрісі біркелкі емес екенін ескеру қажет. Осылайша, электродтың ортасындағы, суық және ыстық жақтардың шетіндегі температура айырмашылығы сәйкесінше $\pm 100-200^{\circ}\text{C}$ құрайды. Интенсивті қыздыру режимінде осы айырмашылыққа байланысты электродтарда жарықтар пайда болады, олар электродтардың бұзылуына және доғалық режимнің дамуына әкеледі, нәтижесінде пештің техникалық және экономикалық көрсеткіштерінің нашарлауы мүмкін.

Пештің қысқа мерзімге тоқтауы үшін өздігінен жүретін электрод ішіндегі температура өрісі біркелкі емес екенін ескеру қажет. Осылайша, электродтың ортасындағы және шеткі аймақтарындағы суық және ыстық жақтардағы температура айырмашылығы сәйкесінше жоғарыда айтылған деңгейде болады.

Пешті электрмен жабдықтауды тоқтатқанға дейін электродтарды жұмыс істеудің белгілі әдісі бар (жоспарлы алдын-алу жөндеу), оған сәйкес электродтың температурасын және электродтың ортасы мен беттері арасындағы айырмашылықты және электродтың беті мен оның центрі температурасының өзгеру жылдамдығына қатынасын 1-1,5 аралығында төмендету үшін пеш тоқтағанға дейін жұмыс күші 6-12 сағат сайын азаяды.

Бұған электродтардағы ток тығыздығын сағатына $0,3-0,7 \text{ а/м}^3$ жылдамдықпен өзгерту арқылы қол жеткізіледі, яғни пеш өшірілгенде электродтың ағымы I^H (номиналды ток) тек 35-40% құрайды. Сонымен қатар, пеш тоқтағанға дейін екі күн ішінде электродтар 600-800 мм қысқарады, содан кейін ол өшірілгенге дейін сол мәнге ауысады. Сонымен қатар, үрлегішке берілетін ауа мөлшері және жанасатын жақтарын салқындату үшін судың ағыны азаяды [2].

Қорытынды: Өздігінен жентектелетін электродтарды қыздырудың оптималды режимін талдау барысында жоғары қуатты кентермиялық электр пешінде тәжірибе жүзінде жүргізілді. Алынған нәтижелерді қарастыра келе пешті ұзақ мерзімге тоқтатуды оңтайлы деп қарастыра алмаймыз, себебі электродтың бұзылуына әкеледі. Сонымен қатар ұзақ мерзімнен кейін пешті іске қосу кезінде тез қызудың салдарынан жылу кернеулері электродтың бойына жарықтар тудырады. Электродтың істен шығуы пештің техникалық және экономикалық көрсеткіштерін төмендетеді. Пештің қысқа мерзімді тоқтауын алатын болсақ, бұнда электрод ішіндегі температура өрісі біркелкі емес екенін ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. В.В. Кашкуль, А.Г. Гриншпунт и И.И. Люборец. Передовой опыт эксплуатации рудовосстановительных электропечей. - М.: Metallurgia, 1988. -110 с.
2. М.И. Гасик, В.В. Кашкуль, В.Ф. Лысенко и др. Оптимизация работы самообжигающихся электродов токомощных рудовосстановительных электропечей //Тезисы докладов IV Всесоюзного научно-технического симпозиума "Параметры рудовосстановительных электропечей, совершенствование конструктивных элементов и проблемы управления процессами". - М. Информэлектро, 1987 г. - С. 60-61.

ҒТАМР 53.07.07

ЖОҒАРЫ КӨМІРТЕКТІ ФЕРРОХРОМДЫ ҰСАҚТАҒАН КЕЗДЕ БӨЛІНЕТІН ШАҢДЫ ТҰРАҚТЫ ТОҚТЫ ДОҒАЛЫ ПЕШТЕ ҚАЙТА БАЛҚЫТУ

**Т.Б. БАЙДОС, А.М. ӘБДІРАШИТ, Б.С. КЕЛАМАНОВ,
А.А. ЕРСАЙЫНОВА, О.Р. САРИЕВ**

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа: Бұл мақалада жоғары көміртекті феррохромды ұнтақтағанда түзілетін шаңды қайта өңдеудің технологиялық-экономикалық көрсеткіштері анықталды. Бұл көрсеткіштерді анықтау үшін трансформаторлық қуаттылығы 1,8 МВ·А болатын тұрақты тоқты доғалы пеш қолданылды. Балқыту барысында 9930 кг коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ, 1220 кг феррохром шлактары, 140 кг кокс тұтынылды.

Кілт сөздер: кокс, гранулометриялық құрам, феррокорытпа, шаң, трансформатор.

Аннотация: В данной статье определены технико-экономические показатели переработки пыли, образующейся при дроблении высокоуглеродистого феррохрома. В ходе работы была использована стационарная дуговая печь с трансформаторной мощностью 1,8 МВ·А. В период плавки потреблялся 9930 кг коррозионностойкий электропроводный порошок, 1220 кг шлака феррохрома, 140 кг кокса.

Ключевые слова: кокс, гранулометрический состав, ферросплавы, пыль, трансформатор.

Annotation: In this article, the technical and economic indicators of processing of dust formed during the crushing of high-carbon ferrochrome are determined. During the work, a stationary arc furnace with a transformer capacity of 1.8 MV·A. during the melting period, 9930 kg of corrosion-resistant conductive powder, 1220 kg of ferrochrome slag, 140 kg of coke are consumed.

Key words: coke, particle size distribution, ferroalloys, dust, transformer.

Коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ дегеніміз – бұл мөлшері -1 мм «минус» классты жоғары көміртекті феррохромды ұнтақтаған кезде түзілген шаң қалдықтары болып табылады.

Коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ құрамында металлдық хромның мөлшері 64-70% құрайды, зауыттарда бір жылдық жиналатын мөлшері шамамен 5 мың тоннаны құрайды. Жоғары көміртекті феррохром шаңының жұқа кластары сақтау және тасымалдау кезінде қиындық тудырады. Сондықтан бұл шаңды коммерциялық өнімдерге өңдеуге және техногендік шикізат ретінде металлургиялық қайта өңдеуге жоғары тиімді болып табылады.

Коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақтың гранулометриялық құрамы, сонымен қатар бастапқы материалдардың химиялық және техникалық құрамы келесі кестелерде келтірілген.

1-кесте. КЭҰ-тың гранулометриялық құрамы

Ірілік класы, мм	+0,2	+0,16-0,2	+0,125-0,16	+0,071-0,125	-0,071
% бойынша	0,07	0,14	0,31	2,75	96,65

2-кесте. Шикіқұрам материалдарының химиялық құрамы сынама, массалық %

Материалдың атауы					
	Cr	Si	C	S	P
КЭҰ	67,1	2,3	8,1	0,041	0,014
	Cr ₂ O ₃	SiO ₂	MgO	Al ₂ O ₃	CaO
ЖКФХ қожы	3,9	21,8	44,2	24,5	0,55

3-кесте. Кокстың техникалық құрамы, массалық %

C _{тв}	W	A	V	S	P
69,46	15,0	13,2	1,85	0,435	0,055

Әдебиеттерден [1-3] тұрақты тоқты доғалы пеште балқыту кезінде металл мен қож аз буланып, 6-8 есе аз шаң түзілетіні белгілі, сондықтан оған салыстырмалы түрде төмен балку температурасы бар металдар мен қорытпалар қосылуы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарға қосымша, тұрақты тоқты доғалы пеште болат балқыту пештерімен салыстырғанда басқа да артықшылықтарға ие:

- графитті электродтарды тұтынудың төмендеуі (0,8-1,5 кг / т дейін);

- түгінді 3-4% -ға азайту арқылы металл шығымдылығын арттырады;
- ферроқорытпаларды тұтыну 15-20% азаяды;
- шаң шығарындыларының азаюына байланысты газды тазарту шығындары азаяды;
- шу деңгейі 15 дБ төмендейді;
- электр режимі тұрақтандырылды;
- сұйық металды электромагниттік араластыруға болады.

Өңдеу арқылы жоғары көміртекті феррохромды алудың технологиялық зерттеулері трансформаторының қуаттылығы 1,8 МВ·А болатын жартылай өнеркәсіптік тікелей ток пешінде жүргізіледі. Ақтөбе ферроқорытпа зауытының техникалық базасындағы тұрақты тоқты доғалы пеш жабық пешке жатады. Ол бір тұтынылатын графиттелген электродпен және бір пештің электродымен жабдықталған. Балқыту өнімдерін шығару гидравликалық жетегі бар пешті ағызу науасына бағыттау арқылы жүзеге асырылады. Бұл пеш қондырғысының артықшылығы – зарядталатын материалдардың жұқа бөлігін пайдалану мүмкіндігінде. Шығарылған балқыманы қабылдау және салқындату үшін Ақтөбе ферроқорытпа зауытының № 2 балқыту цехында қолданылатын болаттан жасалған қалып қолданылды. Пештің төсенішінің жұмыс қабаты магнезит материалынан жасалынады. Пеш іске қосылып, алғашқы құрамға келесі материалдар салынады:

- коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ - 500 кг;
- қож - 20 кг және
- кокс - 5 кг.

Пешке ауыр материалдар қолмен құйылады. Әр шығарылым сайын пеш шүмек тесікшесіне қарай еңкейіп отырады. Металдан шлақты бөлу қиын болмайды. Кесуден кейін металл құймасы жарылып, болат тістеуік көмегімен салқындату орнына жеткізіледі. Бос қалыпқа әк сүтінің ерітіндісі қосылады. Осылайша, бүкіл балқу кезеңінде, жылытуды ескере отырып, электрод шығыны 82 кг құрайды, яғни, 1 тонна жоғары көміртекті феррохром үшін 9,7 кг, ал қыздыруды есептемегенде қалдық салмағы 48 кг болады, бұл алынған жоғары көміртекті феррохромның 1 тоннасына 5,6 кг нақты тұтынуға сәйкес келеді. Шанды кетіруге арналған нақты энергия шығынын бағалау.

4-кесте. Сынақ кезінде жоғары көміртекті феррохромды балқытуға арналған нақты энергия шығыны туралы мәліметтер

Пештің жұмыс істеу ұзақтығы, сағат	Балқытылған балқыманың мөлшері, кг	Компания үшін берілген э/энергия шығыны, кВт сағ/т
40	8455	2272

Келесі кезекте жоғары көміртекті феррохромды балқыту үшін тұрақты тоқты доғалы пештің өнімділігін бағаладық. 4-кестеде шикізатты тұтыну және жоғары көміртекті феррохромды балқытатын құймалары ауысым бойынша берілген.

5-кесте. Пайдаланылған шикізаттар мен алынған өнімдер туралы ауысым туралы мәліметтер

Ауысым	1	2	3
Берілген, кг:			
КЭҰ	3200	3200	3530
Қож	260	420	540
Кокс	47,5	22	57,5
Алынған, кг:			
Металл	2600	2400	3455
Қож	802	665	1164

5-кестеден көріп отырғанымыздай, пештің өнімділігі үшінші ауысымда КЭҰ бірдей тұтынумен күрт артады. Мұны үшінші ауысымда пеш тұрақты жұмыс істей бастағанымен түсіндіруге болады. Бірақ пештің тұрақты режимде үздіксіз жұмыс істеуі үшін 10 тонна КЭҰ жеткіліксіз болады.

КЭҰ көмегімен жоғары көміртекті феррохромды балқытудың техникалық-экономикалық көрсеткіштері 5-кестеде келтірілген. Осылайша, КЭҰ көмегімен жоғары көміртекті феррохромды балқыту КЭҰ пен шлақтың барлық элементтерінің толықтай төмендеуімен сипатталады, хромның орташа қалпына келуі қорытпада 89,5% құрайды.

6-кесте. Жоғары көміртекті феррохромды балқытудың техникалық-экономикалық көрсеткіштері (трансформаторлық қуаты 1,8 МВ·А болатын тұрақты тоқты доғалы пеште)

№ п/п	Көрсеткіштер	
1	Берілген шикізат, кг:	
	КЭҰ	9930
	ЖКФХ қожы	1220
	Кокс	140
2	Алынған металл, физ. кг:	8455
3	Алынған қож, физ. кг	2631
3	Металдың химиялық құрамы, %	
	Cr	71,0
	Fe	20,0
	Si	0,61
	C	8,09
	S	0,03
	P	0,02
4	Өнімділік кг/күн	2850
5	Балқыманың орташа салмағы, кг	3310
6	Cr шығарылуы, %	89,5
7	Электрэнергияның бөлінген шығыны, кВт сағ/т	2272

7-кесте. Металл балқымасының химиялық құрамы, %

№	Металл						Металл салмағы, кг	Хром салмағы, кг	Темір салмағы, кг
	Cr	Si	C	S	P	Fe			
1	70,3	0,4	7,5	0,01	0,02	21,8	395,0	277,5	86,2
2	72,3	0,4	8,0	0,03	0,01	19,3	501,0	362,2	96,5
3	68,9	1,0	7,9	0,04	0,02	22,1	723,0	497,9	160,1
4	71,8	0,4	8,2	0,03	0,02	19,5	138,0	99,1	27,0
5	71,1	0,4	8,5	0,05	0,02	20,0	513,0	364,6	102,6
6	70,8	0,5	8,0	0,04	0,02	20,6	330,0	233,7	68,1
7	71,8	0,5	8,4	0,03	0,02	19,3	214,0	153,7	41,3
8	71,0	0,5	8,4	0,03	0,02	20,1	314,0	222,9	63,1
9	70,6	0,7	8,4	0,03	0,02	20,3	280,0	197,6	56,8
10	70,4	0,4	8,2	0,04	0,02	20,9	808,0	569,0	169,0
11	70,5	0,5	8,3	0,04	0,02	20,7	264,0	186,1	54,5
12	70,7	0,4	8,3	0,04	0,02	20,6	520,0	367,4	106,9
13	70,7	0,7	8,1	0,05	0,03	20,4	434,0	307,0	88,5
14	70,9	0,8	7,5	0,05	0,03	20,7	568,0	402,8	117,7
15	72,6	0,7	8,0	0,03	0,02	18,6	558,0	405,2	104,0
16	71,1	1,1	8,1	0,03	0,02	19,6	425,0	302,0	83,5
17	71,3	0,9	7,7	0,01	0,02	20,0	678,0	483,5	135,9
18	71,0	-	-	-	-	20,3	792,0	562,2	160,5
Барлығы						364,9	8455,0	5994,4	1722,2
Орташа	71,0	0,6	8,1	0,03	0,02	20,3	469,7	333,0	95,7

8-кесте. Қож балқымасының химиялық құрамы, %

№	Қож						Қож салмағы, кг	Хром салмағы, кг	Темір салмағы, кг	Қож қысқалығы
	Cr ₂ O ₃	Ca O	MgO	Al ₂ O ₃	FeO бар	SiO ₂				
1	9,2	6,8	31,7	15,1	1,3	32,9	102,0	6,4	1,0	0,3
2	11,0	15,3	27,5	12,2	1,0	30,9	138,0	10,4	1,1	0,3
3	12,9	9,1	28,7	13,2	1,0	32,0	161,0	14,2	1,2	0,2
4	8,7	6,7	31,7	16,4	0,9	33,8	220,0	13,1	1,5	1,6
5	8,3	8,5	30,3	14,8	1,4	34,5	31,0	1,8	0,3	0,1
6	6,6	6,4	33,9	16,5	0,9	34,4	150,0	6,8	1,0	0,5
7	7,6	4,7	34,1	17,0	0,9	33,5	52,0	2,7	0,4	0,2
8	8,1	4,3	31,2	19,9	1,0	33,4	81,0	4,5	0,7	0,3
9	5,8	5,4	33,6	19,1	0,7	33,5	94,0	3,7	0,5	0,3
10	6,4	5,3	30,9	19,4	1,3	34,4	230,0	10,1	2,3	0,3
11	9,3	5,8	31,2	16,9	1,8	32,2	90,0	5,7	1,3	0,3
12	5,7	4,4	34,3	18,1	1,3	34,2	118,0	4,6	1,2	0,2
13	7,2	4,4	36,8	17,2	2,4	30,4	38,0	1,9	0,7	0,1
14	10,0	4,4	35,4	15,6	0,7	32,2	360,0	24,6	2,0	0,6
15	10,2	5,2	36,1	16,7	0,9	29,5	194,0	13,5	1,4	0,3
16	10,0	5,0	33,8	16,3	1,4	31,6	153,0	10,5	1,7	0,4
17	11,0	32,3	19,2	8,5	0,7	29,2	251,0	18,9	1,4	0,4
18	10,4	27,3	21,8	9,2	0,8	30,0	168,0	12,0	1,0	0,2
Барлығы							2631,0	165,3	20,4	
Орташа	8,8	9,0	31,2	15,7	1,1	32,4	146,2	9,2	1,1	0,4

8-кестеден көрініп тұрғандай, қождағы хром оксиді мөлшері нормаланған шектерден 3-7% асады. Қождағы хромның мұндай жоғары құрамы балқыту өнімдерінің белсенді шығарылуымен түсіндіріледі, яғни металл мен қож бір шұңқырдан бірге шығарылады. Шығару кезінде балқыманы алатын болат қалыптың тереңдігі небары 10 см-ге тең болады. Мұндай жағдайда тез жылуды қамтамасыз етеді және металл құймасы қарқынды түрде кристалданады. Яғни, белсенді босату кезінде, қалыпта болған тереңдікте ЖКФХ қожының шиеленісуі пайда болады және олар толтырылған кезде қож-металл фазаларын бөлу қиынға соғады. Сонымен, қождағы хром құрамының жоғарылауы, негізінен, КЭҰ өңдеудің өнеркәсіптік масштабына көшу кезінде өзгертуге болатын қалыптың техникалық сипаттамаларына байланысты болады.

9-кесте. Хромдық балансы, кг

Хромның кірісі		Хром шығыны, кг	
КЭҰ-пен кірісі	6 663,03	Металмен шығымы	5 994,39
Қожбен кірісі	32,55	Қожбен шығымы	165,33
Барлығы	6 695,58		6 159,72
Қалдық, кг			535,87
Қалдық, %			8,00
Металдан хромның бөлінуі, %			89,53

10-кесте. Тұрақты тоқты доғалы пешінде алынған ұсақталған металл сынамасы

Сынаманың бастапқы салмағы, кг	Үгітілген металл салмағының фракциясы, кг				Қалдық, кг
	0-10мм	10-50мм	50-150мм	Барлығы	
8,460	1,400	6,500	580	8,480	+20
100%	16,5%	76,8%	6,9%	100%	0,2%

Қорытынды: Есептеу нәтижесінде қорытпаға хромның шығарылуы 89,5% құрайды, 10 тонна коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ хромның қалдығы 535,87 кг немесе 8% құрайды. Тұрақты тоқты доғалы пешінде алынған ЖКФХ ұнтағынан -10 мм фракциясының түзілімі 16,5% құрайды. Материалдық баланстың қалдық мөлшері 8% құрайды. Бір рет құйылған құйманың орташа салмағы 470 кг құрайды. 89,53% қалпына келтіргенде, берілген КЭҰ балқытудың орташа мөлшері 525 кг құрайды. Бір ауысымда 3-4 бассейн жасалды, бір күнде жүзу санының саны кемінде 9 болады, жылына (340 күн) жылына КЭҰ –да 1600 тонна болады:

$$Q = 0,525 \cdot 9 \cdot 340 = 1606.5 \sim 1600 \text{ т / жыл.}$$

Қорытпаға хромның шығарылуы 89,5% құрайды, 10 тонна коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ хромның қалдығы 535,87 кг немесе 8% құрайды. Барлық кезеңдерде 9930 кг

коррозияға төзімді электр өткізгіш ұнтақ, 1220 кг феррохром шлактары, 140 кг кокс тұтынылады. Электр энергиясының нақты шығыны 2272 кВт / с-қа сай келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жунусов А.К., Кулумбаев Н.К., Нурмаганбетов Ж.О. Производство хроморудных окатышей из мелкодисперсных отходов // Сб. докл. межд. научн. конф. «VII Сатпаевские чтения». – Павлодар, 2007. – С. 100-104.
2. Вегман Е.Ф. Окискование руд и концентратов. – М.: Metallurgia, 1974. – 285 с.
3. Коротич В.И. Основы теории и технологии подготовки сырья к доменной плавке. – М.: Metallurgia, 1978. – 208 с.

МРНТИ 53.31.21

УТИЛИЗАЦИЯ ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА ПУТЁМ АВТОКЛАВНОЙ КАРБОНИЗАЦИИ САМОРАССЫПАЮЩИХСЯ ШЛАКОВ

М.С. ДОСЕКЕНОВ, О.Р. САРИЕВ, Ж.Б. МУСАБЕКОВ

*Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан*

Аңдатпа. Жұмыста жоғары негізді өздігінен үгітілетін металлургиялық кожды кәдеге жарату мәселесі мен оны шешу жолдары көрсетілген. Жатып қалған рафинерленген феррохром қожының химиялық және гранулометриялық құрамы зерттелген. Рафинерленген феррохром кождарынан қалыптандырылған құрылыс бұйымдарын жасап көмірқышқыл газының ортасында автоклавты карбонизациялау процесі бойынша зерттеулер жалғастырылды. Жүргізілген тәжірибелер көмірқышқыл газ кождың негізгі оксидтерімен әрекеттескен мөлшерін көрсетті. Екі түрлі тәжірибе барысында қалыңдығына байланысты қалыптандырылған өнімдердегі CO_2 мөлшері зерттелген. Автоклавтарда көмірқышқыл газында ұзақтығы мен қысымына байланыста бұйымның тереңдігі бойынша CO_2 мөлшерінің тәуелділігі анықталды.

Түйін сөздер: Өздігінен ұнтақталатын қож, кәдеге жарату, құрылыс бұйымдары, карбонизация, көміртекті газ.

Аннотация. В работе представлена проблема и пути её решения по утилизации лежалых и свежих саморассыпающихся металлургических шлаков с высокой основностью. Исследован химический и гранулометрический состав лежалых шлаков рафинированного феррохрома. Продолжены исследования по процессу автоклавной карбонизации шлаков рафинированного феррохрома в среде углекислого газа с получением формованных строительных изделий. В ходе проведённых опытов было определено количество прореагировавшего углекислого газа с основными оксидами шлака. В двух сериях опытов исследовано содержание CO_2 в формованных изделиях в зависимости от их толщины. Установлены зависимости содержания CO_2 по глубине изделий от времени выдержки и давления углекислого газа в автоклавах.

Ключевые слова: Саморассыпающиеся шлаки, утилизация, строительные изделия, карбонизация, углекислый газ.

Abstract. The paper presents the problem and ways of its solution for utilization of stale and fresh self-dispersing metallurgical slags with high basicity. The chemical and granulometric composition of stale slag of refined ferrochrome was investigated. Studies on the process of autoclave carbonation of refined ferrochrome slags in carbon dioxide to obtain molded construction products were continued. In the course of the experiments, the amount of reacted carbon dioxide with basic oxides of slag was determined. In two series of experiments the content of CO₂ in molded products depending on their thickness was investigated. The dependence of the CO₂ content on the depth of products on the holding time and pressure of carbon dioxide in autoclaves was established.

Key words: self-disintegration slag, recycling, building products, carbonization, carbon dioxide.

В чёрной металлургии в процессе выплавки металлов образуются газообразные, твёрдые и жидкие виды отходов. Газообразные отходы в основной своей массе представлены оксидами углерода (CO, CO₂), углеводородами и летучими оксидами компонентов шихты. Твёрдые отходы представлены шлаками и пылью уловленной сухими или мокрыми газоочистками. Жидкие виды отходов – это в основном растворы различных солей.

Остро стоящим вопросом является разработка технологий переработки отходов позволяющих получать из них товарную продукцию востребованную рынком.

На сегодняшнее время основная масса пыли перерабатывается методом её обогащения, окускования с последующим использованием как шихтовый материал для основного производства или в качестве сырья для смежных отраслей промышленности, таких как строительная, химическая и т.д. Шлаки в подавляющем своём количестве представляют собой твёрдый, кусковой материал, который после их дробления, классификации и извлечения из него металлических включений представляют собой строительный щебень [1]. Общее распределение использования металлургических шлаков представлено на рисунке 1. [2]. Отдельным классом материалов являются саморассыпающиеся шлаки, применение которых, до сих пор является открытым вопросом. Текущие саморассыпающиеся шлаки можно стабилизировать различными физическими и химическими методами, что позволяет получить из них кусковой материал, в дальнейшем перерабатываемый в строительный щебень. Основным направлением в использовании распавшихся и лежалых шлаков является добавка их в строительные изделия, такие как цемент, бетонные смеси, керамические изделия, а также применение в огнеупорной промышленности в порошковом виде и в качестве сырья для огнеупорных изделий [3,4,5]. В связи с различным факторами внешними (логистическими и др.) и внутренними утилизация распавшегося шлака в полном объёме до сих пор не реализована. В связи с чем нами была исследована технология автоклавной карбонизации саморассыпающихся шлаков

рафинированного феррохрома (далее – РФХ) в среде углекислого газа. Данная технология позволяет получать формованные строительные изделия из свежих и лежалых распавшихся шлаков РФХ.

Рисунок 1. Общее распределение использования металлургических шлаков

В работе использовался лежалый шлак РФХ, представляющий собой смесь шлаков низко- и среднеуглеродистого феррохрома частично агломерированный в кусковой шлак, за счёт частичной гидратации и карбонизации атмосферным воздухом и осадками. Более 60 % всего шлака составляет пылевидный материал. Гранулометрический состав указанных шлаков представлен в таблице 1. Химический состав лежалого шлака РФХ представлен в таблице 2. В ранее проведённой работе было определено, что основные оксиды (СаО и MgO) в составе шлака подвергаются активной карбонизации в среде углекислого газа при повышенных давлениях. Прочность получаемых при этом формованных изделий превышают значения в 300 кгс/см² [6].

Таблица 1. Гранулометрический состав исходного лежалого шлака

Диапазон	%
+5 мм	13,14
-5 - +4,0 мм	3,04
-4 - +3,2 мм	2,72
-3,2 - +2,2 мм	4,55
-2,2 - 1,5 мм	3,08
-1,5 - +1,0 мм	6,72
-1 - +0,5 мм	10,69
-0,5 - +0,355	6,21
-0,35 - +0,2	23,34
-0,2 - +0,1	8,05
-0,1 - +0,071	4,72
-0,071	11,80

Одним из положительных моментов технологии автоклавной карбонизации является то, что используемый здесь углекислый газ, входящий в состав попутных газов является газообразным видом отходов производства. Приведённая технология позволяет не только утилизировать шлаки, а также использовать углекислый газ, выбрасываемый в атмосферу.

Целью проведённой работы является определение количества потребляемого углекислого газа при автоклавной карбонизации лежалого шлака РФХ в

зависимости от давления и длительности процесса.

Таблица 2. Химический состав шлака РФХ, %

Вещество	Содержание, % масс.
CO ₂	5,4
Cr ₂ O ₃	7,0
FeO	2,7
MgO	15,1
CaO	37,5
SiO ₂	24
Al ₂ O ₃	7,5

В первой серии опытов образец изготавливался в виде строительного кирпича стенового одинарного 1НФ (ГОСТ 530-2012) с геометрическими размерами 65×120×250 мм, изготовленный на гидравлическом прессе. Для изготовления кирпичей использовался шлак, просеянный на сите с размерами ячеек 1×1 мм (см. таблицу 1). Для придания пластичности в шлак было добавлено 7 % воды сверх сухой массы. Для карбонизации использовался углекислый газ (ГОСТ 8050-85) заправленный в 40 литровые баллоны.

На первом этапе карбонизацию в среде углекислого газа проводили при давлении 6 атмосфер в течение 6 часов в промышленном автоклаве объёмом 400 л.

На втором этапе карбонизация проводилась при давлении 6 атмосфер в течение 10 часов. Содержание CO₂ определялось химическим путём через определение общего углерода по ГОСТ 23581.9-79. На рисунке 2 представлен график изменения концентрации CO₂ по глубине кирпича.

Как видно из рисунка 2 на диаграмме при 6 часах выдержки образцов в автоклаве не происходит существенного роста содержания CO₂ в составе кирпича. На глубине до 1 см концентрация углекислого газа возросла на 38,9 %, на глубине до 1-2 см на 29,6 % и на глубине 2-3 см на 11,1 %. При 10 часах выдержки рост концентрации CO₂ существенно выше. До 1 см на 350 %, 1-2 см на 355 %, и до 2-3 см на 339 %.

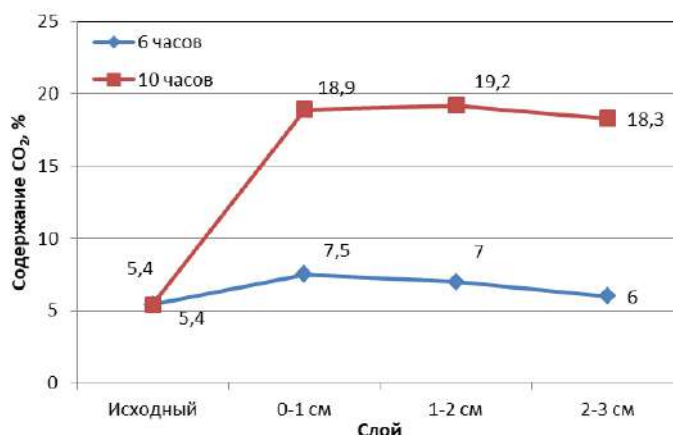

Рисунок 2. Изменение концентрации CO₂ по глубине кирпича при 6 атмосферах

На следующем этапе работы исследовалось влияние давления углекислого газа на карбонизацию более глубоких слоёв формованных изделий из лежалого шлака РФХ.

Изделие было сформировано в виде куба размерностью 100×100×100 мм. Длительность карбонизации в автоклаве составила во всех случаях по 10 часов. На рисунке 3 представлен график изменения содержания CO₂ в зависимости от глубины слоя и давления карбонизации. Содержание CO₂ в во всех образцах до глубины 3,5 см имеют близкие значения. Разница не превышает 0,26 абсолютных процентных пункта в каждом из образцов. Рост CO₂ после выдержки при 10 атмосферах в среде углекислого газа в среднем составил 340 %, при 15 атмосферах 365 %, и при 20 атмосферах 375 %. На глубине от 3,5 до 5 см (центр) содержание CO₂ заметно снижается. После выдержки в автоклаве увеличение содержания CO₂ составило 202 %, 304 % и 314 % соответственно.

Проведённые исследования показывают, что степень карбонизации при относительно низком давлении CO₂ в 6 атмосфер сильно зависит от времени выдержки. Продление времени выдержки в автоклаве с 6 до 10 часов увеличило относительный рост содержания CO₂ на один порядок. При этом карбонизация до глубины в 3 см проходит равномерно, разница при 6 часах выдержки не превышает 25 %, а при 10 часах выдержки не превышает 5 %.

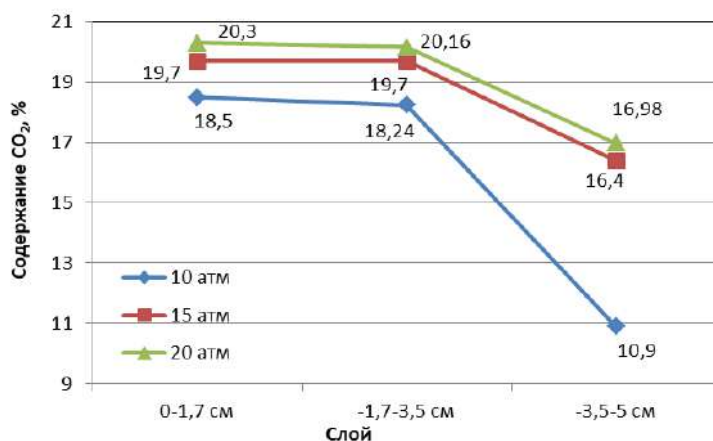

Рисунок 3. Изменение концентрации CO₂ по глубине кирпича при повышенных давлениях

При повышенных давлениях процесс карбонизации по глубине идёт уже не так равномерно. При давлении 10 атмосфер содержание CO₂ глубже 3,5 см снижается на 40 %. При увеличении давления в автоклаве разница по содержанию CO₂ существенно ниже и не превышает 17 % в случаях 15 и 20 атмосфер.

На качество карбонизации формованных изделий влияет как время выдержки, так и давление углекислого газа. При пониженных давлениях увеличение времени выдержки даёт возможность увеличить содержание CO₂ почти в 3 раза. Как видно из приведённых графиков до глубины 3,5 см при таких давлениях процесс карбонизации идёт практически равномерно. С увеличением толщины слоя изделий из шлака РФХ больше 3,5 см содержание CO₂ на

более глубоких слоях растёт не так интенсивно как на поверхностных слоях, что видно на образцах выдержанных при 10 атмосферах. Дальнейшее увеличение давления способствует увеличению равномерности распределения CO₂ внутри изделия.

Список использованной литературы

1. Шаповалов Н.А., Загороднюк Л.Х., Тикунова И.В., Шекина А.Ю. Рациональные пути использования сталеплавильных шлаков // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – № 1-2. – С. 439-443
2. Паршин В.М. Дошли до отвала. Metallургический шлак нуждается в переработке. // *Российская газета - Спецвыпуск № 252(6228)* [Электронный ресурс]. – 2013. URL: <https://rg.ru/2013/11/08/pererabotka.html> (дата обращения: 25.11.2019)
3. Кожамуратов Р.У., Сафаров Р.З., Шоманова Ж.К., Носенко Ю.Г. Утилизация отходов ферросплавного производства // *International Scientific Conference «Global Science and Innovations 2017»*: Матер. Междунар. конф., Бурса, Турция, - 2017. –С. 207-213
4. Найдек В.Л. Переработка металлургических шлаков // *Металл и литье Украины*. -2003. - №2. – С. 32-34.
5. Алексеенко А.А., Москвин Е.И., Птичников В.А. Улучшение характеристик бетонов путем ввода активной минеральной добавки – молотого доменного шлака // *Молодой ученый*. — 2015. — №24. — С. 80-85.
6. Досекенов М.С., Бондаренко И.В., Рошин А.В. Исследование процесса карбонизации лежалого шлака рафинированного феррохрома с целью его утилизации // *Бюллетень научно-технической и экономической информации "Черная металлургия"*. – 2014. - №12. – С. 68-71

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

FTAMP 17.09.91

ҒАЛЫМ ПАРЫЗЫ МЕН ҰРПАҚ ҚАРЫЗЫ

К.К. САДИРОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада автор тілші-ғалым, профессор Құдайберген Жұбановтың ғалым сапасында орындаған парызы мен олардың ісін жалғастырған кейінгі ұрпақтың ғылымдағы қарызы туралы мәселе көтеріп, тіл ғылымы саласындағы сабақтастық туралы ой қозғайды. «Парыз» сөзінің мағынасы талданып, ғалым Қ.Жұбановтың ғылыми зерттеулерінде айтылған негізгі ойларға бүгінгі тіл ғылымы аспектісінде талдау жасайды. Ғалымның грамматикаға қатысты жазған тұжырымдары мен талдауларын зерделеп, оны А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омаров зерттеулеріндегі ой-пікірлермен салыстырып саралайды, сөйлем мүшелерін жіктеудегі айырмасына назар аударып, Қ.Жұбановтың өзіндік пікірін нақты мысал-сөйлемдерді талдай отырып айырықшалайды. Жұбановтану ғылымының қазіргі уақыттағы даму бағытына да тоқталып, заман талабына сай Қ.Жұбанов зерттеулерін әлемдік ғылымның айналысына қосу мақсатын атап, оны жүзеге асыруға ұсыныстарын білдіреді.

Кілт сөздер: ғылым, ғалым, ғалымның парызы, синтаксис, сөйлем мүшелері, семантика

Аннотация. В статье автор обращает внимание на вклад ученого-лингвиста, профессора Кудайбергена Жубанова в качестве ученого и на необходимость продолжателям его идей отдать должное науке, а также на преемственность в области лингвистики. Рассматривая лексическое значение слова «парыз», автор анализирует основные идеи научных исследований ученого К.Жубанова в аспекте современного языкознания. Проводится работа над анализами и выводами ученого в области грамматики, которые сравниваются с идеями в исследованиях А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Е.Омарова, акцентируется внимание на разнице в классификации членов предложений, и при анализе конкретных примеров-предложений указана специфичность личного мнения К.Жубанова.

Акцентируя внимание на современном развитии Жубановтану, даны рекомендации по выведению исследований К.Жубанова на мировой уровень науки.

Ключевые слова: наука, ученый, долг ученого, синтаксис, члены предложения, семантика

Summary. In the article the author's raises the question of the debt of the scientific correspondent, professor Kudaibergen Zhubanov as a scientist and the debt of the younger generation in science. He analyzes the meaning of the word "Debt", analyzes the main ideas expressed in scientific K. Zhubanov's research in the aspect of modern language science. Having studied the conclusions and analyses concerning the grammar of the scientist, the author compares it with the thoughts in the studies of A. Baitursynov, T. Shonanuly, E. Omarov, paying attention to the difference in the classification of sentence members, distinguishes K.Zhubanov's own opinion with the analysis of specific examples-sentences. He also notes that currently Zhubanov science is one of the priority areas of development, indicates the purpose of inclusion of K. Zhubanov's modern research and recommends it to its implementation.

Key words: science, scientist, scientist duty, syntax, sentence members, semantics

Парыз деген сөз «бір нәрсені нақтылау, белгілеу, бөлшектерге бөлу, белгіленген нәрсе және үлес, жасалуы нақты әрі анық дәлелдермен бұйырылған амалдар мен міндеттер» [1] деген мағыналарға ие. Демек, ғалымның парызы дегенде біз Құдайберген Жұбановтың қазақ тіл ғылымының барлық саласы бойынша, тек қана тіл ғылымы емес, әдебиеті мен өнеріне, мәдениеті мен тарихына да қатысты тіл сақтаған қазыналар арқылы қалам тартқан еңбектерінің ұлт қажетіне жарауы мен күні бүгінге дейін өміршең қалыпта келуін атаймыз. Ғалым Жанғазы Жолаевпен бірігіп жазған «Түрки әдебиеттер тілінің танымы» атты зерттеуінде Хожа Ахмет Яссауидың 95-толғауы туралы өз ой-пікірін талдай отырып, ойына дәлел ретінде Абай сөзін келтіріп, былай деп жазады: «Қазақтың данышпан Абайы:

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,

Әр нәрселерге өзіндей баға бермек, - дейді. Бұл Абайдың: «Бір құбылысты тексергенде, ең соңғы шегіне шейін, егжей-тегжейіне дейін қалдырмай тексер және оны өз жағдайымен байланыстыра тексер, - дегені емес пе?» деп жазады [2, 301]». Осы сөзін бүгінгі күні ұлт алдында ғалымдық парызына адал перзент Құдайберген Жұбановтың өзіне қарата айтуға болады деп есептейміз. Қ.Жұбанов қазақ тіл ғылымының дыбыс жүйесін, грамматикасын, оған қатысты заңдылықтарды, жалпы тіл білімі мен тіл біліміне кіріспе пәндерінің негізгі ұғымдарын толықтай анықтап, ғылыми сипаттамасы мен анықтамасын қазақы танымға лайықтап, қазақ тілінің төл табиғатына сай зерделеген. Мысалы, «Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері» деген тақырыппен 1936 жылы ауыл мұғалімі Жанғазы Жолаевқа жазған хатында мынадай түсіндірме кездеседі: «сөз таптарының бір-бірінен *енші алысып болғандары да, болмағандары да* бар: *ағаш, темір* сияқтылар тек зат есім болып, *жақсы, ұзын* сияқтылар тек сын есім болып, шекараларын түгел ашып болған таптар. Енді бұлардай емес, зат есім мен сын есімге ортақ, шөре-шөре есімдер де (әрі зат есім, әрі сын есім болатын) бар. Мысалы, *бала, жас, жарық, сұлу, бай, батыр, жарлы, кедей* т.т. Бұлар әрі зат есім, әрі сын есім. Сондықтан *жақсырақ, ұзынырақ* сияқты *баларақ, жап-жас, жап-жарық, байырақ, батырырақ, жарлырақ, кедейірек* т.т. бола алады. Таза зат есімге бұл мүмкін емес: *темірірек, ағашырақ* болмайды» [3,143] Әсіресе, «Тіл деген не?», «Зат пен құбылысқа тағылатын аттардың қалай пайда болуы мен олардың мағыналарының өршуі» деген мәселелерді грек пәлсәпәшшыларының тұжырымдарымен байланыстырып талдайды. Функционалды семантика мәселесіне де тоқталып, **атқаратын қызметіне қарап затқа ат тағылады** деп тұжырымдайды. Әсіресе лексика мен синтаксистің байланысын берген қысқа ғана сызбаның өзі тіл бірлігін құрылымдық негізде талдаудан асып, тілді тұтастықта, тіл бірлігін қолданыстағы жағдаятымен алып, түбірінен үзбей қарап зерттеуді мақсат тұтқанын аңғартады. Ғалым тілдің дыбыс пен морфологиялық жүйесінің лексика мен синтаксистің

шеңберінде байланысып өзара тығыз сабақтасып барып адамның қарым-қатынас қажетіне жарайтындығын нақты көрсетеді, ғалымның тілді тамырынан үзбей тану бағытындағы тезистелген ойын ғалым сызбаларын тарқатудан табуды қажет етеді деп есептейміз.

Ғалымның грамматикалық мәселелерге қатысты пікірлері де көңіл аудартады. Құдайберген Жұбанов грамматика мәселелерін мынадай еңбектерінде талдаған:

▶ Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері (Жанғазыға хат) (1936 жыл)

▶ Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. Сөздің жалпы құрылысы (Жалпы морфология) (1936 жыл)

▶ Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан (1937 жыл)

▶ Из истории порядка слов в казахском предложении

▶ Заметки о вспомогательных и сложных глаголах

▶ Образование сложных слов в казахском языке

▶ О построении речи на казахском языке

Профессор Қ.Жұбанов «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан» зерттеуінде сөйлемді жіктеу мәселесіне тоқталады. Оның жіктемесіндегі жалаң және жайылма сөйлемдерге мынадай сипаттама береді: **Жалаң сөйлем** (*Бала оқиды.* – Бастауыш – **бала**, баяндауыш – **оқиды**), **Жайылма сөйлем** – тұрлаусыз мүшесі бар сөйлем (**Бала жақсы оқиды.** – **жақсы** – тұрлаусыз мүше).

*Күрделі сөйлем – сөйлемнің бір мүшесі тек жайылма болып қоймай, өзі бір сөйлем болып құралса, өзін сөгіп алып ішін ақтарғанда, бірі бастауыш, бірі баяндауыш болатын сөйлем. Ақылы көп **бала жақсы оқиды.***

Жайылма мүше – жайылма сөйлемнің тұрлаусыз жетегі бар мүшесі: ақылы көп бала.

• **Ақылы көп + бала жақсы оқиды**

Қ.Жұбановтың сөйлемді тұрлаусыз мүшелердің қатысына қарап жасаған жіктемесін қазіргі топтастырумен салыстырсақ, мынаны байқаймыз: жалаң, жайылма жай сөйлем түрі сол қалпында сақталған, ал профессордың атап отырған жайылма мүше термині қазіргі қазақ тілі синтаксисінде үйірлі мүше деп, күрделі сөйлем деген термині қазіргі қазақ тілі синтаксисінде үйірлі мүше арқылы күрделенген жай сөйлемге жатқызылып жүр. Қ.Есенов зерттеулерінде күрделенген сөйлем термині орыс тіліндегі осложненные предложения дегенмен сәйкес келсе, табиғаты сондай сөйлемді Қ.Жұбанов күрделі сөйлем деп атаған. Ал ғалымның жайылма мүше деп атаған тілдік бірлігі үйірме мүше деген атауды иеленіп Қ.Шәукеновтің «Үйірлі сөйлем мүшелері және оларды оқыту әдістемесі» деген еңбегінде жалғасын тапты. Аталуы әр уақытта түрліше сипатта болғанымен, бастапқы танылуы Қ.Жұбанов тарапынан жүзеге асқан. Бұл да ғалымның қазақ тіл білімінің негізін салушы

екенін, қазақ ұлты алдындағы парызының өтелгенін дәлелдейді. Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі өзіндік ерекшелігін, ой-пайымдауын танытатын мәселе – сөйлем мүшелерін жіктеуі. Ғалым сөйлем мүшелерін жіктегенде өзінің тұстасы болған тілші-ғалымдар жіктемесіне де талдау жасайды, А.Байтұрсынов, Т.Шонанов зерттеулеріндегі тұжырымдардың өзі келісетін және келіспейтін жағын талдап, өз пікірін дәлелдейді.

СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІН ЖІКТЕУІ: А.Байтұрсынов жіктемесі бойынша сөйлем мүшелері екі топқа топтастырылады: бастауыш, баяндауыш – **тұрлаулы**, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш – **тұрлаусыз мүшелер**. Бұл жіктеме қазіргі қазақ тілі синтаксисінде дәл осы қалпында қолданылып жүр.

Т.Шонановтың жіктемесінде де сөйлем мүшелері тұрлаулы, тұрлаусыз деп жіктеліп, бірақ тұрлаусыз мүшелер өз ішінен тек екіге жіктелген: бастауыш, баяндауыш – **тұрлаулы**, анықтауыш, толықтауыш (пысықтауышты да толықтауышқа қосады) – **тұрлаусыз мүшелер**.

Қ.Жұбанов жіктемесінде сөйлемнің мүшелерін үшке жіктейді: **бастауыш, баяндауыш және айқындауыш (тұрлаусыз мүшелер)**.

Айқындауышты (тұрлаусыз мүшелерді) екіге бөледі: тура айқындауыш (анықтауыш) айқындауыш мүшелерді айқындауыш сөздерге жалғаусыз, тура күйде тұрып-ақ айқындайды, мысалы, бүгін келдім – Қ.Жұбановша, бүгін – анықтауыш, себебі бұл жалғаусыз сөз. А.Байтұрсынов бұл сөзді мезгіл пысықтауышқа, ал Т.Шонанов толықтауышқа жатқызған (қазіргі синтаксистік талдауда біз оны пысықтауышқа жатқызамыз), **бұрма айқындауыш (толықтауыш) – жалғау не жалғауыштың күшімен басқа бір сөзге жетектеліп, соны айқындап тұрған болса, оны толықтауыш дедік. Бұған мысал сапасында Қ.Жұбанов хатты жаздым, қаланың мектебі деген тіркестерді келтірген, себебі бұл жетек сөздер жетекші сөздерімен жалғау арқылы байланысқан. Сондықтан хатты жаздым, қаланың мектебі деген сөз тіркестерінің қазіргі қазақ тілі синтаксисінде танылуымен сәйкес келмейді, қазіргі қазақ тілі синтаксисінде: хатты (нені?) жаздым – толықтауыш, қаланың (ненің?) – анықтауыш.**

«Из истории порядка слов в казахском предложении» зерттеуінде ғалым қазақ тіл білімінде қалыптасқан қазіргі препозициялық орын тәртібінің бұрын болмай, кейін қалыптасқанын, тіл деректерінің, нақты айтқанда, жалқы есімдердің алғашқыда қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі постпозициялық сипатта болғанын дәлелдейтіндігін талдайды. Тарқатып айтар болсақ, қазақ сөйлеміндегі қазіргі сөз тәртібі: бастауыш – баяндауыш, анықтауыш – анықталатын сөз, толықтауыш – толықталатын сөз, пысықтауыш – пысықталатын сөз. Мысалы: *сұлу ай, жарық таң, ұзақ күн*. Осындай сипаттағы сөз тіркесінің орын тәртібі, ғалымның дәлелдеуінше, бастапқыда керісінше болған: баяндауыш –

бастауыш, анықталатын сөз – анықтауыш, толықталатын сөз – толықтауыш, пысықталатын сөз – пысықтауыш. Мысалы: *Айсұлу, Таңжарық, күн ұзаққа.*

Ғалымның тағы бір ерекшелігі - қазақ тіл ғылымының мәселелерін өзімен тұстас жазған Ахмет Байтұрсынов, Телжан Шонанұлы, Елдос Омаров зерттеулеріндегі айтылған тұжырымдарға үнемі талдау жасап, өзінің бағасын беріп отырғаны. Мұның өзі сол кездегі алаштың аяулы азаматтарының бірінің жазған кітабын не мақаласын екіншісінің оқып, өзара сын айта алғанының үлгісін көрсетеді. Бұл да бүгінгі күнге өнеге бола алады.

Ұрпақ қарызы дегенде не айтқымыз келді? Қарыз – қандай да бір нәрсенің қайтарымы, өтемі. Ғалымның алдындағы ұрпақ қарызы дегенді біз тіл мамандарының тілші ғалым еңбегіне қатысты қайтарымы қандай деген мәнде түсінеміз. Ғалымның еңбектерін насихаттау мен оның мазмұнында анықталған, тезистелген тұжырымдарды бүгінгі күнмен сабақтастыра тарату жұмысы толассыз жүріп жатыр. Бұл – ұрпақтың ғалым алдындағы қарызының өтемі. Ендігі кезекте біз «Қ.Жұбанов зерттеулерінде тіл ғылымы мәселесі былай қаралған, былай деп жазған» деген деңгейден көтеріліп, Қ.Жұбанов зерттеуіндегі тұжырым-тезистердің бүгінгі тіл ғылымы парадигмасында жаңа бағыт деп танылып жүрген саланың негізінде жатқанына көңіл аударуымыз керек деп ойлаймыз. Сонымен қатар Қ.Жұбановтың зерттеулерін түркі тілді ғылыми ортада ғана емес, әлемдік деңгейде ғылыми айналымға түсіру мақсатын қойып, сол бағытта жұмыс жүргізілуі керек деп есептейміз. Өзіміздің ұжым осы мақсатта алғашқы жұмыстарын жүзеге асырды. Нақты атасақ, Қ.Жұбанов туралы өмірбаяны мен еңбектерінің қысқаша аннотациясы Болгарияның София университетінің «Сопоставительное языкознание» журналының 2019 жылғы № 3 санында (103-104-бб) жарық көрді. Профессор Құдайберген Жұбановтың туғанына 120 жыл, тілші-ғалым, профессор Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың туғанына 90 жыл толуына орай ұйымдастырылған ғылыми конференцияға дайындық барысында аталған университеттің ғалымы, филология ғылымдарының докторы Димитир Веселинов Қ.Жұбановтың «Из истории порядка слов в казахском предложении» деген мақаласын болгар тіліне, өзіміздің әріптестеріміз ағылшын, неміс, қазақ тілдеріне аударып, кітап етіп бастырып шықты [4].

Есет Құдайбергенұлы Жұбановтың еңбектері цифрлық технологиямен кілттеніп, QR кодқа көшіріліп, «Есет Құдайбергенұлы Жұбанов атындағы конференц-залға» ілінді. Бұл да «Жұбановтану» ғылымын жаңа белеске көтерудің игі қадамы деп ойлаймыз.

«Жұбановтану» ғылымы мен білімін келер ұрпаққа табыстайтын жас буынмен байланыс «Ең үздік жұбановтанушы» дәстүрлі конкурсы арқылы орындалып жатыр. Биыл 3-рет ұйымдастырылып отырған аталған конкурс аясында «Ең үздік деректі фильм» аталымына 8 фильм, «Ең үздік жұбановтанушы» балаларға арналған мультимедиалық энциклопедия аталымына екі энциклопедия, «Ең үздік фотоколлаж» аталымына 10 жұмыс, «Ең үздік

сұхбатқа» біраз жұмыстар түсті. Конкурса келіп түскен жұмыстар әлеуметтік желіге салынып таратылды. Бұл да – «Жұбановтану» ғылымының оқырмандарын кеңейтіп, жұбановтанушылар қатарын толықтырудың бір амалы.

Қорыта айтқанда, Қ.Жұбанов мұраларын әлемдік деңгейде насихаттау керек және оны жүзеге асыру үшін мынадай жұмыс түрлерін белгілеген жөн:

- еңбектерін жоспарлы түрде ағылшын, түрік, неміс т.с.с. тілдерге аударып жариялау (оқу жылына кем дегенде 1 рет)

- жарияланған жұмыстарды әріптес шетелдік жоғары оқу орындарымен бірлесіп түрлі форматта ғылыми ортаға таныстыруды, талқылауды ұйымдастыру

Осындай жұмыстар арқылы біз ғалым сапасында ұлт алдындағы парызымызды атқарып, ғалымның алдындағы тілшілер қарызының қайтарымын өтейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Интернет ресурс: <https://interesnoe.me/source-110909749/post-924698>
2. Түркі әдебиеттер тілінің танымы //Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999. – 301-б.
3. Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері//Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999. – 143-б.
4. Қ.Жұбанов. Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі тарихынан (аудармалар жинағы)// Құрастырушылар: К.Қ. Садирова, П.С. Сыдық. – Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспасы, 2019. – 150 б.

SRSTI 16.31.41

THE STRATEGIES OF TRANSLATION OF CONNOTATIVE MEANING IN LITERARY TEXTS

D.N. NAUSHABEK

Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract: Transferring the main meaning, style and feeling of Source text into Target text without disturbing the originality of literary text is one of the severe and frequent obstacles for translator, as in literary texts, in which the major concern is artistic. For this reason this article deals with the complexity of translation from Kazakh language into English of such a linguistic means of expressiveness as a connotation. First, it aims to identify the definitions of connotation its classification, next it intends to highlight its specific features and differentiation from denotation, which is the direct or lexical meaning of a linguistic unit or a word. Second, the article focuses on the established methods of translation to convey the connotative meaning of words and for this purpose, it considers and analyzes the authentic

examples from Mukhtar Auezov's epic novel "Abai Zholy" (The Path of Abai) and Ilyias Yesenberlin's trilogy "The Nomads" and the conclusion of the work is presented.

Key words: connotation, denotation, connotative meaning, denotative meaning, translation transformations.

Аннотация

Передача основного значения, стиля и атмосферы исходного текста в целевой текст без нарушения оригинальности литературного текста является одним из серьезных и частых проблем для переводчика, так как в литературных текстах передача образности является главной задачей. По этой причине, в этой статье рассматриваются сложности перевода с казахского на английский язык лингвистического средства художественной выразительности как коннотация. В первую очередь, предоставляются определения и классификация к коннотацию, затем выделяются его специфические особенности и различия от денотативной значения, которое является прямым или лексическим значением языковой единицы или слова. Во-вторых, концентрируется внимание на переводческих методах для передачи коннотативных значений слов, и для этой цели рассматриваются и анализируются подлинные примеры из романа-эпопеи Мухтара Ауэзова «Абай жолы» («Путь Абая») и трилогии Ильяса Есенберлина «Кочевники», а также предоставляется заключение данной работы.

Ключевые слова: коннотация, денотация, коннотативный смысл, денотативный смысл, переводческие трансформации.

Андатпа. Түпнұсқа мәтінінің негізгі мағынасын, стилін және ондағы атмосфераны аударма мәтініне тәржімалауда көркем мәтіннің өзіндік нақышын айнытпай жеткізу аудармашылар үшін жиі кездесетін және маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Осы себептен аталмыш мақалада қазақ тілінен ағылшын тіліне аудару барысында қиындық тудыратын конотация деп аталатын тілдік бейнелік құрал мәселелері қамтылады. Ең алдымен, коннотация ұғымының анықтамалары және оның классификациясы ұсынылады, сонымен қатар, аталмыш ұғымның ерекшелігі және денотативті мағынадан айырмашылығын сипаттамалары қарастырылады. Екіншіден, тілдік бірліктің конотативті мағынасын жеткізуде қолданылатын арнайы тұрақты аудармашылық әдістерге тоқтала отырып, осы мақсатта Мұхтар Әуезовтың “Абай жолы” роман-эпопеясынан және Ілияс Есенберлиннің “Көшпенділер” трилогиясынан алынған шынайы мысалдар талданылып, жұмыс қорытындылары ұсынылады.

Тірек сөздер: коннотация, денотация, коннотациялық мағына, денотативті мағына, аударма трансформациялары.

The meaning of literary texts is differ from the context of technical or scientific texts in which the major meaning is denotation (or referential meaning) rather than connotation, as the basic function of scientific texts is to deliver the information. In literary texts, in which the main function is artistic, connotation acquires additional prominence. This implies that connotation has to be carefully attended to when translating literature.

Connotation refers to the emotional or psychological associations a word carries with it. The connotation of a word goes beyond its strict meaning to express the feelings, thoughts, and images the word suggests or evokes. For instance, “*Wall Street*” literally means a street situated in Lower Manhattan, but connotatively it refers to *wealth* and *power*.

The term 'connotation' was first used by J.S. Mill in 1843 in a slightly different sense from the one which is commonly used nowadays [1, 45p]. In his *System of Logic*, Mill states: The word "white" denotes all white things; as *snow, paper, the foam of the sea*, and so forth, and implies, or as it was termed by the schoolmen, connotes the attribute whiteness [2, 36p].

The definition states that individuals belonging to a class are the denotation of that class, whereas the property or properties which would entitle an individual to its connotation. Mill points out "connotation" as signification of the property while "denotation" as signification of the thing [1, 47p]. Nowadays connotation is used in contrast to "denotation" to refer to any additional meaning that an expression may acquire over and above its denotation or cognitive meaning.

The phenomenon of connotation in Kazakh linguistics is not specifically provided in the theoretical sense. However, A. Salkynbay, E. Abakan, R. Avakova, G. Khasanov, G. Bayunisova, D. Alkebaeva identified and gave definitions to the connotation from the perspective of linguistics.

The connotation can be classified in the following types:

- *evaluative connotation* (the widespread type and structure of linguistic units in expressive-stylistic sense);
- the connotation made by means of parallel application of stylistically colored units, enhanced expression and strengthening of speech;
- visual connotation (semantic duality, ie abstract expression on the background of a sensual-visual background and clear visual, sensual manifestations through distinct connotations);
- functional connotations (functional stylistic connotations, language units and forms as a result of the use of certain public speaking practice);
- national-cultural connotations (national identity, phenomena in spiritual and material life of the population).

Russian linguist Shahovsky identifies six types of connotative meanings [6,58p]:

• *Attitudinal meaning* is the connotative or literary meaning of a linguistic expression which takes the form of implicitly transferring a commonly held attitude or value. For example, 'The police', 'the filth', or 'the boy in blue' are synonymous in terms of denotative meaning, however they all have various overall semantics. 'The police' mostly refers to a neutral content, while 'the filth' has disapproving overtone and 'the boy in blue' is an affectionate one.

• *Associative meaning* is the connotative meaning of a linguistic expression which takes the form of attributing to the referent certain stereotypically expected properties culturally associated with that referent. For example, the word 'nurse' is a pure example of given type of connotative meaning. Majority of people non-intentionally associate or makes the connection nurse with the

idea of female gender, as if ‘nurse’ were synonymous with ‘female who looks after patient or sick people’.

- *Affective meaning* is another type of connotative meaning and it refers to the emotive effect worked on the addressee by using one particular linguistic expression rather than others that might have been used to express the same literal meaning. For example, the words as ‘silence, please’ and ‘shut up’ share the same core denotative meaning of ‘be quiet’, however the addressor’s implied attitude to the recipient presents a different affective impact in each case: in the first case it presents polite impact, while in the second rude impact.

- *Allusive meaning* is a type of connotative meaning consists of invoking the meaning of an entire saying or quotation in which that expression figures. For example: In the literature work of ‘The City of Oppression’ by a Palestinian writer. The city in question is clearly Jerusalem. The term ‘city of oppression’, this is used as a name of the city, alludes to the fact that Jerusalem is sometimes referred to as ‘city of peace’.

- *Collocative meaning* is the connotative meaning lent to a linguistic expression by the meaning of some other expression with which it frequently collocates. For example, adjectives as ‘pretty’, ‘handsome’, have association a sense of ‘good looking’. However, ‘pretty’ collocates readily with ‘girl’, ‘boy’, ‘woman’, ‘flower’, ‘garden’, while ‘handsome’ collocates with ‘boy’, ‘man’, ‘car’, ‘vessel’.

- *Reflected meaning* is a connotative meaning given to a linguistic expression by the fact either that the form used calls to mind another denotative meaning of the same word or phrase, or that the form used to call to mind another denotative meaning of another word or phrase which is the same or similar in form. For example, if somebody states, ‘Richard Nixon was a rat’, using ‘rat’ in the sense of a person who deserted his friends or associates, the word ‘rat’ not only carries the particular denotative meaning, but also invokes/evokes the more basic denotative meaning of the animal ‘rat’.

Transformations with the help of which it is possible to carry out the transition from original units to translation units in the indicated sense are called translation (interlanguage) transformations. When describing the translation process, translation transformations are considered as translation methods that the translator can use when translating various originals in cases where the dictionary correspondence is absent or cannot be used according to the context. Depending on the nature of the units of the source language, translation transformations are divided into lexical and grammatical. In addition, there are also complex lexical-grammatical transformations, where the transformations either affect the lexical and grammatical units of the original at the same time, or are inter level, i.e. carry out the transition from lexical units to grammatical and vice versa.

As V.N. Komissarov notes, the knowledge of the translator of the rules, techniques and stereotypes helps in conditions of time constraints to find the translation option faster [7.86p].

The lexical transformations used in the translation process with the participation of various foreign languages and translating languages include the following translation techniques:

- translational transcription and transliteration;
- Calculation and lexical-semantic substitutions (concretization, generalization, modulation).

Lexico-grammatical transformations include:

- antonymic translation;
- explication (descriptive translation);
- compensation.

In Kazakh culture the word “white” also associated with plenty of meanings as dairy food, national food which made with milk, clearness, pure sense.

Онда Қодар өзіде, “тым құрыса аққа тәуір болармызда, біреуден там-тұмсауын сауармыз” деп, елге ергенге қарсы болмаушы еді.

We shall have plenty of milk and even perhaps borrow a cow for the summer.

Many connotations are well – established and constitute part of the linguistic competence of speakers. Carter classifies words into core words that are neutral in connotation such as the word *thin*, but a core word may have a synonym that is positive (*slim*) or negative (*skinny*). Connotation is one way in which synonyms may differ. They are subject to continuous change. Many of the most obvious changes in the English language have resulted from changes in word connotations.

Words that have positive connotations may become negative and vice versa. An example of this is the word *gay* which was quite positive in the past. The word *charm* which has positive associations today had negative connotation in the Elizabethan age as it was associated with sorcery. The expression nowadays had associations of vulgarity and was avoided by the educated in Shakespeare's time and its use then was restricted to people of low status. Since the 1950's, the word *Negro* has acquired strong negative connotations, and has been replaced either by words with neutral connotations such as *black* or by words with positive connotations such as *African-American* or *Afro-American*.

The word *crippled* has been replaced by *handicapped* or a more positive one: *differently-abled*.

Several types of connotation can influence the way you think about a word, which are as follows:

Positive (favorable) connotation—Words that make people feel good

Negative (unfavorable) connotation—Words that provoke a negative emotional response

Neutral connotation – Words that cause no emotional reaction at all

Words may have positive or negative connotations that depend upon the social, cultural, and personal experiences of individuals. For example, the words *childish*, *childlike* and *youthful* have the same denotative, but different connotative meanings. *Childish* and *childlike* have a negative connotation, as they refer to immature behavior of a person. Whereas, *youthful* implies that a person is lively and energetic.

Depending on the intent of the writer, he will choose either favorable or unfavorable connotations to communicate his point. Most journalistic writing uses favorable connotations for the sake of political correctness and to avoid alienating readers. Scientific or technical documents typically use a neutral connotation. Politically motivated writing normally uses highly charged connotations, both favorable and unfavorable, to achieve the desired impact.

“That woman is a dove at heart.” – Here, the dove implies peace or gentility.

“There’s no place like home.” – While home may refer to the actual building someone lives in, connotatively, it most often refers to family, comfort, and security.

“What do you expect from a politician?” – *Politician* has a negative connotation of wickedness and insincerity. To imply sincerity, the word *statesperson* might be used.

“That woman is so pushy!” – *Pushy* refers to someone who is loud-mouthed, insisting, and irritating.

“My mom and dad worked hard to put me through college.” – The words *Mom* and *Dad*, when used in place of mother and father, connote loving parents, rather than simply biological parents.

“Friends, Romans, countrymen, lend me your ears.”

Here, the word “*ear*” connotes the idea of people *listening to him attentively*.

The dog is considered as one of the treasure in Kazakhs and associated (along with negative phenomena) with loyalty, devotion, unpretentiousness. There are more than 100 idioms and phraseological units in Kazakh language related to the word “dog”. However, vast of them connote negative character as following: *ит қорлық-* to suffer, to experience a pressure; *иттің етінен жек көру-* to hate, *иттің баласы-* an idiom used while scolding.

Ит те болса, бауыр емес пе еді? – дегенде, Құнанбай қынжыла түсіп: [3,28б].

“He may be a mad dog, but he is a kinsman of ours” said Bozhei [5,38p].

In the following sentence the word *dog* is expressed negatively and it connotes the outrageous and dishonest character.

Недеген имансыз едің кәрі төбет?! - деп тұрған Құнанбайдың баласын көрді. [4,42б]

“You old devil” he shrieked and stuck Zheksen in the back[5.87p]

“He’s such a dog.” – In this sense, the word *dog* connotes shamelessness, or ugliness.

Жаным-ау, қасқыр бала ғой мынау! – деді. [25б]

He is a little wolf, he said. [35p]

Wolf defines as complex, highly intelligent animal who are care, playful, and above all devoted to family. In the following sentence the word wolf identifies as smart and sharp, it also characterizes the capable manner of the boy.

In literature or in literary texts, connotation paves way for creativity by using figures of speech like metaphor, simile, symbolism, and personification. Writers or authors contented themselves with only the literal meanings; there would have been no way to compare abstract ideas to concrete concepts, in order to give readers a better understanding. Therefore, connotative meanings of words allow writers to add to their works dimensions that are broader, more vivid, and fresher.

Denotation is the frame of meaning, which is found in definitions given by dictionaries or set vocabularies; while connotation is an additional shade of meaning added to the denotation of a word or lexical expression. Pragmatic meanings play an important role in the interpretation of a literary text. They need to be handled carefully by translators, and are likely not to survive the process of translation. Their meanings are fragile and often culture specific. They may also be highly personal associated with the author himself. In literary translation, meaning can only be accurate to a certain degree, since it is looking for the connotative as well as the denotative meanings. As such the successful translator is aware of the multiple meanings of the word. Whilst the translator has to cope with the different shades of word meanings, which are in non-literary translation, he can achieve anywhere near perfection. It worth mentioning that poetry is the hardest of all literary genres to translate, because it has some linguistic factors to account for (notably sound, rhyme and meter and connotation). Thus the importance of connotation is of utmost importance in translation which translators have to be aware of.

References

1. Mill, J.S., *A System of Logic*, University Press of the Pacific, Honolulu, 2002, [ISBN 1-4102-0252-6](#)
2. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press
3. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. –Алматы: Жазушы, 2002. – 376б.
4. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Екінші кітап. –Алматы: Жазушы, 2002. – 432б.
5. Auezov, M. *Abai: A novel. Book two*//Moscow: Foreign Languages publishing house.- 1975. – 461p.
6. Shahovsky V.I. *Typology of connotation. Aspects of lexical meaning.*-Voronezh: VU,1982.- 160p.

7. Barkhudarov L. S. Language and translation: Questions of the general and particular theory of translation. M.: Intern. Relations, 1975.

FTAMP 16.21.07

**PROFESSOR E.Q.JUBANOV ZERTTEÝLERINDEGI
QAZAQ ÁDEBI TILI TARIHYNYNÝ MÁSELELERI
(JEKE KÓZQARASY MEN USTANYMDARY)**

Б.Қ.МҰРАТБЕК

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінің тарихында қазақ әдеби тілі, тарихи мәселелері, грамматикалық сипатын көптеген тілші-ғалымдар арнайы зерттеді. Қазақ әдеби тілін тану, жеке көзқарасы, тарихи бастаулары, тіпті, «аталымына» қатысты ғалым Е.Қ.Жұбановтың көзқарастары кезінде ерекше назар аудартты. Мақалада тақырыпқа қатысты хронологияны сақтай отырып, тілші-ғалымның жеке танымдары зерттеу нысаны болды. Ғалымның көзқарастары мен ұстанымдары (әсіресе, қазақтың ауызекі көркем тілінің болғандығы), сонымен бірге, тілді диалектілік ерекшеліктері тұрғысынан қараудың «еліктеушілік» сипаты болғандығын да арнайы тілдік деректерге сүйене отырып, кешенді лингвоанализ жасалды.

Тірек сөздер: тіл жүйесі, әдеби тіл, тіл тарихы, көне тілдер, халықтық тіл, көне жазбалар, жазу ескерткіштері, супердиалекті, страта, стратификация

Аннотация. В истории казахского языкознания многие ученые-лингвисты исследовали казахский литературный язык, исторические проблемы и особенности грамматики. В свое время особое внимание ученый Е.К.Жубанов обратил свои взгляды на изучения казахского литературного языка, исторические истоки, даже понятие «номинативности». В статье при соблюдении хронологии, касающейся темы исследования, предметом анализа стали личные познания ученого-лингвиста.

Ключевые слова: языковая система, литературный язык, история языка, древние языки, народный язык, древние надписи, памятники письменности, страта, стратификация.

Annotation. In the history of Kazakh linguistics, many linguists studied the Kazakh literary language, historical problems and features of grammar. At the time, the scientist E. K. Zhubanov paid special attention to the study of the Kazakh literary language, historical origins, even the concept of "nominativity". In the article, in compliance with the chronology concerning the research topic, the subject of the analysis was the personal knowledge of the linguist.

Key words: language system, literary language, history of language, ancient languages, folk language, ancient inscriptions, monuments of writing, strata, stratification.

Kirispe. «Ádebi tildiń» tarihyn taný degenimiz jalpyhalyqtyq tildiń ádebi suryptaýdan ótip qyrlanýyn, túrli stildik quraldar men tildik jańa elementtermen tolyǵýyn, baiýyn, jańa maǵynaly sózderdiń paida bolýy jáne tildik qurylymdardyń qazaq ádebi tiliniń zańdylyqtaryna laıyq ekendigin anyqtaý deýge tolyq negiz bar. Ádebi til tarihynıń teorıalyq negizin qalyptastyryp, zerttelýine jol

ashqan S.Amanjolov, N.Saýranbaev, Q.Jubanovtarmen qatar, zertteýlerdi jańa belesterge kótergen R.Syzdyq, S.Isaev, B.Ábilqasymov, Q.Ómiráliev [1,6] jáne ózindik pikirlerimen daralanǵan professor E.Q.Jubanov bolatyn.

Halyq qazynasy tildiń tereńine únilip, barlap, kórkem sózdiń, kóp salaly, halyq ádebiyatiniń tili, dálirek aıtqanda, aýyzeke kórkem tildiń lingvopoetikalyq tanymy, tanýdyń lingvistikalyq aspektleri únemi tilshi-ǵalym nazarynda boldy.

Professor E.Q. Jubanovtyń ǵylymı muralary – halyq tiliniń estetikalyq zańdylyqtaryn jalpy filologualyq turǵydan zerdeleidi. Qazaq til biliminiń ǵylymı negizin salýshy ǵalym Q.Q.Jubanovtyń «Til – adamzat tarihynyń qoıması tárizdi. Sol til qoımasynyń beneli de, perdeli halyq ádebiyatiniń sóz saptaý úlGISine, sózine, tiliniń kórkemdik ereksheligine qaraı túsindirip, dástúrli folkloristika men lingvostilistikany ushtastyryp lingvopoetikalyq ádisti de, qoldanysqa engizdi.

«Evrocentrizm» kózqarasyna negizdelgen «ádebi til» kategorıasyn túsindirýde ǵalymnyń óz kózqarasy men ustanymy bar.

a) «Ádebi til» emes «ádebiyat tili» ár bir ádebi tildiń tarih sahnasyna shyǵý joly, kezeńderi jáne tildiń órnegi máseleleri;

b) qazaq halqynyń aýyzeke poeziyasyna tán sóz úlgileri, kommunikativtik quraly retinde ádebi óndeýden ótip, ulttyq kezeńge deingi tildik formalar mindetin atqardy;

v) aýyzeke ádebi tildiń ultaralyq sıpatqa ie bolýy «kósem til», «tóbe til» degen termindik máni bar terminmen ataý. Bildiretin úgymnyń aýqymy, sondaı-aq taralı órisi (stratifikaciyası) jaǵynan «tóbe til» túsiniğiniń aıasy alyan tekti ádebi tilderdiń ózderin de qamtydy;

Ádebi normada da ornyǵa qoımaǵan obrazdy tilge qyzmet etetin til qubylysy úndi-eýropa til biliminde «naddialekt» úgymyмен bailanystyrylyp júr (E.Jubanov). Orys til biliminde poetikalyq «naddialekt» dep kúndelikti sóleý tiliniń leksikasyndaǵy kónelikteri, azdy-kópti grammatikalyq, fonetikalyq tulǵasy turǵysyna erekshelenetin ádebi til men dialektiniń arasyndaǵy halyqtyq til alynady. Іаǵni «dlia vysokih janrov pesennogo folkloria ispolzýetsia naddialektnaia forma rechı, kotoraya po svoemý obobshennomý harakterý okazyvaetsia blızka k literatýrnoi forme obshenarodnogo iazyka» nemese «v osnove narodnoi poeticheskoi rechı lejit foneticheskie, grammaticheskie, leksicheskie sistemy togo dialekta v predeleah kotorogo bytýet dannoe narodno-poeticheskoe proizvedenie». Gomer poeziyasynyń tili, ejelgi german epikaly dástúriñiñ tildik qoldanysy osyndaı erekshe poetikalyq naddialektikanyń jarqyn mysaly retinde tanyлады.

g) jazý shyqqanǵa deingi mezgildiñ tildik júreleriniń eñ biik úlgisi – aýyz ádebiati topyraǵynda ósip jetilgen kórkem sóz saptaýlary ásirese, epos poeziyasynyń tili ;

ǵ) aýyzeke til úlgileri jazý shyqqanǵa deingi kórkem ádebiattiñ túrki tildi juptarǵa ortaқ arnalary – «Er Tóstik», «Qubyǵul», «Qula mergen men Joya mergen», «Ker qula atty Kendebaı»

сипаты, стили жағынан, әрі байандай тәсілі турғысын бйрыңғай болып келетін, улттық сипатқа іе болғаннан кейін ғана көзге шалына бастады. Ғалым тилдик фактилерди семантикалық, этнолингвистикалық, когнитивтік, фынкционалдық турғыдан қарастырыға да ден қояды. Мәселен, «халық әдебиеті» және «әдеби тил» ұғымын қарастырыдың көп қырлылығы бағалай мағынасын тилдің теориялық және қолданбалы сипаттағы салаларымен тығыз байланысты. Қазақтың аңыз әдебиетінің тили жалпыхалықтық тилден еш ыақытта да қол ұзбеген, оқшаыланбағаны былай турсын, қайта сол тилден үнemi нәр алып, соның әйенiмен, ықпалымен, соның ұлгисiмен дамыды, - деп ғалым нысанаға алған нәрсе жөнiнде мақұлдай, қарсылық, ықпалы не т.б. түрiндегi көзқарасын билдiредi. Лингвист пикiрiндегi жеке бағалай аксиологиялық мағына бойынша объект (халық әдебиетi және әдеби тил мәселесi – М.Б) белгилi бiр аспекти турғысын, яғни не сыртқы пiшiни жағынан, не ишкi дүнесi, не болмаса белгилi бiр нәрсенiң орындалынын пайдальығы турғысын бағаланады. Зерттеушiлерге сүйенсек (мәселен N.D. Артыунова және T.V.Shmeleva жеке бағалайдың 7 түрiн, E.M.Emelyanenko 8 түрiн бөліп көрсетедi. Халық әдебиетiнiң тили, көп салалы әдебиеттiң лингвопоетикасын саралай келе, профессор E.Jubanov жекелеген тилшi- ғалымдардың (T.Qordabaev, A.Ysqaqov) және аңыз әдебиетi әдеби тилге жата ма, жоқ па деген мәселеге қатысты 60-шы жылдардың басында ғалым R.Syzdyq та басылды пикiр айтқанды, - деп, пикiр, көзқарасы, ұстанымдарына тоқтала келе, қазақтың жалпыхалықтық тилинiң әдеби ұлгисiмен белгилi бiр жүйеге түсүй тым ерте замандардан басталады. Бул ұлгi – аңыз әдебиетiнiң ұлгисi. Жазба әдебиет секилди аңыз әдебиетiнiң дәстүрi де өзiнiң тұрақтасқан нормаларын меилiнше сақтап, фольклор – сөз өнерiнiң айрықша бiр саласы ретiнде кейiнгi жазба әдебиеттiң, тiптi бүкiл әдеби тилiмiздiң қалыптасына қажеттi мол азық, - деп халық әдебиетi тилинiң жалпы сипатын бағалайдың – қазақ әдеби (әдебиет) тили тарихында алатын орнын белгиледi. Бағалайсықтық мағынаның ақымыды бөлігi халықтың аңызекi сөз өнерi өзiне ғана тән әдiс-тәсiлмен жалпыхалықтық тилди эстетикалық қалыппа салып, трансформациялап отырады және қазақтың аңызекi көркем тили, тилдесудiң өзгеден өзге дара жүйесi. Бул жерде лингвистикалық ғылымi еңбектерде бағалай сүйект пен объект арасындағы қатынастың бағалайсықтық сипатымен байланыстырылады. Ғалым пикiрiндегi айтылған ой-түйiрiмдар – бағалайдың тағы бiр компонентi, оның негiздemesiн, яғни бағалайдың қай турғыда екендiгiнiң дәлелi. Тилдик қурылымның әр деңгелiнiң (қабатынның) қалыптасқан, шыңдалған тұрақты нормалары болып отырады. Сол деңгелiк нормалар жынтығы және олардың жүйесi жиналып келiп, әдеби тилдiң бiр бүтiн жалпы нормаларын қурастырып қалыптастырады. Мiне, сол нормалардың негiзiнде әдеби тил адамдар арасындағы қатынас қуалынның басқа да түрлерiмен, тiптi әдеби тил шеңберiне енебейтiн жалпыхалықтық тилдiң диалектiлерi, қарапайым сөйлеу тили т.б. түрлерiне ажыратылады [2, 3].

Узақ ғасырлар бойы халықпен, тарихпен қатар жасасып келген әдеби тилiмiздiң заңдылықтары мен ережелерi белгилi бiр жүйеге түскеннен кейiн, қазiргi ыақытта бұрыңғысын да гөри тұрақтанып, оның сан қырлы жүйелi ерекшелiктерi айқындала түстi. Осының нәтижесiнде әдеби тилiмiздiң өзiне тән

normalary sol zańdylyqtar men erekshelikterdiń negizinde qalypty bir kúge túsip, saralanyp qoldanyp keledi.

Belgili ǵalym R.Syzdyq «Ádebi tildiń basty belgisi – onyń óndelgen suryptalǵan normalanǵan til bolýy, bul – bir. Qyzmeti jaǵynan sol halyqtyń órisinde uymdastyryshy, qoǵam músheleriniń basyn qosýshy sıpaty, ıaǵnı jalpyǵa orta qasıeti bolýǵa tiis. Bul ekinshi meje. Ár nárseniń, ár qubylystyń zaty (mán-mánisi, tabıǵaty) salystyrý arqyly, ózge nárselerdiń, ózge qubylystardyń qarama-qarsysyna qoiý arqyly tanyla túsedı. Ádebi tildi taný úshin qarama-qarsy qoiylatyn qubylys – aýyzeki sóleý tili. Bul tildi ádebi dep tanýǵa qajet úshinshi shart. Ádebi til – qoǵamnyń qoldanylý praktikasynda synnan ótken, normalaryn qoǵam sanasy durys dep qoldanǵan til jáne ol normalar barsha úlgilerge orta bolýy shart. Bul – tórtinshi sıpaty. Osy belgilerdi nysanaǵa alyp qarasaq, qazaqtyń tiline tán ádebi degen atribýt sapany ulttyq dáýirge deın de bolatyn motivter bar» [3, 14].

Alaıda, qazaq ádebi til qalyptasý jolyn, suryptalýyn basynan ótkizip boldy dep aıtý qıyn. Til tarihy kúrdeli másele, «ádebi til» degenimiz –tarihi uǵym. Ol halyqtyń qoǵamdyq, áleýmettik ómirine qatysty qalyptasyp, kemeldenip otyratyn kategoriıa. Halyq ádebiyatiniń tili ádebi til me? – degen másele ni jan-jaqty qarastyra kelip, eshbir ádebi til halyq tilinen buryn paida bolǵan emes, - degen tyń oi-túinin damyta otyryp, olardyń damý, qalyptasý syrın da tereńnen baıyptady. Sondai-aq, ultqa deingi ádebi til mindetin atqarǵan «tóbe til» (sýperdialekt) úlgileriniń bolmaǵanyn anyqtaýy da buryn bolmaǵan jait edi.

Ádebi til tarihy na baılanysty keıbir «túsinbestikter» keıde kórkem ádebiyat tili men ádebi tildi oraılas sanap, biriniń ornyna ekinshisi júre alady dep qaray da bar. Bul rette ǵalym E.Jubanov kórkem ádebiyatniń tili ádebi til bolatynyn, biraq ol qazirgi zamandaǵy ádebi tildiń búkil bolmysyn, san-salaly múmkinshilikterin tanyta almatyny tek onyń obrazdy sóz qoldanys túrindegi úlgisi ǵana bolyp tabylatynyn basa kórsetti.

Al ultqa deingi kezeńdi alatyn bolsaq, onda poetik tildiń asqaq stilderi – aýyzeki poeziıanyń epos janry tárizdi «som ádiletshil de, áserli sóz saptaýlary» da jetkilikti edi. Baǵa, baǵalaýyshtyq leksıkany aıqyndaıda, ǵalym, tildik birlikterdiń tabý,atyn tańdaýdyń tanymdyq qyzmetin (kognitivtik baǵytyn) basshylyqqa alady, oılaý áreketi men tájiribesi arqyly da kórinip tur. Tildiń qalyptasýy men kezeńderi, ár adamnyń qorshaǵan orta, qubylystar, is-áreketter týraly túsinikteri de, baǵalaýy da túrli. Til – oıdy jetkizýdiń negizgi quraly bolýymen qatar, rýhanı qundylyqtardy tanyp bilýdiń dińgegi. Qazaq halyq ádebiyatiniń epıkalyq baı túrinin Orhon eskertkishterinen bastalmatyny, kerisinshe, eskertkish ataýly kóne jazýlardyń bári epos júesine, onyń keıipkerlerine barynsha elikteýden, aýyzeki sóz óneriniń epıkalyq dástúrine myqtap boı urýdan paida bolǵan ádebiyat úlgileri dep bildi. Aýyz ádebiyeti dástúri eshqashan jazba ádebiyatten bastalmaq emes degen

қысынды тың ой-түйіні көптің көкеінен шығып қолдау тапқан да болатын. Халық әдебиеті тили – күнделікті қарым-қатынас тилинен биік тұры мен қатар өңделген көркем тил, әдеби тилге жық болы себеби де, - осында деген пікірі, тилдің мағыналық табиғаты, құрылымы, ерекшелігі жөніндегі ғалым пікірі, бағалау ұғымның қундылық ұғыммен байланысты екенін де көрсетеді.

Бирин-бири ауыстырып, бирақ бери мен екіншісі үздіксіз жалғасып, сабақтасып жататын әдеби тилдер сырттай бirtutas, бүтін қубылыс болып көрінгенімен олардың тарихы-нақты болмысы аяқт, жағдай және кеңестік факторлары мен шарттас келетін үздіктерден аралыан шамандағы тилдесу ұлгилерінен турady. Бир жағынан – жалпыхалықтық тили даманының ішкі заңдылықтарына, екінші жағынан – тилден тысқары екстралінгвистикалық обектив жағдайларға бой уснатын мундай әдеби тилдер өздерінің қатынас құралы ретіндегі кезеңнің міндеттерін ар кезде де тиісінше атқарып отырады. Осы қызметтеріне қарай әдеби тилдің тарихын дәйірілерге, кезеңдерге бөлгенде тил мамандары оларды «аңызекі әдеби тил», «аңызша әдеби тил», «жазба әдеби тил», «кітаби тил» деген сыйақты шартты атаулармен саралап таныды. Профессор Е.Қ.Жубановтың бағалауынаша бұлардың бари түптеп келгенде, халық тилинің өңделген құрылған түрлері, қоғамдық қарым-қатынастың жоғары сфераларында, іағні өресі биік деңгейлерінде тұтынылатын тарамдары (немесе страттары) болып табылады. Осындай тарихы таным тұрғысынан алғанда әрбір халық тилинің өзіндік ерекшеліктері бар үлкен кезеңдері болady: олар – халық болып қалыптасы тусындағы, ұлт болып қалыптасы тусындағы тил көріністері. Демек, қазақ әдеби тилинің ұзақ тарихын «ұлттық сатыға деііңгі» және «ұлттық сатыдан кейіңгі» яғні, екі кезеңге бөліп қарай принципі негізсіз емес [3,4], - деп те түйіндеді, жалпы бағалаумен қатар, жеке бағалау, естетикалық баға сыйатын да ескерді.

Әдеби тилдің табиғатын тану, тарихын шолу, жасалы жолдарын биліп, өмір сүру заңдылықтарын айқындау барлық кезеңдерде де теориялық, әрі практикалық мәні зор жалпы филологиялық міндет. Әлемдік және бүкіл түркілік лінгвистика көлемінде «әдеби тилдердің» ең бір проблемалық мәселелерін қолға алып, бұрыннан баршаға жете таным секілді көрінетін осы қоғамдық қубылысты енді қайтадан ғалымдар жұртшылығының талқысына салды, байыптап ойланым-толғанымды аяқт талабы қажет етті.

Әдеби тилдің зары мәселелерінен қазақ филологиясы да сырт қалмады. Қазақ ССР Ғылым академиясының Тил билімі институты 1984-жылдың соңғы аптасында өткізген «Қазақ әдеби тил тарихының проблемалары» жөніндегі конференцияда көпшіліктің көкеінде жүрген қаншама шұғыл шаралар бари анықталды.

«Әдеби тил» дегеніміз – тарихы ұғым. Ол халықтың қоғамдық, әлеуметтік өміріне, саяси-экономикалық жағдайына байланысты түрлі, қалыптасып, кемелденіп отыратын категорияны танытады. Ал ол категорияның – ар дәйірідегі, ар кезеңдегі тарихы қалыбы, дамуы қарқыны, қоғамдық мәні, атқаратын қызметінің аясы, өрістеуі шегі де түрліше болady. Бирин-бири ауыстырып, бирақ бирімен екіншісі үздіксіз жалғасып, сабақтасып жататын әдеби тилдер сырттай бirtutas, бүтін қубылыс болып көрінгенімен, олардың тарихы-нақты болмысы аяқт, жағдай және кеңестік факторларымен шарттас

keletin úzikterden, áralýan shamadaǵy tildesý úlgilerinen turady. Bir jaǵynan – jalpyhalyq tili damýynyń ishki zańdylyqtaryna, ekinshi jaǵynan – tilden tysqary ekstralingvistikalıyq obektiv jaǵdailarǵa boıusynatyn bundai ádebi tilder ózderiniń qatynas quraly retindegi kezeńdik mindetterin ár kezde de tiisinshe atqaryp otyrady. Osy qyzmetterine qaraı ádebi tildiń tarihn dáyirlerge, kezeńderge bólgende til mamandary olardy «aýyzeki ádebi til», «aýyzsha ádebi til», «jazba ádebi til», «kitabı til» degen sınaqty shartty ataýlarmen saralap tanıdy. Bulardyń bári túptep kelgende, halyq tiliniń óndelgen, qyrnalǵan túrleri, qoǵamdyq qarym-qatynastyń joǵary sferalarynda, iaǵni óresi bıik deńgeilerinde tutynylatyn taramdary (nemese strattary) bolyp tabylady, - dep saralady professor E.Jubanov.

Osyndaı tarihi tanym turǵysynan alǵanda árbir tarih tiliniń ózindik erekshelikteri bar úlken kezeńderi bolady: olar – halyq bolyp qalyptasý tusyndaǵy, ult bolyp qalyptasý tusyndaǵy til kórinisteri. Demek, qazaq ádebi tiliniń uzaq tarihn «ulttyq satyǵa deingi» jáne «ulttyq satydan keingi» dep, eki kezeńge bólip qaraý principı negizsiz de emes. Qoǵamdyq satynyń (формаца) aýysýyn qoǵam ishindegi áleymettik jaǵynan jańarýyn, halyqtyń azamattyq tarihynyń eleýli bet-burystaryn eskerý nátijesinde belgilengen, bul princip ádebi tilderdiń dúniege kelýi, olardyń qansha merzim ómir súrgeni, qandaı jańa tipterge ulasqany, mádeni dástúr qalybyna enip, tarihta turaqtasý jayı sekildi jaǵdayattardy jan-jaqty qamtýǵa múmkindik beredi. Bul aıtylǵandardy tıyanaqty bir paıymdaı dep esepteýge tolyq negiz dep tanımyz.

Eshbir ádebi til halyq tilinen buryn paıda bolǵan emes. Demek, ádebi tildiń tarihy eshıaqyt halyq tiliniń tarihnan kóne bola almaıdy. Sondyqtan belgili bir halyqtyń ádebi tili ózinen buryńgy tilderge, onyń ishinde kóne jazý eskertkishteri tiline de tarihi týystyq, tipologıalyq uqsastyq, ne dástúr ortaqtyǵy jaǵynan qatysty bolýy ábden múmkin. Biraq ony sol ótkendege tilderdiń tikelei jalǵasy ǵana dep qaraýǵa tipti de bolmaıdy.

Budan shyǵatyn qorytyndy – qazaq ádebi tiliniń, sondaı-aq halyq ádebiетiniń tarihn «qoldan kónelendirý» maqsatymen olardyń basyn sonaı Orhon-Eniseı, Talas boıyndaǵy jazý eskertkishterinen tikelei tartýǵa tyrysýshylyq ǵylymı turǵydan dáıeksiz, jańsaq kózqaras bolmaq. Etnikalıyq topqa halyqqa, ultqa tán ózindik tól dúnielerge muragerlik bar da, muraǵa áriden kele jatqan enshilestik «jamaǵaıynnyń» ortaqtyǵy bar. Bular eki basqa, eki tabıǵı nárseler. Biz úshin kóne túrki dáyiriniń jazbalary, odan bergi orta ǵasyrlyq jazý eskertkishteriniń bári tek jalpytürkilik ortaқ dúnieler, iaǵni olar bizdiń ǵana enshimiz emes. Ótkeni túrki jurtynyń enshi úlesyi keingi dáyirlerde bolǵandyqtan, arǵy zamandardy betke alyp, kóne dáyirlerge kóz tikken saıyn derbestik, daralyq, kindiktestikten góri, jalpy sybaǵalastyqtyń, neǵatbil qaýymdastyqtyń árudai belgileri molaya beredi. Ras, mádeni, onyń ishinde, ádebi dástúrlerdiń quramynda da «atamura» sanalmatyn, syrttan kirgen komponentter júryi yqtımal. Ondaı mádeniet birlestiginen týyndaǵan

ортақ жағдайлар типологиялық сыбағаластықтар ретінде, іағни мүдделестік ынғаидағы мәдени-әлеыметтік аыс-түйістер ретінде қарастырылыы тиіс,-деген пікір танымь да бар.

Адеби тил тарихна байлансты «түсинbestиктер» кейде «көркем әдебиет тили» мен «әдеби тилиди» орайлас санап, бирини орнаа екиншиси жүре алды деп қараыдан да болды. Көркем әдебиеттиң тили әдеби тил болатындығы даысыз болғаньмен, ол осы заманғы әдеби тилидиң бүкил болмысын, сан салалы мүмкиншилликтерин таныта алмаидь тек оны образды сөз қолданьс түриндеги үлгиси ғана болып есептеди. Ал ултқа деинги кезеңди алатын болсақ, онда поэтик тилидиң асақ стилдері – аызкеки поэзияны епос жанры таризди сом тыйндылары, ел мен елди битистиретин көсемдер мен мамлегер шешендердиң, јер даы мен јесир даын шешип, мал мен јанның басараздығына basalqy аитатын, қарымтасын қайтаратын, қуныкерге қуны төлетип, айпкердиң айбын тартқызатын билги мен кесимин шаршы топқа түгел тыңдататын төбе билердиң төрелиги, т.б. сол таризди «улы сөздер» әдеби тил қызметин мүлтксиз атқарды. Ойткені ол дәйирдиң қоғамдық қарым-қатынасы үшін сол йытты да өткір, әдилетшил де әсерли сөз саптаылардын өзи јеткиликте еди.

Адеби тилидиң јасалы тарихна байлансты соңғы кезге деин толып јатқан даы-дamai тйғьзған, зерттейшилерди шешимин таптырмайтын шыырға салып, «јигерин қуны қылған» јайт оны, әдеби тилиди, белгилі бир (ал, шын манінде, әлде кимдердиң қыялыннан тйған) «тирек диалекти» негизинде ғана дүниеге келеди-мыс деитин қағидаға байлансты болды. Бундаи қысымны «салқуны» әсиресе қазақ тилшилерине мықтап тиди. Ойткені «Атыраыдан Алтаға деинги аралықта ен јайлап, еркин көшип жүрген, биримен-бири мидаи араласып кун кешкен қазақ тапаларыны тили исһеті егелип, екшеліп, заманалар елегинен отип келип диалектилик «јарьқшшақтардан» ерте ада болған, сомдалған, биршана «таза» тил болды да, одан «тирек диалект» түгил, сөиленис машығыны әлде ненеи бир болмашы алалығын табыдын өзи қын болды. Демек, ол әдеби тил јасаыда қала-қалаға, немесе өнірлер мен өзектерге оқшаы шоғырланған отырықшы өзбек, татар т.б. һалықтар таризди базалық диалектини ғана негизге алмай, јалпыһалықтық тилге табан тиреди. Бул атылғандарды, қазақтың әдеби тили bastan-ataq бир қалыптан шыққандаи, јалпыһалықтық тилден иргесин ашып ајырамаған, јьп-јьлмағаи бир нәрсе деген ұғым тымаса керек. Себеби һалықтық табиғы тил қаншана монолитте, бир тутастықтағы қатынас қураы болғаньмен, соны негизинде улттық дәйирде қалыптасатын јасанды әдеби тилдер басқа јүйелерди қыып, өзге тасилдермен де дүниеге келиди. Мәселен, ортаазиялық түрки тилдерге ортақ јасанды шағатаи тили, «китапшыл» ақьндар тутынған қисса әдебиетини тили, өткен ғасырдын екінши јартьсында пешир-тильмасһтар қолданған ис-қағаздарыны, іакі «кеһсе» тили, епистоліар әдебиет ретиндеги һат-һабарлар – бари де һалық тилинен аытқыған, қалын кең тармаған, тек јазбаша ғана қолданьс тапқан ресми қарым-қатынастың қураы болатын. Булар аз йақыт өмир сүрген, аызша тилге сиһиспеген үлгилер болғаньмен, өз тусьнда қазақ зиялыларының кәдесине јараған, қоғам мүдделери үшін «әдеби тил» қызметин атқарған, араб әлиппесине негизделген јазбаша тил ретинде һалқымызды тарихьнан сонаы бир дәйирлерде орын алғаны ақиқат.

Al, endi taza halyqtyq tilge taban tiregen, ultqa deingi ádebi til mindetin atqarǵan sýperdialekt nemese tóbe til (kósem til) úlgileri bolyp halyqtyń aýyzeki kórkem sóziniń epos janry, biler men sheshenderdiń, elshi men jazýshynyń sózi, dinı jáne ádet zańdaryna bایلanysty ğuryptardy, salt-sanany, turmystyń ár alýan joralǵylaryn tanytatyn sóz formýlalary qyzmet atqarǵan: Keingi ulttyq kezeńde osy halyq tiliniń negizindegi jańa jazba ádebi tildiń basy Ybyraı, Abai shyǵarmashylyqtary arqyly qaita bastalyp, qazirgi kóp salaly ádebi stilderge kelip ulasty. Ádebi til úlgileriniń qazaq halqy tarihyndaǵy kórinisteri osylaı saýlelendi.

Alaıda qıyndyǵy mol bul problemany kúsh biriktirip zerttep almaı turyp, derbes monografiıa túrinde oqyrmanǵa tabys ete qoıy ońaı is emes. Joǵaryda, osy ángimeniń basynda, atalǵan aralýan qıynshylyqtardy jeńyge biz barymyzsha tyrysyp baqtyq. Al, ondaı qıynshylyqtardyń jai-japsary, tek praktikalıyq turǵydan bolmaı, metodikalıyq ta, tipti metodologıualıyq sıpatta da ushyrasatyny málim. Praktikalıyq qıyndyqtardyń bastylary negizinen qazaqfilologııasynda búgingi tańda tekstologııa pániniń ǵylym retinde qalyptaspaǵanyna, ádebiıtik nusqalardyń, ásirese folklor teksteleriniń mádeniet qory retinde múldem dúdámal, senimsiz halde saqtalýy, al surıptalýy eshbir syn kótermeitin dárejede turǵandyǵyna bایلanysty demekpiz. Qazirgi kezde «tekstologııa» degen jeleýmen jaryq kórip jatqan birli-jarym eńbekterdiń naǵyz ǵylymy tekstologııaǵa eshqandaı janasymy joq, qaita qolda bar dúnieniń qadirin ketirip, paidasynan zıyany basym bolyp shyǵyp, jatqanyn bul jerde aıtpasaq ta túsinikti. Aldaǵy maqsat qoljazba muralardy tek «baýyrǵa basyp» menshikteı berý emes, olardyń bitim-beinesine nuqsan keltirmeı, lingvistikalıyq poetika turǵysynan taldaǵan ǵylymy-tekstologıualıyq sýrettemelerin jasaý dep bilemiz. Alaıda onyń úshin tek «ádebiıtshi», «aqynsımaq» bolý jetkiliksiz. Bul iske lingvo-stilister men lingvo-grafologtardy, etno jáne psiho-lingvister men jalpy filologııanyń mamandaryn, arab, parsy, mońǵol, qytaı tilderinen habardar tekstologtardy qatystyrmaı bolmaıdy. Jumysty aldymen osy ýaqytqa deyin folklorister tarapynan aralýan sózderge berilip kelgen dúmbilez komentarılerdi túzetýden bastaý qajet. Al praktikalıyq qıyndyqtardyń eń kúrdelisi – bizdiń baspa polıgrafıualıyq bazamyzdyń dármensizdigi, múshkildigi ekeni barshaǵa málim.

Teorıualıyq yńǵaıdaǵy qıynshylyqtar retinde eń aldymen joǵaryda aıtylatyn ádebi til statýsyn taný baǵytyndaǵy qaıshy kózqarastardy ataýǵa bolady. Máselen, uzaq jyldar boıy lingvistikada berik oryn tepken uǵym-túsinikter boıynsha «ádebi til» dep tek qaǵaz betine túskem, jazý-syzý arqyly kóringen ádebiıet úlgileri ǵana sanalýy tiis bolatyn. Tipti, tiliniń kórkem obrazdylyǵy aidan anyq, aýyzeki sóz óneriniń klassikalıyq úlgisi retinde qoǵamdyq sanany saýlelendiretin estetikalıyq kategoriıa bolyp tabylatyn dańqy epos týyndylardyń ózi bizdiń zamanyмыzǵa aýyzeki «oryndalý arqyly» jetkendikten ádebi til deńgeindegi shyǵarma sanatyna qosylmaı keldi. Onyń esesine áriteýir bir zamandarda hatqa túskem jazba tekster kórkemdik sapasynyń meilinshe tómendigine, qoǵamdyq

máni жағынан халыққа қызмет ете алмайтындығына қарамастан дәстүрлі халық әдебиеті нұсқаларының қандайынан болмасын жоғары бағаланды. Соның салдарынан саналы гумирінің он бойында айызекі поэзияны қастерлеумен өткен қазақ халқының айызекі көркем шығармаларының небір тамаша нұсқалары тіл тарихының, оның ішінде әдеби тіл тарихының кәдесіне жарамай, «қажетсіз» болып қалды.

Бұл жағдай тек кейінгі кезде өзгеше он ала бастады; алғашқыда батис еуропа ғылымында, кейіннен басқа да тіл білімі өкілдері арасында орысша «naddialekt», үнді-еуропа ғылымында «сүпердіалект» деп аталатын категориялық ұғымның басы айқындалды. Жаңа теориялық таным таладан бері орынды-орынсыз қолданылып «жауыр болған» екі мүшәлі оппозицияны, іағни тіл саласындағы барлық қубылыстарды міндетті түрде «не әдеби тіл немесе діалект» деп екіге бөлушілікті батыл, әрі түбегеілі теріске шығарды. Сондай-ақ ескі ұғым бойынша әдеби тілдің түп қазығы әтеуір бір «тірек діалект болды» дейтін қисынды да негізсіз деп тапты. Өйткені өзіннің ұлттық тіліне негіздеуі былай турсын, тіпті еш тустығы жоқ басқа бір бөгде тілді өз әдеби тілі етіп тутынатын халықтар мысалы Африкада болатыны ескерілді. Ең бастысы: діалект дейтін категорияның месһеуі, кун санап қурып бара жатқан тілдік қубылыс екені, оның еш аяқтығы әдеби тіл деңгейіне көтеріле алмайтындығы, ал «булыңғыр замандарда рұлық, тапалық діалектілер болыпты-мыс» дейтін туспалдар ғана екені ашық айтылды.

Кезінде, КСРО Ғылым академиясы жанында қурылған «Әдеби тілдердің теориясын зерттеуін проблемалық комиссияның» ұғарыммен жарық көрген «Типы naddialektnyh formy языка» атты монографиялық еңбектің «Қорытындысында» әдеби тіл болуға қабілетті сөілеу жүйелері діалектілер емес, керісінше діалектіден үстем жаралған сүпердіалектілер (іағни қазақша айтқанда тобе тілдер) екендігі даусыз деп танылды [2, 189]. Бұл шешімді тіл мамандары баспасөз жүзінде де мақұлдды. Осы аталған «Қорытындының» қазақ әдеби тілін зерттеуге де сеітпегі тетін бір тужырым мынадай: «Төбе тілдердің ішіндегі ең бір мандісі жазба әдеби тіл болатын болса, жазы шыққанға дейінгі заманда осы деңгейге іе болған форма – айызекі онделген епос поэзиясының тілі. Екеуі екі дәуірде қызмет еткен бұл тілдердің табіғаты өзара сәікес болып табылады » [2, 187]. Сөітп жазы өнері шықпастан көп бұрын ұлтқа дейінгі әдеби тіл ретінде қызмет еткен епос поэзиясының тілі осы заманғы жазба әдеби тілмен тең бағаланған. Тағы бір ескеретін нәрсе барлық заманаларда көрініс берген әдеби тілдердің қай-қайсысы болмасын түптеп келгенде тек төбе тілдің аралыан стратификациясы, иақ таралы өрісі ғана деп саналды.

Е.Р.Тенішевінің бағалауынша,әдеби тілдің статүсын танытатын белгінің өзі оның діалектіден үстемдігі. Өйткені төбе тілдің бойындағы қасиеттердің жүйын ешбір діалектіден кездестіруі мүмкін емес [2, 189]. Ұнді-еуропа тіл білімінің мамандары төбе тілдердің діалектілерден іргесін ашып, бөліне бастауы сонай рұлық қоғам тусында-ақ етек алған деп көрсетеді. Оның себебі – тапалық одақтар күрделенген сайын сәуегеі-бақсылардың әулеті, рұдың көсемдері мен олардың жасақшылдары, әлді-малдылар қауымы т.б. әлеуметтік топтар қоғамның басқа мүшәлерінен бөлектене берген. Сол

tarihi kezeńde til qyzmetiniń stildik jaǵynan daralanǵan jańa formalary da jasalyp, olar qarym-qatynastyń ádettegi qalpynan biiktep, «joǵary deńgeilerge» laıyq óndeýden ótken de, aýyzeki poeziıanyń, dinı rásimderdiń, aýyzsha zań júesiniń (pravonyń) tili paida boldy. Kele- kele bundai «joǵarǵy» tilderdiń derbes leksikalıyq qabattary frazeologııasy, ózindik sintaksistik qurylymdary qalyptasady, sótip «ústem tilder» kúndelikti dialektilderden alshaqtai beredi [2, 190].

Metodologııalyq turǵydan folklor estetikasy mynadaı qaǵıdaly qısyn usynady:

- halyq ádebieti óziniń eń dástúrli úlgilerin ǵana ózimen birge saqtap, urpaqtan-urpaqqa jetkizedi. Halyqqa jat, onyń kóksegen arman-tilegine qaıshy keletin nárseni halyq estetikasy týdyрмаıdy da, boıyna darytpaıdy da;
- eger jańa jazba ádebiette kórkemdiktiń ár bir principı uzaq ýaqyt teoriıalyq synaqtan ótetin bolsa, halyq ádebietiniń principteri qolma qol qabyldanady. Osydan kelip folklor ideıasy kúrdelenedi, tipti ishki qaıshylyqtarǵa da urnady;
- alaıda bundai «qaıshylyqtar» halyq ádebietiniń boıyndaǵy tolyp jatqan estetikalyq tanym nyshandarynyń mezettilik (momentalnost) jáne stihııalyq sıpattarymen tikelei baılanysty, solarmen sharttas. Demek, buny eskermeı turyp, aýyzeki kórkem týyndynyń tabıǵatyn túsinýge bolmaıdy.

Sótip, halyq ádebietiniń san ǵasyrlar boıyna jurtshtylyq sanasyna jattalyp jetken shyǵarmalarynan keingi zamannyń týyndylaryna tán kemshilik-jetistikterdi izdeýge bolmaıdy. Folklorıdyń qaıshylyǵy - onyń bolmysy, qoǵamdyq sana retinde qalyptasyp ómir súrıniń zańy [2, 190].

Halyq ádebietiniń, onyń ishinde epostyń tarihi shyndyqqa qatysty ádisnamalyq turǵyda «folklornaia pamiat», «epicheskaia pamiat», «folklornyı period», «epicheskoe vremia» degen tárizdi kategorııalarmen ólshenedi. Bular da tarihi kategorııalar, biraq naqty-tarihi shamalarmen araqatynasy determenativti, iaǵni shartty túrdegi úǵymdar. Bundai úǵym-túsinikter boıynsha belgili bir epos týyndysy tarihqá, ultqa deingi kezeńde, taptyq sana oyanbastan kóp buryn jeke bir biologııalyq indivıditiń shyǵarmasy retinde paida bolǵanymen, keingi dáýirlerde halyq sanasy turǵysynan qaıta jańǵyryp, qoǵamdalǵan shyndyqqa amalady. Orys bylinalarynyń tarihyn zerttegen S.N.Azbelov osyǵan oraı mynadaı bir tezistik máni bar pikir aitady: «Belgili bireydiń naqty is-áreketin dáripteyden týǵan epos shyǵarmasy keiin kele transformacıalanyp, kez kelgen áleýmet ókiliniń «ideıaldaǵy» isterin (muratyn) pash etetin dástúrli madaqqa amalady». Osy ispetti jolmen órbitin halyq ádebieti úlgilerinde folklor zamanyna tán oi--sananyń aýqymyna sai keletin «ádil patsha», «jomart bai», «el qamyn jegen Edigeler» júre beredi. Olar keide tarihi adamdarmen attas ta bolady. Biraq biz epostyq jyrlardyń «shynshyldyǵyn» barynsha moıyndaı otyryp, onyń tek kórkemdik shyndyq ekenin, sondyqtan ony tarihi shyndyq retinde qabyldaǵa bolmaıtynyn árdaiym este ustaıymyz qajet,-dedi professor E.Jubanov [2, 191].

Qorytyndy. Bul айтылған пайымдаылардың бәрі қазақ әдеби тілінің тарихі көздері мен бұлақ-бастауларын, солардан сала-сала болып тараған арналары байыптап зерттеушілер үшін теориялық бағалды тірек болды. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ әдеби тілінің соңы бастау көздерінен қуар сағасына деіңгі өзектерді омен шолып, түбеgeілі болмаса да көніл жетер жерді түгелге жық қамтыған ізденістерді жұртшылыққа усуну мүмкіндігі тыды. Ең алдымен әдеби тіліміздің негізгі арналарын қандай деректерге сүйеніп айқындасақ деген мәселе бойынша профессор Е.Жубановтың көзқарастары мен ұстанымдары негізіндегі пікір қорытындасын усынасақ, оларды шамамен:

1. Аңызекі деректер көзі;
2. Жазба деректер көзі деп белгіледік, -деп белгілеп, қорытындылауға болды.

Bul күнде «cult-mádeniet-til» триадасына негізделген қазақ әдеби тілі қоғамның барлық сфераларын қамтитын, көпвалентті, әркімге де mindetti, normalaңған, stildik жағынан айрымы бар тілге jatady. Қазіргі қазақ әдеби тілінің фынкционалдықызметі-қоғамның аңызекі және жазба түрдегі қарым-қатынасын қамту, қоғамдық қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін қызмет ету деп танылады.

Ádebiетter

1. Momynova B. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқылық.- Алматы: Қазақ ынверситеті, 2011.-283б.
2. Jubanov E.Q. Қазақтың аңызекі көркем тілі. -Алматы: Ғылым, 1996. -200 б.
3. Syzdyq R. Қазақ әдеби тілінің тарихы. 3-басылымы.- Алматы: Arys, 2004. - 208 б.
4. Tore Ianson. Тіл тарихы. Кіріспе. Жаңа ғыманитарлық bilim. 100 жаңа оқылық.-Алматы: «Ulтық айдарма бұросы» қоғамдық қоры, 2019.- 244 б.

FTAMP 17.09.91

Q.JUBANOV JÁNE ETISTIK KATEGORIASYNYŃ ZERTTELÝI

К.Ә. ҚОНДЫБАЙ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Қ.Жұбановтың морфология саласы бойынша етістіктерді зерттеу, соның ішінде «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» атты мақаласының тіл біліміндегі маңызы, сол мақаладағы ой –пікірлері, зерттеуші ғалым А.Омарованың етістікті зерттеуі мен тұжырымдарының маңызының зор екендігі баяндалады.

Қ.Жұбанов өз зерттеулерінде қазақ тілін жалпы тіл білімінің қағидалары тұрғысынан қарап, өзге тілдермен байланыстырып, салыстыра, салғастыра келіп, классик лингвистердің ұстанымдарына өзінің келіспейтін тұстардағы қарсы көзқарастарын батыл түрде жария етіп отырған.

Қ. Жұбановтың етістікті зерттеуінің болашақ қазақ тіл білімінің дамуына әсері, арқылы оның ішінде морфология саласы бойынша жазған дәрістері, жазбалары мен зерттеулерінде қаншама құнды дүниелер барын, оның қазіргі ғылымның дамуына ықпалы жөнінде ғалымдар пікірі, мақалалары мен кандидаттық, докторлық диссертациялар жазылып, тіл білімі қорына қосылып жатқаны қандай мақтаныш, отандық тіл білімінің зерттелуінің үлкен жетістігі екені баршамызға аян.

Түйінді сөздер: морфология, етістік, лингвист, отандық тіл білімі

Аннотация. В статье рассматривается исследование К. Жубанова по проблеме изучения глаголов по разделу морфология, в том числе статья «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах», его значение в языковом знании, мнение о данной статье учёного А. Омаровой, которая излагает большое значение исследования глагола и выводов по нему.

К.Жубанов в своих исследованиях рассматривает казахский язык с точки зрения принципов общего языкознания, связывая с другими языками, сравнивая, сопоставляя, решительно раскрывая свои противоположные взгляды на позиции классиков лингвистов.

Исследования глаголов К. Жубановым на основе лекций оказало большое влияние на развитие казахского языкознания. В исследованиях есть ценные записи, которые, по мнению ученых, влияют на развитие современной науки, они используются в статьях кандидатских, докторских диссертациях. Ценные записи - гордость языкознания, которая включена в литературный фонд, что является большим достижением отечественного языкознания.

Ключевые слова: морфология, глагол, лингвист, отечественное языкознание

Annotation. This article deals with the studies. study on the problem of Zhubanov verbs under section morphology, including the article "Notes on support and complex verbs", its meaning in linguistic knowledge, view this article scientist a. Omarova, which sets out the great importance of the study of the verb and the findings thereon.

K. Zhubanov in his research examines the Kazakh language from the point of view of principles of General Linguistics, associating with other languages, comparing, contrasting, and strongly revealing their opposing views on the position of the classics of linguists.

Study of verbs k. Zhubanov, based on lectures had a profound influence on the development of Kazakh linguistics. The studies have a valuable record, which, according to scientists, the impact on the development of modern science, they are used in articles candidate, doctoral dissertations. Valuable record-pride of Linguistics, which is included in the literary Fund, which is a great achievement of national linguistics.

Key words: morphology, verb, linguist, domestic linguistics

Qazaq kásibi til biliminiń negizin salýshy professor Qudaibergen Qýanuly Jubanovtyń grammatika salasy boıynsha eńbekteri ushan teńiz. Sonyń ishinde morfologia salasy boıynsha jazǵan dáristeri, jazbalary men zertteýlerinde qanshama qundy dúnieler baryn, onyń qazirgi ǵylymnyń damýyna yqpaly jóninde ǵalymdar pikiri, maqalalary men kandidattyq, doktorlyq dissertasiolar jazylp, til bilimi qoryna qosylp jatqany qandai maqtanysh, otandyq til biliminiń zerttelýiniń úlken jetistigi ekeni barshamyzǵa atan.

Q.Jubanov óz kezeginde qazaq til biliminiń problemalarymen ǵana shektelmegen. Onyń ulttyq til bilimi boıynsha qaldyrǵan murasyn óz tusyndaǵy álemdik lingvistikanyń damý úrdisimen bailanystyrrar bolsaq, ǵalym muralary ár qyrynan jaqutsha jarqyrap kórineri anyq.

Q.Jubanov óz zertteýlerinde qazaq tilin jalpy til biliminiń qaǵıdalary turǵysynan qarap, ózge tildermen bailanystyryp, salystyra, salǵastyra kelip, klassık lingvisterdiń ustanymdaryna óziniń kelispeitin tustardaǵy qarsy kózqarastaryn batyl túrde jaria etip otyrǵan.

Jalpy etistik týraly onyń mektepte berilýi jaiynda «Qazaq tiliniń programynda» 48 saǵat bergen. Osy baǵdarlamada etistiktiń maǵynasy, ózine arnaýly qosymshalary, sóilemdegi qyzmeti men ózge múshelerge qatysy, orny, etistik túbiriniń eki túri: taza túri (jaz, oqy) men kelimsek túri (oın-a, sargá-aı, adam-sy) dep bólgen. Túbir etistikti taza túri, týyndy etistik kelimsek etistik dep ataǵan. Túp negizdiń etisteri dep, ózdik etis, yryqsyz etis, ózgelik etis, ortaǵ etis, ósińki etis, bedeldi etis, saǵys etis, buryńǵy dúrkindi etis túrlerin kórsetken de, olardyń ishinen bedeldi etis, dúrkindi etis, ósińki etis túrlerin shyǵaryp tastaǵanyn aitady. Sodan soń etistik túrlerin beredi, tuyqsha, esimsheni bylaisha bóledi: tel esimshe, súienshek esimshe dep bóledi de, onyń ózin ótken shaq shekteýish súienshek, keler shaq maqsat súienshek, keler shaq shekteýish súienshek, ótken shaq orynsyz súienshek, sebep-sońshyl súienshek, ereýli súienshek dep bólip kórsetken eken. Kósemsheni ótken shaq kósemshe, daǵdyly kósemshe, shart kósemshe, jekshe, tótenshe, buiryq tótenshe dep toptaǵan.

Sonymen qatar dara jáne qosyndy etistikke de 6 saǵat bólgen. Osy programda etistiktiń óni jaiynda bylaisha túsinik berilgen: «Is jaiynan berilgen habarǵa túrli ón beriletini (tilek, kúmán, tezdik, shubalańdyq, mensinbey, kýalik t.t.) istiń ónin birde etistiktiń túrleri qosa bildiretini; birde o da jetpese, kómekshi etistik qosyp baryp bildiretini. Kómekshi etistigi bar etistik qosyndy etistik atalatyny. Qosyndy etistikke negizgi maǵynany beretin etistiktiń kósemshe, keide tel esimshe túrleri bolyp, ónin kórsetetin, ári túrlenip, jiktelip, septelip otyratynyn kómekshi etistiktereken. Kómekshilerdiń bastylary. Kómekshiniń úsh túri: tótenshe (joǵarǵy tórteýi), kemis (e, de, bol, shyǵar), tolyq (al, sal, qal, jiber, ber, qoi, tasta, t.t.)» (320-bet). Bul jerde qazirgi akademialyq grammatikadaǵydan ózgesheligi ataýynda bolyp tur.

Professor Q.Jubanovtyń etistik týraly zertteýiniń ishindegi ereksheletin eńbegi- «Zametki o vspomogatelnyh i slojnyh glagolah» atty eńbegi. Bul eńbek orys tilinde jazylǵan. Osy maqalanyń jazylýyna bylaisha túsindirip ketedi: «Vyiasnenie svoistv slojnyh glagolov kazahskogo ázyka imeet poetomý chrezvychainýy aktýálnos inaychno, i prakticheski. No v literatýre, posváshennoi grammatike kazahskogo i rodstvennyh s nim ázykov, voprosý etomý ýdeleno vnımania vesma nedostatochno. Poetomý my reshili posilno otvetit vopros na dannyi v serii zametok o vspomagatelnyh glagolah, bez kotoryh ne obhoditsá ni odin slojnyh glagol. Leksika i morfologia vspomagatelnyh glagolov, vzátyh v svázi s temi ili inymi formami predshestvıyúshih im imen, deepričasti i pričasti – vot osnovnoi ýzel, za kotoryı sledýet ýhvatitsá, chtoby voiti v kýrs slojnyh lagolov» (216b.).

Q.Jubanovtyń etistik týraly jazǵandaryn arнай zerttegen Anargúl Omarova osy eńbektiń orys tilinde jazylýy týraly bylaısha tujyrym jasaǵan: «Qazaq til bilimindegi ǵylymı qundy bul eńbekte Q.Jubanov qazaq tilindegi kómekshi jáne kúrdeli etistikterge alǵash ret júeli taldaýjasady. Zertteýde qazaq tilindegi etistikterdiń akademik Marr nazar aýdarǵan grýzin tilindegiden kem emes kúrdeli kategoria ekendigin ǵylymı turǵyda aıqyndap, etistiktiń kómekshi jáne kúrdeli túrlerine jan-jaqty taldaý jasaýǵa umtylysy – ǵylymı qajettilikten týndaǵan máselelerdiń biri»(49-bet). Ǵalym zertteý eńbeginiń orys tilinde jazylýynyń óziniń negizi bar ekendigi aıta otyryp, qazaq tilindegi negizgi erekshelikti kórsetetin kómekshi etistikterdiń tildik tabıǵatyn ózge tilde baıandaı otyryp, orys tiliniń materialdarymen salıstyra kórsetý arqyly aıqyn tanytıdy, ózine deıingi túrkitanýshylar orys tilinde jazǵan eńbektiń ǵylymı jańalyqy kórsetetindigin sezip, alǵan mysaldaryn ózge tilge aýdaryp taldaǵanda maǵynalaryn, grammatikalyq maǵyna reńkeri ashyla túsetindigin bilgen soń jáne Evropa tilderimen salıstyra zertteý maqsatynda orys tilinde jazǵan dep tujyrymdaǵan. Sonymen qatar zertteýshi Q.Jubanovtyń bul eńbeginiń qazaq tilinde birde jetekshilik, birde kómekshilik maǵyna beretin, birde negizgi uǵymda jumsalatyn etistikterdi ajratý maqsatynda ǵylymǵa júeli pikir engizdi dep qorytyndylaıdy.

Professor osy eńbeginde tórt kómekshi etistikti biriktirýshi shart belgileri dep olardıń morfologıalyq sıpattaryn negizge alǵanyn aıtaıdy.

Birinshiden, otyr, tur, jatyr, jú kómekshi etistikterine jiktik jalǵaýynyń tikelei túbirge jalǵana alýy. Jubanovtyń etistik týraly zertteýlerin arнай zerttegen A.Omarova bul jayında bylaısha túindegen: «Bul –atalǵan tórt etistikti erekshelep kórsetýdegi aıqyn dáleldemeniń túri»(51bet).

Professor Q.Q.Jubanov otyr jatyr, tur, jú etistikteriniń ózine tán ekinshi ereksheligi dep olardıń túbir kúinde taza «prasens'a» bolyp sanalatyndyǵyn aıtaıdy.

Ǵalym kómekshi etistikterdiń úshinshi aıyrym belgisi retinde tórt qalyp etistiktiń buıryq raıdyń II jaq jekeshe tulǵasynda («prasens'a») keletindigi jóninde tujyrym jasaǵan. Osy jayında A.Omarova ózge etistik túbir kúinde tek buıryq raıdyń II jaǵyn ǵana kórsete alatyndyǵyn anyqtaп, úshinshi morfologıalyq belgini dál anyqtaǵandyǵyn erekshe aıtaıdy.

Eńbek orys tilinde jazylǵandyǵyn aıtqan bolatynbyz. Osy maqalada kómekshi etistikterdiń túrlerine qaraı osy shaq mániniń ózi ishki shaqtyq maǵynalarǵa jikteletin kórsetip, olardy bylaısha toptaǵan:

- 1) Nastoiashche ýniversálnoe. Formativ – vspomogatelnyı glagol jatyr;
- 2) Nastoiashche dlitelno-ne-nepreryvnoe. Formativ- júr;
- 3) Nastoiashche nepreryvno-dlitelno-dannoe. Formativ – tur;
- 4) Nastoiashche aktivno-dannoe. Formativ – otyr.

Q.Jubanov көмекші етістіктердің осы шақты көрсетідегі мағыналық реңктерін нақты де дәл беруді мақсат ете отырып, олардың ішкі мағыналық реңктерін назик те анық бере отырып, орыс тіліне айдарған мағыналарын да дәл көрсетет білгендігін көрсетуге болады. Әсіресе, жатыр көмекші етістігінің іс-әрекеттің осы сәтте орындальп жатқанын да, басталған меңгилі белгісіз бұрыннан орындальп келе жатқан, арасында үзілістері бар іс-әрекеттерді де көрсетуге қабілетті екенін нақты мысалдармен дәлелдеп көрсеткен.

Professor Q.Jubanov айтұшы сөілеп тұрған яақтыта орындальп жатқан іс-әрекетті хабарлайды қажет деп талса, отыр формативмен келген «нағыз» осы шақ тұрін қолданатындығын да атап көрсетеді. Ал айтұшы іс-әрекетті нақты бір орны және ұзақтығы мен үзіліспен орындальптын хабарласа, жұр формативі қолданылатын, солардың ішінде күрделісі тұр формативі деп санады. Сонымен қатар professor Q.Jubanov көмекші етістіктердің жетекшілік негізгі етістік қызметіндегі мағынасы, көмекшілік қызметіндегі үстеліні грамматикалық мағынасы жөнінде қазақ тіл білімі үшін туырым жасады: жазып жатыр деген мен жазып отыр, келе жатыр деген мен келіп жатыр күрделі етістіктерінің, айтқым келіп отыр мен айтқым келіп тұр, оқып жатты, оқы жатты тәрізді күрделі етістіктерінің айырмасын дәлелдеп, жан-жақты талдай жасағанын, осыларды зерделеі отырып, professor Q.Jubanov көмекші етістікті танып, қунды туырым жасағанын ерекше атады. Зерттеуші Q.Jubanovтың көмекші етістік пен күрделі етістік тәрілі жазған шағын зерттеуінің кейінгі ғылымның дамуына ықпалын зор екендігін, ғылым көзқарастарының өміршең екендігін жарты ғасыр өткеннен кейінгі тіл білімінің дамуы қарқынды дәлелдегенін атап көрсетеді.

A. Omarova көмекші және күрделі етістіктер жөніндегі Q.Jubanovтың ғылым туырымдарының қазіргі қазақ тіл білімінде дамуы тәрілі былайша тұіндеген: «Q.Jubanov қазақ тіл білімінде еңбек еткен аз ғана жылында шын мәніндегі нағыз ғылым теориялық еңбектер жазып, қазақ тіл білімінің негізін қалап, қазіргі тіл білімінде ғылым мәнін жомаған зерттеу еңбектерін қалдырымен бірге қазақ тіл білімі ғылымның ары қарай дамуына негіз болатын ғылымның мол қанар көзін қалдырды» (54).

Q.Jubanovтың аталған еңбегін негізге ала отырып зерттеу жұмыстарын, кандидаттық, докторлық диссертациялық жұмыстар, мақалалар, зерттеу еңбектер жазылды. Осы орайда, осы жұмыстан бастай алған ғалымдарды ерекше атап кетуді жөн санадық. Мысалы, Y.Mamanov, N.Oralbaeva, A.Ysqaqov, M.Orazov, A.Tolevov, және т.б.

Зерттеуші ғалым Y.Mamanov professor Q.Jubanovтың күрделі етістіктер ішіндегі отыр, жұр, жатыр, тұр төрт көмекші етістігінің ерекшеленетінін, олардың орыс тілінде кездеспетін мағыналық реңктерінің әр түрлілігін, олардың көмекшілік қызметте көрінетінін туырымдаған пікірін өз зерттеу еңбегінде негізге алғанын, зерттеуші Y.Mamanov қазіргі қазақ тілі грамматикасында көмекшілік қызметте танылатын күрделі етістік құрамындағы қалып етістіктерін көптеген мысалдарында іс-әрекеттің негізгі күй-қалыбы деп таныды, олардың көмекшілік қызметі де

taldanady. Y.Mamanovtyń kómekshi etistikterdi zerttegen alǵashqy eńbeginde sozlylyq osy shaqty bildiretin otyr, tur, jatyr, júr etistikteriniń semantikalyq erekshelikterin kórsetken taldaý, oı-pikirleri Q.Jubanov pikirlerinen bastaý alǵan. Ğalym N.Oralbai otyr, jatyr,tur, júr kómekshi qımyldy tórt qalyptyń birinde jasaý bulardyń etistikke tirkesip etistikteriniń adamnyń, basqa zattardyń qalpyna bailanysty analıtikalıyq formanttardyń quramynda kómekshilik qyzmet atqaratynyn, tilde olardyń derbes maǵynaly omonınderi bar ekendigin kórsete otyryp, sýbektiniń qoldanylýyn qalyptastyrgan degen tujyrymjasagan. Sonymen qatar kúrdeli etistikke anyqtama bergen. kúrdeli kómekshi etistikter týraly pikiriniń A.Ysqaqov otyr, jatyr, tur, júr kómekshi etistikteriniń Q.Jubanov anyqtaǵan morfologialıyq belgilerin tolyqytyryp, olardyń analıtikalıyq formant jasaýdaǵy qyzmetin, olardyń maǵynalyq reńkterin kórsetedi. A.Ysqaqov e kómekshi etistiginiń jalań jáne kúrdeli esimderge de etistiktiń basqa da kategorialaryna, quram-qurylystary aralas basqa sózderge de talǵamai tirkese беретindigin kórsetken. Orazov qazaq tilindegi kómekshi etistikterge diahrondyq turǵydan zertteý júrgizgenin, qalypt etistikteriniń tarihin, maǵylalyq qalyptasý joldaryn, zertteýshiler atap kórsetetin erekshelikterdiń negizgi syry jóninde baıandalatynyn, Á.Tóleýov kómekshi etistikterdiń qoldanylýyna qaraı túrlerin atap aıtady. Ğalym kómekshi etistikterdi qoldanylýyna qaraı eki túrli qarastyrady. Jeke turǵanda tolyq maǵynada qoldanylmatyn, únemi belgili bir sózge kómekshi bolyp keletin e, et, jazda, de sózderdi ataǵan, ekinshi túrine birde kómekshi, birde tolyq maǵynaly etistikterdi atap kórsetedi.

De kómekshi etistigin zertteý arqyly A.Ábilqaev –ıyn, -iin dep tur, -ıyn dep otyr, -ıyn, -iin dep jatyr, -ıyn dep júr, -iin dep júr, - ıyn, -iin dep edi t.b. kúrdeliformalardyń maǵynalyq reńkterin aıqyndaǵan.

Q.Jubanovtyń qazaq til biliminiń kóptegen salalary boıynsha, ásirese grammatikalıyq qurylymnyń tarihi damý prosesin aıqyndap, qazaq ulttyq til biliminiń qaz turyp, alshań basýyna demeý bolǵany málim. Sonyń ishinde morfolgianyń, onyń ishinde, etistiktiń zerttelýine, kúrdeli jáne kómekshi etistikterdi zertteýi, ol zertteý eńbektin keingi qazaq til bilimindegi qazirgi damýǵa jol salǵanyn zertteýshi Anargúl Omarovanyń dissertasiyalıyq ebeginde erekshe zerdelengenini anyq baıqalady. Sonymen qatar qazirgi qazaq til bilimindegi fúnksionaldyq grammatika boıynsha jazylǵan ǵylymı eńbekterge qozǵaý salyp ketken kóregen ǵalym dep tujyrym jasaýǵa ábden laıyq.

Paidalanylǵan ádebietter

1. Jubanuly Q. Qazaq til biliminiń máseleleri.-Almaty: «Abzal-A1» baspasy,-2013.-640 bet.
- 2.Omarova A.Q. Professor Qudaibergen Jubanovtyń etistik týraly ǵylymı eńbegi, onyń ǵylymnyń damýyna yqpaly.Kand. dissertasiıa. 1999j.

FTAMP 17.09.91

Q.JUBANOV JÁNE QAZAQ ÁLÍPBII

A.Q. AITBENBETOVA

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Annotasia: Maqalada Q.Jubanovtyń qazaq álipbiiniń jazý tarihyndaǵy jazý, orfografıa máseleleri sóz boldy. Q.Jubanovtyń ár jylda jarıalanǵan maqalalaryna taldama jasalady.

Kilt sózder: qazaq jazýy, latyn álipbii, qazaq álipbiiniń jazý tarih, orfografıasy, dybystar, jazý úlgisi, jazý emlesi.

Аннотация: в статье рассматривается история письменность казахского алфавита, орфография. анализируем статьи К. Жубанова, опубликованные в каждом году.

Ключевые слова: казахский язык, латинский алфавит, письменная история казахского алфавита, орфография, звуки, шаблон написания, письменная орфография

Abstract: the article deals with the history of writing the Kazakh alphabet, spelling. we analyze K. Zhubanov's articles published in each year.

Keywords: Kazakh language, Latin alphabet, written history of the Kazakh alphabet, spelling, sounds, writing pattern, written spelling

Ár halyqtyń rýhanı, mádenı ósýin, damý deńgein kórsetetin áleýmettik máni zor qubylys retinde jazýdyń ótkeni men búgini bar ekeni aıqyn. Qazaq álipbii men jazýyn latyn qaripterine kóshirý máselesi týraly aıtqan oılarǵa kóz júgirtir bolsaq, belgili ǵalym jerlesimiz, professor Qudaibergen Jubanov sıaqty alashtyń ardaqty uldary qoldaǵan ıgilikti ustanymdarmen ushtasyp jatyr. Qazaq álipbiiniń jazý tarihyna kóz jibertsek, jazý, orfografıa máselesine bایلanysty jumystarda A.Baitursynov pen Q.Jubanovtyń eńbegin erekshe ataǵan jón. Qyzylorda qalasynda 1929 jyly bolǵan Búkilodaqtyq ǵylymı- orfografıalyq konferensiasynda «Álippemiz buqarashyl bolsyn» maqalasynda bizge týys negizdi (morfologia) emle kerek pe, dybys negizdi (fonetika) emle kerek pe? degen suraqqa bایلanysty áńgime qozǵaidy.

Menińshe, baıandamashy aıtqandaı, emle negizine qoja sol tildiń jaratylys zańy bolýy kerek. Tilimizdiń jaratylysına qarasaq, emlemiz dybys negizdi bolý kerek. Árne ol Shonan uly baıandamasynda aıtqandaı dybys negizdi bolý kerek degendi aıtady.

Bizge dybys júeli emle nege kerektigin Qazaqstannyń birinshi bilim sezinde eń tolyq túsindirgen adam Omar uly edi deidi. Biz týys júeli emle jasasaq ta bári bir, onyń ózi dybys júeli emlemizden onsha basqa bolyp ketpes ekenin aıta keledi, ótkeni týys júeni sóz negizinde qoldanar edik degendi de keltiredi. Sóz negizi bizde ózgermeıdi de, dybys estilýine saıkes bolady. Jalǵaıdy bári bir týys negizimen jaza almas edik. Nege deseńiz, jalǵaıdy týys jaǵynan áli eshkim jete bilmeıdi. Jalǵaıdy týys júesimen jazý úshin onyń tarihyn, buryn kalai jazylıp júrgenin, qysqasy

algashqy túrin bilý kerek. Jalǵaýdyń qai túri tuńǵysh, qai túri kenje ekenin bul kúngi til bilimi bile almaıdy. Máselen «**lar**» kónerek pe, ıa «**dar**» eskirek pe, bolmasa «**tar**» kári me, ony dáleldeý múmkin emes. Bizde «**lar**» degen jalǵaý **-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter**, bolyp jazylady. Uıǵyr álippesinde kóptik jalǵaýy «**a**» arqyly **-lar** bolyp jazylǵan. Shaǵataı tilinde **-lir** jazylǵan. Beri kele anatoly túrki men tatar tilinde de **-lir** jazylǵan. Biraq onymen tatarlar da, anatoly túrikteri de til taramdanýynan (dialekti) qutyla almaǵan. Sondyqtan týys júeli emleni alsaq ta biz ıa jazýdy, ıa tilderdi biriktire almaımyz. Men de birikkennen qashpaimyn, biraq óte saqtyq kerek. Kóptik jalǵaýdyń qazaqsha tórt túri bar. Biz onyń bárin tastap jalǵyz **lar**-dy ustap qala almaımyz, munan oqytý jumysy aýyrlaıdy, saýattaný jumysy qıyndaıdy. Saýattaný jumysy tez júry úshin jazý sóz estilýine jaqyn bolý kerek. Áıpese «ıat» kezindegi orystar sıaqty emle erejelerin jattaimyz da otyramyz. N.Á.Sadıaqastyń Q.Jubanov qazaq álipbiı máselelerin taldaý barysynda jalpy til bilimi deńgeindegi ǵylymı izdenisterge, belgili ǵalymdar erbekterine, basqa tildiń kelbir eksperimentaldy zertteý derekterine arqa súiei otyryp, grek, aǵylshyn, fransız, nemis, orys, armán, grýzin, arab jáne týys túrki tilderiniń erekseliklerin jetik bilip, olardy qazaq tilimen bailyNSTyra, salystyra baıandaǵanyn aita kelip, Q.Jubanovtyń bizge týys júeli emleniń kelmeitin taǵy bir sebebi – tilimizdi zat esim, syn esim dep sóz múshelerine bólý qıyn. Arhangelski joldastyń til quralyn túzegen Kemeńger uly joldas osylaı deıti. Bizdiń tilimiz jalǵamaly (agglútnasia) til, qoparmaly kúige jetpegen til. Bulaı satylaýǵa anglichan tili qarsy bolsa da, anglichan tili qoparmalylyqtan jalǵamalylyqqa qaıtsa da, osy kúngi bir jańa qısyn qoparmaly tildi joǵary qoıady. Men osy jańa qısyndy qoldaıshylardanmyn. Túrikshilder de bizdiń tilimizde áli derbes tulǵasy joq sózder baryn kórsetip otyr. Buǵan zat esimnen shyqqan syn esimder aıǵaq bolyp otyr. Olar maǵynasy aıaǵyndaǵy dybysyna qarai emes, sóilemdegi ornyna qarai bilinedi. Sondyqtan til quralymyzdy sóz júesi ǵana emes, sóilem júesine de qosa qurý kerek ekeni baıqalady. Tilimiz osyndaı satyda turǵan soń emleni sóz júesine qurýǵa bolmaıdy. Bizge eń qolaılysy dybys júesi degeni dáleldei túseıi.

Sonymen qatar, sóz basynda daıyssyz dybystar qosarlanbaıdy degendi keńitip, býyn ishinde daıyssyz qos dybys kelmeıdi deý durys degendi aitady. Bul barlyq túrik tilderiniń zańy. Tek daıysty úndi shuǵyl bolsa ǵana eki daıyssyz dybys qatar keledi. Basqa túrikter eki daıyssyz dybysty qatar jazsa, ol tek emleden. Biraq «eki daıyssyz qatar kelmeý – barlyq mesheldegen tilder belgisi» deý jańylys. Arab-jebireı tilderinde úsh daıyssyz qatar keledi. Biraq sońǵy kezde olar da asty-ústi qoıyp aıyryp júri, mysaly: **zarybýn – urý, zaraba – urdy, zaryba – uryldy**. Olardyń daıysty áripti jazyp júrgeniniń ózi daıystylardy kóp sezbeǵendigin kórsetedi. N. E. Vınsetel muny jetilgen tildiń belgisi qylyp kórsetedi. Áıteýir men solai túsinip qaldym. Túsiným durys bolsa, ol kisiniń oıyna qosylǵym kelmeıdi. Óitkeni daıystyǵa túrik tilderinen baı til joq. Jańada ǵana ózbekter 18 daıysty dybys alamyz dep daılasqan. Olar túrik tilderi jetilgen tilder bolady

degeni Bodýen-de-Kýrtene aıtqan. Men qoparmaly til, jalǵamaly tilden jetilińkiregen degen oıǵa qosylam. Biraq jalǵamaly tildiń dybysqa bai ekendigin moyndamasqa bolmaidy. Osy kúngi bir jańa qısynnyń aıtýynsha áyeli qospa dybystar shyqqan. Sonan olar jiktelgen. Eń sońynan daýystylar shyqqan. Sondyqtan býynda daýyssyzdar qatarlanyp kelýi eskiniń murasy dep qaraý kerek degen másele tónireginde zertteýlerinde qazirgi til bilimi tarihynda Á.Júnisbekov, Q.Kúderinova t.b ǵalymdardyń qazaq álipbiniń sońǵy nusqalarynda negizge alynady.

Qazirgi kezde latyn álipbiine kóshý máselesine qatysty el arasyndaǵy aıtylyp jatqan pikirlerdi negizinen úsh topqa biriktirip qaraýǵa bolady: onyń birinshisi, neshe túrli qıyndyqtar men kedergilerdi kóldeneń tartady, bul «qıyndyqtardy» memleketimiz sheshe alatynyna senimimiz mol, ekinshi bireýleri, latyn jazýynyń túrli aqparat keńistigindegi artyqshylyqtaryn alǵa tartady, «latyn jazýynyń artyqshylyqtaryn» aıtpaı-aq el bilip, kórip otyr, al úshinshi bir top, latyn áripterin qazaq álipbiine úlestirý jáne kirill áripterine iek artqan buryńǵy emle-erejelerimizge reforma jasaýdy usynyp otyr. Latynǵa kóshý týraly joǵaryda aıtylǵan algashqy eki máselege ár túrli mamandyq ieleri belsendi pikir aıtsa, sońǵy úshinshi, iaǵni, latyn áripterin qazaq álipbiine úlestirý isinde negizinen til mamandary belsendilik tanytyp otyr. Biraq til mamandarynyń da kózqarastary eki túrli ekenin barqaimyz. Onyń biri álipbige, negizinen, ana tilimizdiń tól dybystaryn alý arqyly qazaq tiliniń tabıǵı ulıtyq bolmysyn saqtaýǵa umtylsa, ekinshisi, qazirgi oqyǵan jurı buryńǵydaı ózge tildiń sózderin buzyp aıtýdy oǵash kóredi, sondyqtan «qazaq tili álipbiiniń quramyndaǵy qyrýar áripti ógeisitip, jat dybystarǵa jatqyzyp, álipbi quramynan shyǵaryp tastaý emleni sheshýi qıyn óte kúrdeli túingge analdyratyn sheshim» degen pikir aıtyp, qazirgi álipbidegi jýandyq jáne jıńishkelik tańbasynan basqa qyryq áripti de qaldyrmaı latynǵa alyp ótýdi jaqtaidy.

Qazaq grafikasy men orfografiasynyń fonologialyq negizderi jóninde zertteý júrgizgen ǵalym N.Ýalıev aıtylǵan sózdi arnayı tańbalarmen jazý máselesin dybys – fonema – grafema - árip baılanystary arqyly túsindirip, invariant – variant turǵysynan taldaidy. Sondyqtan latyn álipbiine kóshý jumystarynda dybys – fonema – grafema - árip baılanystaryn tereń túsinetin ǵalymdar Á.Júnisbek, N.Ýalı, Q.Kúderinova sıaqty t.b. fonolog mamandardyń sózine qulaq qoıǵan jón dep bilemiz. Latyn grafikasy (tańbasy) negizdergen qazaq álipbiin jasaý isinde tilimiz dybys júesindegi tól dybystar men ózge tilden engen kirme dybystardy jeke-jeke qarastyryp, árqaısysynyń ózindik erekshelikteri men jazý barysynda týyndaıtyn ár túrli zańdylyqtary eskerilýi tiis. Sondyqtan Álipbi jobasyn jasaý isinde latyn grafikasy qazaq álipbiine ikemdeý baǵytynda óziniń salmaqı oilary men ǵylymı mańyzdy zertteýlerin kóp talqysyna usynyp júrgen bilikti ǵalym Álimhan Júnisbek eńbekteriniń mańyzdy zor dep bilemiz. Qazirgi tańda Á.Júnisbek bastaǵan ǵalymdar qazaq tili dybys júesindegi 28 fonemany (9 daýysty, 19 daýyssyz) latyn grafikasy men tańbalap, jańa qazaq álipbiin daıyndaı otyr. Buǵan qosa, kirme sózderdi tańbalaý úshin «v», «f», «h» áripterini de álipbige alynýy múmkin. Sebebi bul áripter 1938 jyly álipbimizge engizgeli qazaq tilinde ábden

ornýgyp, bizdiń erkimizden tys 80 jylǵa jýyq ýaqyt qazirgi sóleý tilimizdegi bolyp jatqan úderisterdi tańbalap júr degen kózqaras bar. Sótip, ǵalymdar shamamen 31-32 áripten turatyn álipbi jasaýdy nysana etip otyrǵan sqaqty. Bul buryngý 42 áriptiń qysqaryp, shamamen 10 tańbasy alynyp tastalynatynan kórsetedi. Mysaly, buryngý álipbide «ashshy», «tushshy» jáne ózge tilden kelgen «shetka», «shı» degen sanaýly sózdi tańbalaý úshin arnaly «sh» árpi alyngan bolsa, endi osyndai áripterdıń qysqarýy nátjesinde kirme áripterge qatysty 30-40 basy artyq ereje ózinen ózi joılyp ketedi eken. Sondyqtan qazir Á.Júnisbek, N.Ýalı sqaqty ǵalymdar qazaq álipbiin latyn grafikasyna kóshirip qana qoımai, bul jumysty odan ári qazaq jazýyn reformalaý (qaita qarastyrý) isimen bailyNSTyrý qajettigin aıtyp otyr. Qazirgi tańda latyn álipbiı úlken bedelge ie bolyp, qoldanys aiasy da múmkindigi de zor ekendigin tanytyp otyr. Latyn áripteri grafizasia (árip tańbalaý) zańdylyqtaryna, iaǵni, «kóry-qabyldaý-tany» talaptaryna da saı. Jer betinde latyn álipbiı barlyq salada qoldanylatany baıqalady. Barlyq dári-dármek ataýlary, matematika, fizika, himia formýlalary, kóptegen terminder, mamandyqtarǵa qatysty ǵylymı ádebietter t.b latyn álipbiimen bailyNSTy ekenin baıqaýǵa bolady. Latyn grafikasyn qoldanatyn barlyq elderdiń álipbiindegi árip sany tildegi fonemalar sanynan álde qaıda az bolýy da onýn jetistigi bolyp tabylady. Latyn álipbiinde ár túrli diakritikalyq tańbalar (núkte, qos núkte, syzyqsha, aıshyq, dáekshi t.b), iaǵni qosymsha belgiler arqyly kóptegen eldiń barlyq fonemalary latynnyń 26 tańbasymen ǵana belgilenýi jazý únemdiligin tanytatyn tuimdi álipbi dárejesine jetkizip otyr. Jazýǵa qoıylatyn basty talap lingvistikalyq (tildi dál jetkizý) baǵytta ǵana emes, tehnikalyq jaǵdailarǵa (baspa isi, kómpúter, telefaks, internet t.b.) da saı bolýy kerek. Qazir latyn álipbiı osy talaptar biiginen de kórinedi, sondyqtan onýn bul artyqshylyǵyn eskerip, halyq óz erkimen tańdaýǵa múmkindigi bolyp turǵanda álemniń ozyq elderi igiligin kórip, kópshiligi qoldap otyrǵan latyn álipbiine bizdiń de kóshkenimiz durys dep bilemiz. Q.Jubanovtyń kelesi «Qazaq tiliniń emlesin ózgerť jaily», «Qosar ma, dara ma?» (*uy, úy, yi, ii-lepdiń emlesi jóninen*), «Termin sózderdiń spesifikasy jóninde» maqalalarynda qazaq álipbiiniń basqa máseleleri týraly sóz qozǵaidy. Jazý - árbir halyqtyń rýhanı, mádenı ósýin, damý deńgeiin kórsetetin áleymettik máni zor qubylys ekenin Á.Júnisbekov aıtqan bolatyn. Ol ótken men búgindi, búgin men keleshekti jalǵastyratyn altyn kópir. Sondyqtan jazý, alfavit adamzat tarihyndaǵy qundy dúnielerdiń biri retinde urpaqtan-urpaqqa miras etip qaldyratyn baılyǵymyz. Qazirgi orfografiamyndaǵy keibir qıyndyqtarǵa qarap, «bizdiń jazýymyz osynshama syn kótermegeni me?» dep te oilaýǵa bolmaıdy. Osy jazýymyz aǵa urpaqqa bilim berip, olardy talai biikterge jeteledi, qazaqtyń ádebietin, mádenietin, ǵylymyn kóterdi, egemendi memleketimizge de qyzmet etip keledi. Endi jaǵdai ózgerdi, biz buryngýny qanaǵat etip qana qalmai, alǵa umtylǵan, álemdegi damyǵan ozyq elderdiń deńgeinde ǵana emes, aldyńy qatardan kórinýge múmkindigi mol egemendi Qazaq eli retinde álipbiimiz ben jazýymyzǵa da memlekettik til dárejesindegi Qazaq

tilin álemge tanyta alatyndai jaǵdai jasaýymyz qajet. Latyn grafikasy arqyly tańbalanǵan qazaq álipbii men jazýy qazaq elin osy biikterge bastaitynyna kámil senemiz.

Paidalanylǵan ádebietter

1. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. - Almaty: Gylym, 1999.-581 b.
2. Júnısbekov A. Prosodıka slova v kazahskom ıazyke. - Alma-Ata: Naýka, 1987. - 92 s.
3. Mektep-tegi A. Qazaq jazýynyń qasieti men qasireti // “Jalynjýrnaly. №1, 2. Almaty: 1996. 152-170 b.
4. «Jubanov taǵylymy-VI» halyqaralyq gylymı – teorıalyq konferensıasy materialdary. - Aqtóbe, 2005. - 193-197 b.)

МРНТИ 16.21.43

ПРОБЛЕМА ОГРАНИЧЕНИЯ СКАЗУЕМОГО ОТ ДОПОЛНЕНИЯ В ПРЕДЛОЖЕНИЯХ, СОДЕРЖАЩИХ ФАЗИСНЫЕ ГЛАГОЛЫ НАЧАЛА, ПРОДОЛЖЕНИЯ И КОНЦА ДЕЙСТВИЯ

Г.А. ЕРЖАНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
Актобе, Казахстан*

Андатпа. Бұл мақалада фазалық ағылшын етістіктері, олардың синонимдік қатарлары, олардың басталуы, жалғасы, аяқталуы, осы етістіктердің мағынасының құрылымының ерекшеліктері қарастырылады; фазалық мәнді беруге ықпал ететін контекстік жағдайлар.

Түйінді сөздер: фазалық етістіктер, категория, динамика, предикат, мағына.

Аннотация. В данной статье рассматриваются фазисные глаголы английского языка, их синонимическиеряды, способных выражать начало, продолжение, конец действий; особенности структур значения данных глаголов; контекстуальные условия, способствующие передаче фазисного значения.

Ключевые слова: фазовые глаголы, категория, динамика, сказуемое, значение.

Annotation. This article discusses phase English verbs, their synonymous series that can express the beginning, continuation, the end of actions, structural features of the meaning of these verbs; contextual conditions conducive to the transfer of phase value.

Key words: phase verbs, category, dynamics, predicate, meaning.

Известно, что глагол выражает общекатегориальное значение - процессуальный, то есть развивающийся во времени, динамический признак предмета. В предложении - *The man works*- глагол *work* выражает динамический признак грамматического субъекта. Однако, в

сравнении с ситуациями, обозначенными в высказываниях *The man began working*, *The man continued working*, *The finished working* ситуация *The man works* представляется относительно устойчивой. Включение фазисного глагола дает возможность не просто констатировать наличие у грамматического субъекта динамических признаков, но заостряет внимание на их смене во времени, их возникновении и исчезновении. Высказывания с фазисными глаголами передают динамику проявления этих признаков в окружающем мире. Исходя из этого можно прийти к выводу, что общекатегориальным денотатом фазисных глаголов является движение, смена у предмета его динамических признаков, и само возникновение в языке фазисных глаголов связано со стремлением передать суть движения.

Цель исследования. Определить синонимические ряды фазисных глаголов, способных выражать начало, продолжение, конец действий.

Методы исследования. В основу исследования положен индуктивный метод анализа и метод языкового эксперимента.

Результаты исследования. Сопоставление синонимических рядов, представленных фазисными глаголами начала, продолжения и конца действия, показывает, что самым многочисленным синонимическим рядом фазисных глаголов является синонимический ряд глаголов со значением «конца действия». Употребление герундия или инфинитива после фазисного глагола влияют структурные, семантические и стилистические факторы.

Современный английский язык располагает развитой системой разноуровневых единиц фазисности. В нем насчитывается более 5000 только глагольных единиц, так или иначе связанных с обозначением основных фазисных характеристик действия: начала, продолжения, конца [1, с.120]. Самым простым и наиболее частотным средством выражения фазисности является употребление основных фазисных глаголов /begin, start, continue, go on, end, stop, finish, cease и др. В простейших, наиболее распространенных в английском языке конструкциях: фазисный глагол + инфинитив, фазисный глагол + герундий, фазисный глагол + существительное, фазисный глагол + нулевая позиция.

В решении данного вопроса можно выделить два подхода. Согласно первой, традиционной точке зрения, которая находит отражение в работах В.Л.Каушанской [2, с.181], В.Н.Жигадло, И.П.Ивановой, Л.Л.Иофик [3, с.260] и др., второй компонент, выраженный инфинитивом или герундием, в синтаксической модели «фазисный глагол + второй компонент» является частью составного глагольного сказуемого. Следующий за фазисным глаголом инфинитив или герундий включается в состав сказуемого на основании того, что первый компонент, личная форма глагола *begin*, не выражает действия, как такового, он

выражает отношение говорящего к действию, выраженному инфинитивом. В данном случае фазисный глагол выражает определенную фазу в развитии самого действия, т.е его начало.

Как справедливо отмечает Б.И.Ильиш [4, с.204], в данном случае анализ сочетания носит чисто семантический характер, т.к. главным аргументом включения инфинитива или герундия в состав сказуемого является то, что первый компонент /фазисный глагол/ не выражает самого действия, а отношение говорящего /фазу/.

Важно отметить, что, если следовать данной семантической трактовке фазисного глагола, то мы должны в эту группу сочетаний включить словосочетания типа *began his work*, где за фазисным глаголом следует существительное.

Более того, если мы утверждаем, что в сочетаниях *began to work*, *began working* оба компонента выполняют функцию сказуемого, то с этой же точки зрения сюда должны быть включены сочетания типа *began his work*, где второй компонент, а именно существительное, должны трактоваться также как часть сказуемого.

Но в силу традиции анализ сочетаний типа *began his work* / фазисный глагол + существительное / носит явно структурный характер, где игнорируется семантика фазисного глагола и принимается во внимание только структурные особенности словосочетания. В силу этого фазисный глагол рассматривается в предложении как простое сказуемое, а второй компонент /существительное/ как дополнение, хотя в качестве первого компонента употребляется тот же самый фазисный глагол, выражающий начало. Это значит, что при анализе фазисных глаголов в английском языке возникает определенная трудность в плане определения границ сказуемого и дополнения, что связано либо с чрезмерным вниманием к семантике фазисного глагола, т.е. его «семантической неполноценности», либо с полным игнорированием семантической стороны дела, где анализ носит чисто структурный характер. Здесь явно происходит смешение двух точек зрения: семантической и структурной.

Более правомерной является точка зрения Р.Клоуза [5, с.82] , Е.М.Гордон, И.П.Крыловой [6, с.183]и др., согласно которой инфинитив, герундий и существительное, следующий за фазисным глаголом, выполняют функцию дополнения в предложении. Здесь соблюдается один критерий анализа, а именно семантический.

Что касается проблемы параллельного употребления герундия и инфинитива с фазисными глаголами начала, продолжения и конца действия Данный вопрос представляет интерес в том плане, что в некоторых учебных пособиях по грамматике делаются попытки описать употребление фазисных глаголов, но данное описание, на наш взгляд, не является полным и иногда носит противоречивый характер.

Другая проблема этого вопроса связана с употреблением второго компонента, сочетающегося с фазисным глаголом. В литературе делаются попытки дать описание

дистрибутивных возможностей фазисных глаголов. Так, анализ учебного пособия по нормативной грамматике под ред. В.Л. Каушанской показывает, что в главе, посвященной употреблению герундия, автор уделяет специальное внимание параллельному употреблению герундия и инфинитива с фазисными глаголами типа *tobegin, tocease, tocontinue*[1, с.179].

В качестве примеров приводятся следующие предложения:

1. The young man began turning over the pages of a book.

2. At length she began to speak softly.

При анализе этих предложений возникает закономерный вопрос о том, есть ли семантическая разница в употреблении герундия и инфинитива, следующих за фазисным глаголом.

Там же отмечается, что в некоторых случаях вполне возможно найти закономерности употребления герундия / инфинитива с глаголом *tostop*. Здесь указывается на то, что с глаголом *tostop* инфинитив и герундий выполняют различные синтаксические функции. Так, согласно автору, герундий образует часть составного сказуемого:

They stopped talking when he came in.

Перевод: Они перестали разговаривать, когда он вошел.

В то время как инфинитив выполняет функцию обстоятельства цели:

She stopped to exchange a few words with a neighbor.

Перевод: Она остановилась, чтобы поговорить с соседкой.

Как видно из анализа этих предложений, они не иллюстрируют приведенное правило, т.к. здесь присутствуют два глагола различной семантики, ибо во втором предложении глагол *tostop* не фазисный глагол, а глагол движения.

Описание употребления фазисных глаголов также находит отражение в учебном пособии А.Ф.Родинова[7,с.103]. Автором отмечается, что на употребление герундия или инфинитива после фазисного глагола влияют структурные, семантические и стилистические факторы. Так, для того, чтобы избежать употребления сразу двух инфинитивов отдается предпочтение сочетанию « фазисный глагол + герундий»:

I know where to start looking.

И наоборот, если фазисный глагол оканчивается на = ing, то последующий второй компонент может быть выражен только инфинитивом:

She had to stop, for she was starting to cry.

Автором, кроме того, дается правило, что в отрицательных повелительных предложениях наиболее часто употребляется герундий:

Now don't start laughing again.

И как, наконец, указывает А.Ф.Родионов, за глаголами со значением «знать» и «понимать» обычно следует инфинитив:

She'd been weeping for some time and I began to understand her.

Но анализ фактического материала показывает, что после фазисного глагола возможны варианты употребления как герундия, так и инфинитива. Кроме того, ни в одном учебном пособии не уделяется внимание употреблению в качестве второго компонента существительного и совершенно игнорируется тот факт, что фазисные глаголы могут находиться в нулевой позиции.

Все вышеизложенное дает нам право сделать вывод о том, что описание употребления фазисных глаголов, имеющееся в литературе, является неполным и все случаи параллельного употребления инфинитива, герундия, существительного, а также нулевой позиции, следующих за фазисными глаголами, не раскрываются.

Для выведения синонимических рядов фазисных глаголов со значением «начала», «продолжения» и «конца действия» и установления особенностей структур их значений мы обратились к следующим словарям: LairdCh. Webster's New World Thesaurus (1975); Webster's Seventh New Collegiate Dictionary(1969); Collins New English Dictionary(1966) ; Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (1978) ; New English-Russian Dictionary / by prof. I.R.Galperin(1987) .

Анализ синонимических рядов фазисных глаголов начала, продолжения и конца действия, представленных в Webster's New World Thesaurus, позволил сделать вывод о том, что в качестве фазисных глаголов, способных выражать начало действия, могут выступать следующие 8 глаголов: *to begin, to break, to commence, to originate, to start, to inaugurate, to open, to take up*[10, p.51, 66, 104, 428, 574, 306, 423, 595].

Анализ семантической структуры указанных глаголов показывает, что из всего этого ряда только у глаголов *to begin, to commence, to originate* в структуре значения главным значением следует значение «начинания» [8, pp. 73, 169, 602].

Вслед за И.В.Арнольд мы рассматриваем главное значение лексических единиц как наиболее часто употребительное на данном этапе развития [9, с.125].

У остальных фазисных глаголов этого синонимического ряда, а именно *to break, to start, to inaugurate, to open, to take up* значение «начала действия» является второстепенным [Hornby, pp. 102, 858, 436, 598, 896].

Синонимический ряд фазисных глаголов со значением «продолжения действия» представлен такими глаголами как *to continue, to last, to carry on, to keep on, to proceed, to prolong, to go on, to remain, to endure*[10, pp. 119, 343, 81, 335, 474, 476, 258, 506, 195].

Анализ семантической структуры указанных глаголов показывает, что из всего ряда из 7 глаголов *to continue, to go on, to proceed, to prolong, to keep on, to last, to carry on* [8, pp. 186, 374, 676, 680, 469, 482, 129] значение «продолжения действия» является главным, а у 2 глаголов *to remain, to endure* это значение второстепенное [Hornby, pp. 726, 288].

Синонимический ряд фазисных глаголов со значением «конца действия» состоит из 13 единиц: *to end, to finish, to accomplish, to chuck, to conclude, to complete, to close, to terminate, to leave off, to stop, to quit, to give up, to drop* [10, pp. 194, 228, 5, 90, 111, 108, 97, 601, 348, 578, 487, 254, 180].

У глаголов *to end, to finish, to accomplish, to cease, to conclude, to complete, to terminate, to leave off, to give up* значение «конца действия» является главным [8, pp. 288, 326, 6, 135, 175, 174, 908, 488, 370]. У остальных 4 глаголов *to chuck, to stop, to quit, to drop* [8, pp. 147, 867, 700, 272] данное значение является второстепенным.

Выводы. Таким образом, подводя итог вышесказанному можно сделать следующий вывод. Сопоставление синонимических рядов, представленных фазисными глаголами начала, продолжения и конца действия, показывает, что самым многочисленным синонимическим рядом фазисных глаголов является синонимический ряд глаголов со значением «конца действия». Употребление герундия или инфинитива после фазисного глагола влияют структурные, семантические и стилистические факторы.

Список использованной литературы

1. Давыденко Л.Н. Значение фазиса в контексте // Сп. научных трудов. - 1987. - С. 71-84
2. Каушанский В.Л. Грамматика английского языка. - Л.: Просвещение, 1973. - 319 с.
3. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. - М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1956. - 350 с.
4. Pyish B. The structure of Modern English. - Л.: Просвещение, 1971. - 367 с.
5. Close R.A. A reference Grammar for students of English, - М.: Просвещение, 1979. - 352 с.
6. Гордон Е.М., Лзылова И.П. Грамматика современного английского языка. - М.: Высшая школа, 1986. - 430 с.
7. Rodionov A.E. Variants in Current English Grammar. - М.: Высшая школа, 1981. - 215 с.
8. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. - Oxford: Oxford University press, 1978. - 1055 p.
9. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М.: Высшая школа, 1973. - 304 с.
10. Laird Ch. Webster's New World Thesaurus. - New York: A Meridan library, 1975 - 678 p.

МРНТИ 16.21.07

USE OF EUPHEMISMS AND DYSPEMISMS IN THE SPEECH OF THE CHARACTERS

G.KUSHKAROVA, A. SULTANOVA

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аңдатпа. Бұл мақалада көркем шығармаларында қолданылып жүрген эвфемизм және дисфемизм сөздері қарастырылған. Көркем шығармалардағы эвфемистік және дисфемистік қолданыстар, біріншіден, халқымыздың тіл байлығын көрсетсе, екіншіден, тіл мәдениетінің бір кілті ретінде оқырман қауымның дүниетанымын, жалпы мәдени өрісін артуына септігін тигізетіні сөзсіз. Эвфемизмдер мен дисфемизмдер кейіпкер бейнесін ашуда әр түрлі көзқарасқа, қарым-қатынас пен көңіл-күйге байланысты жұмсалып, лексикалық мағынасы арқылы жағымды-жағымсыз сезім тудыратын сөздер қызметін атқарады.

Түйінді сөздер: эвфемизм, дисфемизм, кейіпкер бейнесі, көркем шығарма, дүниетаным.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эвфемизмы и дисфемизмы, используемые в художественных произведениях. Эвфемистические и дисфемитические обороты, во-первых, представляют языковое богатство народа, во-вторых, они способствуют расширению кругозора читателя, как один из ключевых кладезей языковой культуры. Эвфемизмы и дисфемизмы раскрывают характерную черту героя, описывая его характер, настроение и отношение в контрастности, оставляя приятные и негативные чувства.

Ключевые слова: эвфемизмы, дисфемизмы, характер героя, художественная литература, кругозор.

Annotation. This article describes euphemisms and dysphemisms used in fiction literature. Euphemistic and dysphemistic turns, firstly, represent the linguistic richness of our people, and secondly, they help broaden the horizons of the reader, as one of the key treasures of linguistic culture. The contrast use of euphemisms and dysphemisms in fiction reveals the hero, describing his character, mood and attitude, leaving pleasant and negative feelings.

Key words: euphemisms, dysphemism, a hero character, fiction literature, horizon.

A style of fiction literature or literacy word is an exceptional art that reflects thought and feeling through an image. Language performs a special aesthetic activity in a work of art. The fiction literature is born from the writer's sense of life, of his perception and feeling the world itself, his point of view. "How many people, so many opinions" this proverb could be used to describe the style of writing in this way "how many writers or poets, so many fiction works" which are quite differ from each other's. There will be many characters in the fiction work. They are divided into positive and unpleasant images. Each of them represents an individual external form – a portrait describing his actions, points towards the life, appearance, knowledge and way of life. Each image has its own language features.

The study of functional styles requires the identification of the particulars of communication with the common literary language. The prominent representative of Russian language V.Vinogradov points out three types of functional style in the language: first - communicational

(speech style), second - informational (official and scientific), third - influencing (publicistic and artistic styles) [1, 84].

The works and opinions of our scientists A. Akhmetov, A. Khasenov, A. Bolganbaev, G. Kaliev, B. Sagyndykuly are devoted to the study of the euphemism and dysphemism in the Kazakh linguistics. While the use of euphemisms and dysphemism in literary language is a common lexicon in some studies, their functional style is still unclear. This phenomenon is language legitimacy, not the past, but the centuries-long (especially in terms of phraseology).

From this point of view, on the basis of fiction styles of materials of different times, there are no works that examine the specificity of the use of euphemisms and dysphemism in the Kazakh language and their use in literary compositions. The problem of euphemisms in the Kazakh language is still not fully studied.

The phenomenon of euphemism in the Turkish languages in General Linguistics, including the phenomenon of the Kazakh language, the scientist A. Akhmetov was the first person who studied this subject from all sides. The scientist describes taboo and euphemisms in ethnographic lexicon: "Ethnographic concepts, in particular traditional beliefs, myths, customs, traditions as well as identification and euphemism, as well as the existence of certain ethnographic concepts outside any ethnographic vocabulary, ethical norms associated with language culture in society"[2,176]. The scientist speaks of the effectiveness of the study of ethnography and linguistic sciences as a whole in disclosing these words, and leads to the ethnolinguistic orientation of euphemisms. They reveal their origin through ethno-linguistic systems and ethno-cultural foundations, which combines the founding and euphemisms associated with traditional moral and ethical relationships, such as death, anatomy and physiological processes, political euphemisms, as well as the way of euphemisms: euphemist metaphor, euphemist metonymy, synecdoch, euphemist symbols, euphemist irony types and their specific features. Nowadays, the language, the culture of language, the demand of science, the responsibility, enthusiasm and interest are indeed increasing every day. "Euphemisms are not based on fear of taboo words, but based on polite and tactfulness. Consequently, current euphemisms are considered to be the daily occurrences of the present ethical and aesthetic norms of our growing population. So we cannot take euphemisms for taboo words. They have occurred from two 6 own peculiarities.

Also M. Zhumagulova notes: "Usual euphemisms aim to prevent communicative discomfort among individuals, and have a characteristic of personal relations. And the evolutionary forms in the newspaper pillars have a social character "[4, 19]. The newspaper states that euphemisms in socialism are characterized by a social character: "... the relationship between the ethical-moral, world-view peculiarities, economic, social and political life of the linguistic community, not just the

“inner-linguistic” sense of the word, but the essence of the phenomenon” [4, 19] refers also to other factors that determine the essence of euphemistic meaning. For example:

➤ *Басына пұшақ бөрік киіп, қолына таяқ ұстаған шоқша сақалдысы - жетпісті мол аралап кеткен адам /133/. “Жетпісті мол аралап” shows the age of a person who is far beyond the seventy years. Such euphemistic turn adds more years and wisdom to an old man.*

➤ *Шоқша сақалдының құлағы ауыр ести ме, қалай үшеуі гүлзарды басына көтеріп, алденеге келісе алмай дауласып отыр /133/. “Құлағы ауыр ести ме” is translated “it seems he hears hard”, in this sentence we see how author describes the hero who had problems with hearing.*

➤ *О дүниеге аттану кезегі кімге келіп тұр? дегенді жай бір күнделікті шаруадай-ақ сөз етіп отыр /133/. “О дүниеге аттану” such phrases we can find in different languages, for example, “уйти в мир иной” in Russian, and of course, we have English equivalence of this phrase “went to another world”.*

That is, in the fiction literacy, writers frequently use euphemism and dysphemism to describe the heroic image. The primary function of the euphemism is to replace rude words in order to avoid inconvenience during reading.

Well-known linguist B. Sagyndykuly: "One of the ways to describe a character in fiction literacy is the use of dysphemism that is essentially opposite euphemism, while the latter is glamorous in terms of the concept of the word; dysphemism shows rude and rough sides. Dysphemism is often used in the fiction literacy as characters of the spoken language, in the language of the heroes. Thus, each writer describes the behavior, knowledge, behavior of his characters, makes a true image” [5, 100]. Therefore, when they are regarded as an opposite phenomenon of euphemisms and dysphemisms, their basic meaning and function are determined.

It is also undoubtedly the language culture that promotes the culture of speech, and teaches them how to effectively use the language. *For example:*

➤ *Сенің мұндай қоян жүрек, қорқақ, екі жүзді екеніңді бұрын білген болсам... (K.Kaisenov “ Partisan trails”), the phrases “қоян жүрек” and “екі жүзді” show that the hero is coward and lying, these dysphemisms describe the bad sides of a hero very effectively.*

➤ *Біреуі аңқау, ақ көңіл, екіншісі момақан, момын келген де, енді үшінші біреуінің тұрлаусыз, екі жақтылау мінезі бар-ды (K.Kaisenov “ Partisan trails”) such contrast usage of euphemisms and dysphemisms helps to reveal human behavior. Contextually, the words “ақ көңіл”, “момақан” and “тұрлаусыз”, “екі жүзді”, that is, dysphemisms and euphemisms, have been used very effectively. Such combination of dysphemisms and euphemisms plays different role that can be distinguished by their variety and diversity of style.*

Or:

➤ Мен орасан **тентек** едім де, ол **жуас** еді (К.Кайенов “Partisan trails”). Ұлтшылдар
гой жұрт қан жылап отырғанда, бұлардың **рахаттанып** жүргендерін қарашы, – деп
Борис оларға кектене қарады (К.Кайенов “Partisan trails”), the author uses euphemisms and
dysphemisms by introducing a contrast meaning and comparing them in separate sentences, these
linguistic phenomena is used in a unique style.

In these sentences, the writer describes the situation so really to life that we can clearly
imagine it. Thus, the writer shows to the reader what is happening with great skill. Such skill is
estimated by M. Sergaliev in this way: “Considering that, as in other genres of fiction, there is
plenty of freedom to use words, to speak free and give deep meaning with few words in prose so
tasty - means that the author writes that story with great interest and pleasure” [6, 40].

In addition, “dysphemisms are used in fiction in the language of the characters, causing
various unpleasant emotional sensations. They are part of the ordinary speaking language, which
contains ways of rough, rough application of words with a certain stylistic purpose. Simple words
used in the language of the character, serve to create an instant image of the hero, the transfer of an
artistic image. The simplest words from the lips of a character can reflect the environment of his
origin, acquired learning, behavior, mood, inner feeling” [7, 17].

In conclusion, euphemistic and dysphemistic words in fiction, firstly, reflect the richness of
the language of the people, and secondly, as a key to language culture, contribute to the General
cultural field of the reading public. Euphemisms and dysphemisms serve as words that evoke
positive and negative feelings through lexical meaning associated with different views,
communication and mood to reveal the character's image.

References

1. Vinogradov V. Language situation // Linguistic Encyclopedic Dictionary. - M., 1990. - S. 78-84.
2. Akhmetov A. Taboo and Euphemisms in Kazakh. - Almaty, 1973. - 164 p.
3. Bolganbayuly A., Kaliuly G. Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. - Almaty: Sanat, 1997. - 256 p.
4. Zhumagulova M.Sh. The euphemisms in the language of publicism. - Almaty, 2000. - 25 p.
5. Sagyndykuly B. Modern Kazakh language. - Almaty: Kazakh University, 2008. - 101 p.
6. Sergaliyev M. Syntactic synonyms. - Almaty: Mektep, 1981. - 167 p.
7. Syzdyk R. Word power. - Almaty: Category, 1997. - 178 p.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

FTAMP 03.20

ОРЫНБОР ӘКІМШІЛІГІНІҢ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КІШІ ЖҮЗ ӨЛКЕСІ
(XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Б.С. АБЕНОВА, Ж. КУЛДЕЕВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ресейдегі XIX ғасырдың I жартысындағы салық саясатының салдары қарастырылған. Ресейдің экономикалық және саяси қызығушылығы Орынбордың стратегиялық маңызын күшейтуді талап етті. Қазақ жайылымдарының Каспий және Арал теңіздеріне, Хиуа және Қоканд хандықтарының шекарасына жақындығы, Сырдария мен Амударияның маңыздылығы, осы бағыттағы жасақталып қойған стратегиялық жоспарлар ең алдымен қазақтардың Ресей билігіне бағынуын талап етті. Қазақ даласы әскери бекіністердің шырмауында қалды. XIX ғ. 20-40 жж. басында Орынбор ведомствосы қазақтарын басқару жүйесі және орыс билігінің одан әрі нығаюының негізі қаланды. Бұл аталған аймақта Ресей империясының экономикалық және саяси жағдайын тұрақтандыруға және орта азиялық саясатын жандандыруға мүмкіндік туғызды.

Түйінді сөздер: саясат, Орынбор, салық, қоныстандыру, Ресей шаруалар

Аннотация. В статье рассмотрены последствия налоговой политики, предусмотренных в первой половине XIX века в России. Экономические и политические интересы России требовали усиления стратегического значения Оренбурга. Близость казахских пастбищ к Каспийскому и Аральскому морям, границам Хивинского и Кокандского ханства, значимость Сырдарьи и Амударьи, сформированные в этом направлении стратегические планы требуют, прежде всего, подчинения казахам России. Казахская степь осталась в завале военных крепостей. 20-40 гг. XIX в. в начале была заложена система управления казахами Оренбургского ведомства и основа дальнейшего укрепления русской власти. Это позволило стабилизировать экономическое и политическое положение Российской империи в данном регионе и активизировать центральноазиатскую политику.

Ключевые слова: политика, Оренбург, налог, расселение, крестьяне России

Annotation. The article considers the consequences of the tax policy envisaged in the first half of the XIX century in Russia. Russia's economic and political interests required the strengthening of Orenburg's strategic importance. The proximity of the Kazakh pastures to the Caspian and Aral seas, the borders of the Khiva and Kokand khanate, the importance of the Syr Darya and Amu Darya, and the strategic plans formed in this direction require, first of all, subordination to the Kazakhs of Russia. The Kazakh steppe remained in the rubble of military fortresses. 20-40 of the XIX century. at the beginning, the system of management of the Kazakhs of the Orenburg Department and the basis for further strengthening of the Russian government was laid. This made it possible to stabilize the economic and political situation of the Russian Empire in this region and to activate the Central Asian policy.

Key words: politics, Orenburg, tax, settlement, Russian peasants

XIX ғасырдың 20-30 жылдары патшалық Ресей Орынбор өлкесіндегі жүргізілген әкімшілік-территориялық қайта құрулардың нәтижесінде қазақ қоғамын отарлау, түпкілікті өзіне қарату мақсатында хандық билікті жойып, Кіші жүз жерлерін үш бөлікке бөлу арқылы өз билігін күшейтті.

Сонымен қатар, осы кезеңде Азиялық аймаққа қатысты Ресейдің экономикалық және саяси қызығушылығы Орынбордың стратегиялық маңызын күшейтуді талап етті. Қазақ жайылымдарының Каспий және Арал теңіздеріне, Хиуа және Қоқанд хандықтарының шекарасына жақындығы, Сырдария мен Амударияның маңыздылығы, осы бағыттағы жасақталып қойған стратегиялық жоспарлар ең алдымен қазақтардың Ресей билігіне бағынуын талап етті. Себебі жергілікті халықтың тарапынан қандай да бір стихиялық әрекеттер осы мақсаттардың жетістікке жетуіне кедергі болмауы қажет болды. Ол үшін Ресей империясы біртіндеп Орынбор өлкесін, яғни Кіші жүз жерлерін орыс казактары мен шаруаларымен, Ресейдің ішкі губернияларының саудагерлерімен қоныстандыра бастады. Қазақ даласы әскери бекіністердің шырмауында қалды.

Мұнымен бір мезгілде патша үкіметі Орынбор әкімшілігінің мүмкіндіктерін кеңейту және маңыздылығын күшейту мақсатында көптеген шаралар қолдана бастады. 1828 жылы Орынбор Шекара комиссиясының жаңа құрамы бекітілді және оны ұстау шығыны бес еседей өсірілді. Олар 1818 ж. жылдық 11700 рубль ассигнациясының орнына, енді 1828 ж. – жылына 55540 рубль ассигнация құрады [1]. 1836 ж. 16 шілде жарлығымен Шекара комиссиясы қазақтар және «Орынбор губерниясының орыс тұрғындарының» арасындағы барлық азаматтық және қылмыстық істерді шешу құқығына ие болды. 1837 ж. Орынбор Әскери губернаторына «... Орынбор ведомоствосының қырғыздары жөнінде, өлімге, орыстарды ұрлау мен ойрандауға кінәлілердің әскери-сот істерін түптілікті шешу құқығы берілді ... ең болмаса ол қылмыскерлер жер аударылуға, каторгалық жұмыстарға, Сібірге орналастырылуға және өмірлік бекініс арестанттығына аударылуға жатады» - деп көрсетілді [2].

Орынбор өлкесіне орыс шаруаларын қоныстандыруды одан әрі жалғастыру, олардың жергілікті халықпен қарым-қатынасы, 1824 ж. заңның шепті басқару сұрақтары бойынша толық жасақталмауы, дала аудандарындағы басқару талаптарынан ерекшеленген талаптар қазақтарды басқарудың дәістері мен жаңа институт формаларын іздеуге мәжбүрледі. 1831 ж. Орынбор Әскери губернаторы Сухтелен « ... ордалықтар арасындағы мол тәртіп үшін, далада барлық болып жатқан мәліметтердің, әсіресе шеп маңындағы қырғыздар мен шеп тұрғындарының арыздарының тез арада жеткізілуі үшін» «дистанциялық» басқару жүйесін жасақтады және енгізді [3]. Ол үшін Звеноголовск бекінісінен Каспий теңізіне дейінгі барлық кеңістік дистанцияларға бөлінді. Бір бекіністен екіншісіне дейін – бір дистанция, оның

халқын беделді қазақтардан шыққан «дистанциялық бастық» басқарды. Осы дистанциялардың ішінде, әр форпост немесе отрядқа қарсы бекіністер арасында қазақтардан шыққан «жергілікті бастықтар» басқарған өзіндік әкімшілік-территориялық бірлік құрылды. 1842 ж. мұндай «дистанциялық бастықтар» саны - 52 және «жергіліктілер» 206 құрады [4]. «Дистанциялық» және «жергілікті» бастықтардың әрекетін тәжірибелік бақылау үшін Шекара комиссиясының төрағасы Г.Ф.Генс Ерекше ереже жасақтады. Бұл ережелер бойынша «дистанциялық» бастықтар өз дистанциясының номері бойынша анықталды және шеп дистанциясы командиріне, сұлтан-билеушіге, Шекара комиссиясына, ал кейде тікелей Орынбор Әскери губернаторына бағынды. Олардың ең басты қызметі сеніп тапсырылған дистанция қазақтарының тәртібін бақылау болды. Олар тарапынан игі ниетсіздік тәртіп белгілері пайда болған жағдайда, дистанциялық бастықтар шеп басшылығына немесе Шекара комиссиясына мәлімдеуге тиіс болатын. Ведомствосындағы қазақтарды бақылаушы «жергілікті» бастықтар дистанциялық бастықтарға бағынды және тікелей шеп командирімен байланысу мүмкіндігі болды. Олардың құқықтары: өз билігі тараған аумақтан оларға бағынуға ниет білдірмеген адамдарды қуу; күдік туғызған адамдардың тәртібі жөнінде жоғары тұрған басшылыққа жеткізу; «жауыздарды» ұстауда шеп билігіне көмек көрсету; шеп тұрғындарына қарсы қылмыс жасаған тұлғаларды қазақтар мен орыстардың істеріне сот жүргізуші Шекара комиссиясына тапсыру; қазақтардың өз арасындағы істерде «... оларды татуластыруға тырысу» немесе дистанциялық бастыққа мәлімдеу; айыппұл жинау, мүлктік жаза істері бойынша Шекара комиссиясының сот шешімдерін орындау; сот қызметі болмаса да шеп бастықтарының осындай өкімдерін орындау; «... шеп және ішкі тұрғындарға қарсы әртүрлі жағымсыз әрекеттерден аулақ болуға» қазақтарды сендіру. Шеп маңын мекен еткен қазақтарды «дистанциялық-жергілікті» басқарудың өзіндік жүйесінің құрылуы осы аудан қазақтарын Орынбор әскери губернаторына, Шекара комиссиясына және шеп әскери биліктеріне бағындыру мақсатын көздеді.

Аталған жүйенің енгізілуі, әскери-полицейлік қысым әдістерін қолдану өз әсерін тез білдірді.

1837 ж. ол Орынбор ведомствосы қазақтарының салық салу әрекетін жүйелендіруге бастау болды. Басында тек шеп маңындағы қазақтарға салық салынатын болып ұйғарылды. Үкімет бұйрығында: «Орынбор облысы қырғыздарына жалпы қолданысқа берілген және мемлекет қарамағындағы жерлерде көшіп-қону құқығы үшін олар жылына әр үйден, яғни әдеттегі қыстауларда орнатылған жертөлелер мен киіз үйлерден 1 сом 50 тиын күміс төлейді» делінген [5]. Бірақ, Орынбор әкімшілігі бұл міндеткерлікті, жоғарғы заңдық ережені бұзушылық бола тұрғанмен, далалық «зауралдық» қазақтарға да таратты. Орталық үкімет барлық қазақ жерлерін Ресей империясының иелігі деп жариялауға әлі шешіле алмады.

Помещиктік-дворяндық мемлекет ретінде ол жер иеліктеріне ерекше маңыздылық білдірді. Тіпті, біраз уақыт өте, 1866 ж. Дала комиссиясының төрағасы Ф.Гирс министр П.Валуевке былай деп жазады: «Жер сұрағы экономикалық маңыздылығымен қатар, саяси сипатқа ие болғандықтан, қырғыздардың жер пайдалану келісімі басталысымен басқа сұрақтардан гөрі Комиссия тарапынан абайлаушылықты және дұрыс мәліметті талап етеді»[6]. Сібір ведомствосы аумағында енгізілген қолдағы мал санына салынған ясак міндеткерлігі құқықтық қатынастарда қазақтар, олардың жайлылығы үшін құрылған сияқты басқару аппараттары және мемлекеттік мекемелерді (облыстық басқарулар, округтік және болыстық приказдар) пайдаланғаны үшін ясак төлеуіне негізделді. Ал «зауралдық» қазақтардың даласында 200-к казагы бар сұлтан-билеушілер тағайындалғаннан басқа ешқандай мекемелер құрылмағандығына қарамастан, ал дистанциялық және жергілікті бастықтар 1844 ж. Ережеге дейін төлемақы алмай келгенмен де, Орынбор ведомствосында жерді пайдаланғаны үшін түтін басынан салық жиналды. Сірә, мұндай салықтың дұрыс еместігін және оның тек Орынбор облысы (Орынбор облысы және Орынбор өлкесі – екеуі бірдей емес) қазақтарына ғана таратылатындығы заңда баса көрсетілгенін түсінген Орталық үкімет, шынайы аңғармаған кейіп танытты. өйткені, орынбор әкімшілігі мәлімдегендей және орталық үкімет баяндағандай, - «көшпелі халық тарихында болмаған, бірақ еш қарсылықсыз енгізілген түтін басы салығы енгізілген алғашқы жылы 23259 сом күмісті құрады; кейін, біртіндеп өсе келе, 1851 ж. 122061 сом 95 тиын күмісті құрады, 15 жыл ішінде 5еседен аса көтерілді». 1861 ж. Орынбор қазақтары ведомствосының түтін басы салығы 245865 сом 9,5 тиын күмісті құрады, яғни 24 жылдық уақытта 10 еседен артық өсті[7]. Қазақтардың жерге қатынасы өзіндік сипатта болды, сондықтан ,сірә, не үшін салық төлеп жатқандары жөнінде ойланбаған сияқты. Қазақтар жердің маңыздылығын тек оны тартып алып және онда малымен көшіп-қонуға ттиым салынғанда ғана сезіне бастады. Ал, мұндай салық арқылы жерді абстрактылы «тартып алу» оларды қызықтырмады. Егер 1841 ж. ресми анықталған бағалар бойынша жылқы – 10 сом күмісті, бұқа – 5 сом 27 тиын күмісті, қой – 58 тиын күмісті құрағандығын ескерсек, орта жағдайлы қазақ-малшы үшін 1 сом 50 тиын күміс түтін басы салығы еш қорқыныш туғызбайтындығын атап өткен жөн. Салық жинауда казактар, орыс әкімдері, және де сұлтандар мен қазақ қызметшілері «атқамінерлер» тарапынан қиянат жасаушылар және салықты асыра сілтеудің орын алуы қорқынышты болатын.

Орынбор әкімшілігі қарастырылып отырған жылдары қазақ жерлерін басқару жөніндегі өз қызметінде аяқталмаған, нақты жасақталмаған заңдық ереже болып табылатын 1824 ж. 31 қаңтардағы Азиат комитетінің «Пікірін» басшылыққа алды. Ол орталық үкімет, шындығында, қазақ жерлерінде әкімшілік территориялық бірлік және қазақ халқының жекелеген топтарын басқарудың алғашқы аппаратын жасақтауды басты міндетіне алған

Орынбор Әскери губернаторы Эссеннің ұсыныстарын іске асыруға рұқсат берген заңдық ереже болып табылады. Орталық үкіметтің мұндай толық жасақталмаған ережесі ХҮІІІ ғ. аяғы-ХІХ ғ. Орал маңы қазақтарының өзі бастан кешіріп отырған саяси және шаруашылық дағдарыспен және 1783-1799 жж. және 1818-1819 жж. стихиялық халық қозғалыстарының жандануымен түсіндіруге болады. Бұл құбылыстар аймақтағы Ресей саяси курсының тұрақсыздануына әкеліп соқтырды. Сондықтан да, ол ресейлік әкімшілік тәртіптерін тез арада енгізуге қызығушылық танытты. Осыған байланысты, қарастырылып отырған кезеңде орынбор әкімшілігі қызметінде ХІХ ғ. ортасына тән стихиялық халық қозғалыстарының пайда болуына жағдай жасап және нәтижесінде белгілі бір қиындықтарға соқтырған ойсыздық, кейбір жүйесіздік байқалады.

ХІХ ғ. 20-40 жж. басында Орынбор ведомствосы қазақтарын басқару жүйесі және орыс билігінің одан әрі нығаюының негізі қаланды. Бұл аталған аймақта Ресей империясының экономикалық және саяси жағдайын тұрақтандыруға және орта азиялық саясатын жандандыруға мүмкіндік туғызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Материалы по истории, политического строя Казахстана. Алма-Ата. 1960. –Т.1. – С.201.
2. Материалы по истории, политического строя Казахстана. Алма-Ата. 1960 – Т.1. – С.202.
3. Материалы по истории, политического строя Казахстана. Алма-Ата. 1960 – Т.1. – С.204.
4. ҚР Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 4-қор. 1-т., 490-іс. 40-п.
5. Крафт И.И. Сборник узаконений о степных областях. Спб., 1898–С.315.
6. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в конце ХІХ-нач.ХХ века. Алматы.1996. – С.81.
7. ҚР ОМА. 4-қор. 1-т., 490-іс. 41-п.

ҒТАМР: 02.15.61

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВТІҢ “ҮШ АНЫҚ” ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Б.А. АМАНИЯЗОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердиевтің қоғамдық – философиялық көзқарасында көрінетін ойшылдың дүниетанымын, көзқарастық идеяларын, яғни рухани әлемді білу. Шәкәрімнің туындыларынан автордың өзіндік дүниетанымын, суреткер ретіндегі қоғамдық қызыметін, өмірлік мақсат идеясын айқын тануға болатынын негіздей түседі. «Шәкәрімнің қоғамдық-философиялық дүниетанымдық көзқарастары, сан қилы

өмір құбылыстары мен көріністеріне қатысты ой-сезімі дүниетанымдық көзқарастары, сан қилы өмір құбылыстары мен көріністеріне қатысты ой-сезімі, асыл армандары, көңіл-күйі, ынта-ықыласы бейнеленген, қоғамдық, әлеуметтік, философиялық, моральдық мәні бар».

Кілт сөздер: дүниетаным, рух, ұлт, мораль, өнер

Аннотация. В этой статье философские взгляды Шакарима Кудайбердиева отражают мировоззрение мыслителя, идею духовного мира, основанную на работах Шакарима, позволяющих четко определить собственное восприятие автора, общественную функцию художника, идею цели жизни. «Взгляды Шакарима на социально-философское мировоззрение, его мысли о широком спектре явлений и явлений жизни отражены в его взглядах на мировоззрение, его мыслях о многих явлениях и явлениях жизни, его мечтах, его увлечении, его увлечении, социальном, социальном, философском, это морально».

Ключевые слова: мировоззрение, дух, национальность, мораль, искусство

Annotation. In this article, Shakarim Kudaiberdiev's philosophical views reflect the worldview of the thinker, the idea of the spiritual world. It is based on the works of Shakarim that it is possible to clearly define the author's own perception, the public function as an artist, the idea of the purpose of life. "Shakarim's views on social-philosophical outlook, his thoughts on a wide range of life phenomena and phenomena are reflected in his worldview views, his thoughts on many phenomena and phenomena of life, his dreams, his enthusiasm, his enthusiasm, social, social, philosophical, it is moral".

Key words: outlook, spirit, nationality, morale, art

Қазақ философиясы-қазақ халқының мәдени жетістіктерінің бөлігі және заңды жалғасы. Шәкәрім Құдайбердиевтің қоғамдық – философиялық көзқарасында көрінетін ойшылдың дүниетанымын, көзқарастық идеяларын, яғни рухани әлемді білу. Шәкәрім көрнекті өкіл болғандықтан, оның шығармашылық өсуі, көзқарасының қалыптасы, дүниетанымын бағдарлау, сараптау қиын емес. Себебі, оның бәрі ұлы ойшылдың, ірі-ағартушы-қайраткердің туындыларында мейлінше жеткілікті болып табылады. Шәкәрімнің туындыларынан автордың өзіндік дүниетанымын, суреткер ретіндегі қоғамдық қызыметін, өмірлік мақсат идеясын айқын тануға болатынын негіздей түседі: «Шәкәрімнің қоғамдық-философиялық дүниетанымдық көзқарастары, сан қилы өмір құбылыстары мен көріністеріне қатысты ой-сезімі дүниетанымдық көзқарастары, сан қилы өмір құбылыстары мен көріністеріне қатысты ой-сезімі, асыл армандары, көңіл-күйі, ынта-ықыласы бейнеленген, қоғамдық, әлеуметтік, философиялық, моральдық мәні бар». [2.22]

Шәкәрім философиясындағы орталық фигура-қоғамда өмір сүріп жатқан, тіршілік иесі-адам, оның тәрбиесі, оның жан-дүниесі. Қазақ ағартушылығына байланысты ойшыл адамның мәні, «оның табиғаты мен қызметі білімде, шындықтың мәнін білуде жатыр» деп есептеледі. Бірақ шындық адамға сезім түрінде берілмеген, адам шындықты тек таным көзімен ғана көре алады, себебі басты шындық адам жаратылысының мәні мен себептерінің ақиқатында жатыр. Бұл әдеттегі нәрсе, себебі «...адамның ақылы оны ойламай тұра алмайды және адам жаңа бір нәрсе көрсе, мұны кім жасаған, бұл неге керек демей қоймайды. Яғни

таным жолымен сауалға жауап табар кезде сезім дәрменсіз болып қалады және қандай да бір мәнді нәрсе айта алмай қалады.[3.64] Сөйтіп, Шәкәрім ауқымды дүниетанымдық мәселелерді қарастырып, осы кезден олардың шешімін таба бастайды.

Бұл ағартушы айтып кеткендей мәселені терең де, жүйелі түрде шешу үшін зерттеуші «өзінің шыққан діні, оқыған-ұғынғаны, қалыптасқан әдеті, құмар ісі бәлендей жақсы кісі айтты деп нанып қалған сөзіне біржола байланып қалмай, ақылмен әбден шын босатып, сол екі жолдағылардың жазған кітап, айтқан сөз, қылған істері һәм оларға айтылған сөздердің бәрін қалыптасқан науқассыз сау ақылмен сынау керек».[1.181] Шәкәрімнің бұл ақылы келешек философтарға керек, себебі, философ қалыптасқан дүние танымның мәселелерін ойлы көзбен қарап, өз білім дәрежесіне сай қорытынды шығарып, қоғамға дұрыс-бұрысын жеткізіп отыру керек. Философтың өзі тәуелсіз және еркін, өз бетінше ойлады. Ол өз бетінше пәлсапалық ету-қауіпті және екіталай іс екенін білмеді, кейін сол үшін өзі жауап берді. Бірақ Шәкәрім өзінің көп жылғы ізденістері мен зерттеулері арқасында пайда болған пікірлерін қорғады, оған жиырма сегіз жыл бойғы еңбегінің жемісі – «Үш анық» философиялық шығармасы мен оған қосымша саналған «Мұсылмандық шарт» және өзіндік философиялық Эссе “Мұсылманның жазбалары ” дәлел бола алады. Бұл еңбектерінде әлемдік діни, философиялық және жаратылыстану-ғылыми әдебиеттерден оқыған – білгенін түйіндеп, өз заманына сай мәнді, мағыналы жаңалық жасайды.

Шәкәрім философиясы ақиқат сенім мен ғылымды, білім мен дінді салыстыруға құрылды. Діни догматикаға ол сыни көзбен қарады:

«Пәнші дейді:-Қайда тәңірі ?

Дінші дейді :- Менде тұр...

Ғылым нанды бес сезімге,

Дінші (теолог) адасты жолынан,» – деген сыншыл ой

қорытындысы ретінде берілген дүниетанымды көрсетеді.[3.29].

Тікелей Шәкәрім философиясы неден тұрады, неге бағытталған деген сауалға келейік. Бұл жерде белгілі философиялық идеялар мен ережелерге сай түсіндіруге салу қиын, Шәкәрім идеяларының материалистік, идеалистік, антагонистік, позитивистік, рационалдық идеялар деп аталып, анықтап алуға келмейді. Бұл жерде қараңғы халық арасында орынын таба алмай жүрген, қоғамнан озық туған, өз заманында пікірлес, тұстас адам іздеген, халық көкірегін білім сәулесімен нұрландырып, бірақ көп нәтиже шығара алмаған, ұстазы сияқты «жалығу мен жабығу» күн кешкен мұңды Мұтылғанның ойларын қарастыру керек. Шәкәрім теологияның жан-жақты жақтаушысы. Оның философиялық көзқарасы ұзақ эволюциялық дамуды басынан кешірді. Алғашқы кезде Абай философиясындағы деистік көзқарас қызықтырды. Ол ешқашан аргументпен торланған

сенімнен гөрі кейде материалистік философиямен жаратылыстануға көбірек көңіл бөлді. Негізінде «енді біліп жаратқан ие де жоқ, өлген соң өмір де жоқ деген жолдың түбінде осы барлық әлем неден бар болды деген ойдан шыққаны мәлім болды», -дей отырып, мұны ашып көрсетті. Ол : ескі заман білімділері әр нәрсенің түпкі негізгі төрт нәрсе деп білген. Онысы су, от, топырақ, ауа,»-деп, дүние жаратылысы туралы пікір білдіреді. Кейін ғана ежелгі грек философиясының негізінде бұл элементтерді одан да ұсақ бөлшектерге бөлгенін айтады, олар мұның пікірінше европалықтарда атом, арабша мадда немесе әсер деп аталады.

«Үш анық» ол материализм пайдасына бес мықты дәлел келтіреді.

Олардың өзі былай көрсетіледі:

I.Қайта айналыс жолы. Бұл – барлық нәрсенің дамуының циклдық табиғатын мойындаумен байланысты дәлел;

II. Жаратылыс жолы. Бұл дәлел мәніне қарай түрлердің эволюциялық мен жаратылыстың таңдауы туралы Ч. Дарвиннің іліміне бұрып тұрса да, Шәкәрім оның Литерия атты философияның атымен байланыстыруға бейім;

III. Тұқымдастық жолы. Бұл дәлелде Майеннің жердегі жануарлар мен өсімдіктер әлемінің көп түрлігі теңіз арқылы пайда болған деген идеяларды дәлелдейді;

IV. Дене сезімі. Шәкәрім материалистердің әрбір затты адамдардың сезім арқылы түсінеді деген оймен санаса алмайды. Ос жерде ол Бюхнерге сүйенеді, бірақ ол танымның жалғыз және сенімді көзі санаған Абай идеяларына әкеліп соғады;

V. Әр түрлік. Бір-біріне ұқсамайтын табиғат денелері мен заттарының «әр нәрсе қалай болса, солай кезі келгендіктің себептеріне қарай жаратылып жатыр, дегенге куәлік етеді. [5.148]. Бұл дәлел Демокритке сүйеніп жасалған.

Материалистердің пайдасынпа келтірілген осындай көп дәлелдері бола тұра Шәкәрім олардың сенімін қабылдап, позициясына көшуге асықпады. Оған әрдайым материалистік теория жан табиғатына, адам жанына аз назар аударатындай көрінеді. Қиындық жағдайлар кезінде неше түрлі жұлдызшылар, емшілер, көріпкелдер, әулелер, діни сиқыршылар және жай ғана пайда тапқысы келген ұсақ пайдакүнімдер шығатыны секілді, XX ғасырға аяқ басқан адамзат өркениетінде де әлеуметтік катаклизимдер мәдинет пен сананың терең күйзелісіне алып келген қоғам сынасында оккультизм дамыды. Шәкәрім бұл күңгірт, әрі тұрақсыз уақытты дұрыс тусінбеуі мүмкін, бірақ қатаң ғылымнан оккультизмге өту кезеңі ол дәл байқады: «... Бұл біліп жаратушы ие жоқ деген жол XIX ғасырдың аяқ шеніне дейін Европа ішіне көбірек жойылды,» - деп жазды ол.«Үш анық» автордың буддистер іліміне сүйендігі де көрінеді» [4.41]. Адам жанының мәңгілігі айта келіп, бұл идеялар брахмандардың жан түрін өзгерте отырып, құрмет те, қиыншылық та көреді деген іліміне ұқсайтынын айтады. Оның ілімінше жан қасиеттері дененің қасиеттеріне ұқсамайды. Адам

жаның мәңгілігі туралы айта келіп, бұл идеялар брахмадардың жан түрін өзгерте отырып, құрмет те, қиыншылық та көрінеді деген іліміне ұқсайтының айтады. Оның ілімінше жан қасиеттері дененің қасиеттеріне ұқсамайды. Дене қанша өзгерсе де, жан өзгеріссіз қалады. Яғни, «жан денеше бір бұзылып, бір түзелмей, бірте-бірте жоғарлауына қарағанда, зор қасиетке ие болуы байқалады. Шәкәрімнің шындық концепциясы «ұждан» категориясын баса айтуға бағытталады. «Адам ынсап, әділет, мейірім-үшеуін қосып айтқанда мұсылманша ұждан, орысша совесть бар»[2.48] Ондан кейін ұжданның не екенің, оның қайдан шыққаның түсіндіре отырып, «мен сол ұждан қайдан шығып тұр десем, оған жауап жоқ сияқты.» - деп өзінің дәлелді жауап бере алмайтының көрсетеді. Демек, «совесть»- жанның тілегі. Неге десеңіз, жан тіпті жоғалмайтын, бұзылмайтын нәрсе, барған сайын жоғарлайтын нәрсе. Сондықтан тезірек жоғарылауға себеп керек қылады». Яғни жан- мәңгілік, өзінің ерекше қасиеттері бар, ол кемелденуге, жоғарлануға мүмкіндігіне сенетін адамның ғана ұжданы бар. Сол ғана өзінің өмірде істеген зұлымдықтарына қинала алады, ал қайырымдылықтарына қуана алады. Керісінше, өлімнен кейінгі өмірге сенбейтін адамға ұждан жан екі өмірге бірдей керек таным екеніне сене алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң жол тазарта алмайды», керісінше «бір адам жанның өлгеннен соңғы өмірі мен ұжданның соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірде де жақсылықпен сүргізетін жалғыз жол – осы мұсылмандық жолы сияқты». [6.112] Сөйтіп, Ш. Құдайбердіұлының табиғат қарым-қатынастарының жаратушысы ие, мәңгілік жан мен ұждан турал барлық күрделі сауалдарына берген жауаптарын қорытындылай отырса, онда оның уақытында екі ақиқат болады: болмыс және оның мәні. Ол бұл шындықтың адамды бұзық моральдық ойлармен, істермен тазарта алмайды деп етіп, оларды өзі 30 жыл шамасында (1898-1928) қарталы еңбекпен іздеп табу шындығымен алмастыруды сұрайды. Бұл шындық себеп барлық әлемді жанның мәңгілігі мен ұжданы, жаратушыны мойындаумен байланысты. Сондықтан «Шәкәрімнің барлық үш анығын осы анықтамаға кіргізуге болады».[4.155] Оның айтуынша, бірінші анық-жаратушы мен жанның мәңгілігіне сенім. Бірақ бұл шындық сенімге сүйенгендікен және ешқандай ғылыми негіз алмағандықтан көп адамдар оны қабылдамады.

Екінші анық-реционалдық ойлау мен сезімдік қабылдауға құрылған. Бірақ ғылымның дәлелдері бір жақты болмады. Сондықтан олар кейінгі өмірде дамымай қалады, сол себепті оны адам жанының бастауы ретінде түсіндіре алмады. Үшінші анық-жан, ал ұждан оның субстанциялық негізін түсіндіреді. Ұждан жанның алғашқы қажеттілігі ретінде, моральдық ластықтан тазалап, адамды түзу жолға салатын шындық. Сондықтан Шәкәрім жанның мәңгілігі мен оның өзгеру қасиетін адамның бақытқа жету шарттары ретінде қарастырып, осы анықты негіздеу үшін бар күшін салады.

Шәкәрімнің үш анығын былай да қарастыруда болады:

бірінші анық- материалистік дүние таным,

екінші анық- діни дүниетаным,

үшінші анық - ұждан. Осы теория философтардың арасында қолдау

тапқан теория. Бірақ ойшыл «Мұтылғанның өмірі» философиялық эссесінің мазмұнынан үш анықты философияның адамның моральдық рухани кемелденуіне бағытталғанын көреміз. Шәкәрімнің бұл философиялық шығармасынан басқа мазмұндағы өлеңдері де болды, олар: «Дүние мен өмір», « Тау басындағы ой», бұл кездегі діндердің бәрі нашар», «Тәңірі мен жол» т.б. Бұл өлеңдері мен басқада тарих, психологиялық еңбектерін қарай отырып, оның бүкіл өмірінің кредосы секілді «Үш анығын» басқаша іздеуге болады, бірақ ол сайып келгенде «білім, еңбек, терең ой» соғатыны белгілі. Оның еңбектері өз заманына сай жазылғанымен, қазір де ешқандай маңызын жоғалтқан жоқ, қайта қазақ халқы тарихының әр кезеңгі көзқарастарының, дүние танымының жарқын куәсі ретінде жарыққа шығып, танылды. Бұл ретте қазақ халқының экономикалық, әлеуметтік, қоғамдық жағдайларын көрсететін «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» үлкен роль атқарады. Шәкәрімнің «үш анық» шығармасындағы бейнеленген ойларға қорытынды жасай келе, менің ойымша, адамның жақсы өмір сүруінің негізі-адал еңбек, адамгершілік сана, жылы жүрек». Міне бәрінің үстінен қарайтын нәрсе. Оларсыз дүниеде бейбітшілік пен келсімге келу мүмкін емес деп ойлаймын. Әрине, бір мақала көлемінде Шәкәрімді толық танып білу мүмкін емес. Мүмкін үш анық осы шығар. Не дегенмен де Шәкәрім адамды зұлымдық пен жаман ойдан аластату жолын іздеуден тынбады. Ол бұл сұраққа жауап табу үшін екі шартты орындау керек деді: «Мемлекеттің басшылары әділетті, ақылды, пайда ойламайтын адам болу керек». Екінші: «Адамдарды еңбектенуге үйрету керек, оларға білім беру керек; Адам тәрбиесі процесінде ұждан ғылымын қосу керек. Бұл үшін ақылдылар ойлау керек. Олар бәріне ортақ тәртіптің теориясын жасау керек». Дегенді тұжырымдап көрсетті. Шәкәрім шығармаларынан көретініміз, соның ішінде оның философиялық идеясының орталық фигурасы- адамды тәрбиелеуге құрылғандығын көреміз. Өткен ғасыр басында өмір сүрген қайталанбас тұлғалардың шығармашылық рухын зерделеу, ұлт мүдесі үшін жасаған еңбектерін айту қасиетті әрі басты парызымыз. Шәкәрім Құдайбердиевтің бейнесі, оқу- білімге шақырған үні жадымызда сақталып, ұрпақтан ұрпаққа өз жалғасын тауып, жете беруі тиіс деп ойлаймын. Шәкәрім Құдайбердінің қайталанбас туындылары мен, әрбір зиялы адам үшін қажетті ойларымен, өмірлік ұстанымымен, қазақ мәдениетінен өзіндік ерекше орынды иеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасабеков А.Қ. Қазақ философиясы дамуының кейбір ерекшеліктер //Философия сериясы. -1993 ж. –Б.181-185
2. Құдайбергенов Б. Қ. Шәкәрімнің философиялық- әлеуметтік ізденістері// Философия сериясы. - 1993ж. – Б. 22-48
3. Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарттары. -А, 1993. – 129 б.
4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. –Алматы,1998ж. - 41-155 б.
5. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. -А, 1991ж.-148 б.
6. Кішібеков Д, Сыздықов Ұ. Философия. -А, 1994. – 112 б.

ҒТАМР 03.20

АҚТӨБЕ МҰҒАЛІМДЕР ИНСТИТУТЫ: АЛҒАШҚЫ ОҚЫТУШЫЛАР МЕН СТУДЕНТТЕР ҚҰРАМЫ

Д.Қ. АБЕНОВ, М.Қ. САҒИТЖАН

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада Ақтөбе екі жылдық мұғалімдер институтының 1935 жылдан бастап Ұлы Отан соғысына дейінгі кезеңдегі педагог кадрлары мен студенттер құрамы туралы баяндалады. Архив деректері негізінде оқытушылар мен студенттердің жастық, жыныстық және ұлттық құрамы сандық көрсеткіштермен берілген. Жалпы институттың әлеуметтік-материалдық жағдайы, кафедралардың атқарған жұмыстары қарастырылған.

Түйін сөздер: институт, курс, факультет, деканат, кафедра, кітапхана, үйірме, педагог, студент, семестр.

Аннотация. В статье рассматривается состав педагогических кадров и студентов Актюбинского учительского института с 1935 года до Великой Отечественной Войны. Основываясь на архивных данных, возраст, пол и национальность преподавателей и учащихся представлены количественными показателями.

Ключевые слова: институт, курс, факультет, деканат, кафедра, библиотека, кружок, педагог, студент, семестр.

Annotation. The article discusses the composition of the teaching staff and students of the Aktobe Teachers' Institute from 1935 until the Great Patriotic War. Based on archival data, the age, gender and nationality of teachers and students are represented by quantitative indicators.

Key words: institute, course, faculty, dean's office, department, library, circle, teacher, student, semester.

Ақтөбе мұғалімдер институты 1935 жылдың 1 қаңтарында екі жылдық оқу мерзімімен ашылды. Ашылған уақытында институт алдында атқаратын күрделі істер тұрды. Бастапқы кезең кадр құрамын қалыптастыру, студенттерді жинау, материалдық базаны жасақтау, жұмыс жоспары, оқу-тәрбие ісін жолға қою, ізденіс жылдары болды.

Оқуға техникумды, жұмыс факультетін, орта мектепті аяқтаған барлық КСРО азаматтарын қабылдаса, даярлық курсына 8-9 сыныпты бітірген орта мектеп жастары түсе алды. Оқуға түсу үшін талапкерлерге 25 маусымға дейін институт директоры атына өтініш, білімін растайтын құжат және автобиография тапсыру қажет болды. Ал институт өз кезегінде оларға 1-шілдеден бастап емтиханға дайындық курстарын ұйымдастырды. Сондай-ақ барлық студенттер жатақхана мен шәкіртақымен қамтамасыз етілді. Мысалы, негізгі бөлім студенттері айына 130-150 рубль, ал даярлық бөлімі 85-100 рубль көлемінде мемлекеттік шәкіртақы алды [1].

Институттың алғашқы директоры болып Қазан қаласындағы мұғалімдер семинариясын бітірген, батыс өңірінде ағартушылық қызмет атқарған Залиев Нұғман (1889-1938) тағайындалды. Алғашында тарих және физика-математика бөлімі бар институт оқуға 70 адамды қабылдауды жоспарлады. 1935-1936 оқу жылында тіл мен әдебиет бөлімі ашылып институт құрамында 77 студент, 7 мұғалім болды. 1935 жылы қарашада педагогтар құрамы толығып, бір профессор мен доценттен және 10 оқытушыдан тұрды. Оқуға жылдың басында 147 адам (негізгі курста 77) қабылданды. Оның 57-сі қыздар. Жас шамалары әртүрлі: 18 жасқа дейінгі 30 адам, 18-22 жас аралығындағы 99 адам, 23-29 жас аралығындағы 16 адам, 30 және одан жоғары 2 адам қабылданған болатын.

Енді студенттердің ұлттық құрамына тоқтала кетсек.

1-кесте. Студенттердің ұлттық құрамы

Құрамы	Негізгі курс	Даярлық курс
Қазақтар	49	66
Орыстар	13	-
Татарлар	4	4
Украиндар	11	-
Барлығы	77	70

Кейінірек оқу жылы барысында негізгі бөлімге тағы да 44 студент қабылданып, жалпы 121 студент білім алды. Атап айтқанда, тарих бөлімінде – 46, физика-математика бөлімінде – 47, қазақ тілі мен әдебиеті – 28. Осы жылы біржылдық даярлық тобында 37, екіжылдық даярлық тобында 33 білім алушы оқыды [2].

Білім алушылардың құрамы мен саны бірқалыпты болмады. Басқа оқу орнына ауысу, үлгерімі төмен не басқа да себептермен курсты аяқтамай оқудан шығып кету сияқты жағдайлардың әсерінен студенттер саны әрдайым өзгеріп тұрды. Сондай-ақ күзгі сессияға, қайтадан екінші жылға қалдыру процестері де орын алған болатын.

2 - кесте. 1935-1936 оқу жылындағы білім алушылар саны

Факультет	I семестр			II семестр			
	Оқу басында студ. саны	Оқуды аяқтамағандар	Оның ішінде басқа оқу орнына ауысқандар	Оқу басында студ. саны	Оқуды аяқтамағандар	Оның ішінде басқа оқу орнына ауысқандар	Оқу соңында студ. саны
Тарих	46	1	-	45 (+1)	-	-	46
Физика-математика	43	7	-	36	2	-	34
Қазақ тілі/әдебиеті	28	3	3	25	4	1	21
Барлығы	117	11	3	106	6	1	101
Даярлық курс	73	-	-	73	9	-	64

Залиев Нұғман 1937 жылы Орынбор педагогикалық курсына директор болып ауысқан соң, орнына Шейнессон Семен Германович келді. 1936-1937 оқу жылының басында жоспар бойынша 90 адам қабылданды: 63 қазақ (9 қыз), 16 орыс, 5 татар, 6 украин. Оның 59 студент физика-математика факультетінде, 31-і тіл мен әдебиет факультетінде оқыды. Жалпы оқу жылы барсында негізгі курста 137 адам, оның ішінде қазақтары 94 (15 қыз), орыстар 27 (22 қыз), татарлар 5 (2 қыз), украиндар 11 (3 қыз) оқыса, даярлық курсына 88 адам білім алды. Жылдың басында педагогтар кадры 2 профессор, 2 доцент, 8 педагог ассистенті, 1 инструктордан тұратын барлығы 13 адамнан құралды. Ал оқу жылының аяғында кадрлар саны 16, оның ішінде 1 профессор, 6 доцент болды. Институтта кітапхана 1936-1937 оқу жылынан бастап жұмыс жасады. Барлық кітап саны – 14397 [3].

Алайда институттың материалдық-финанстық жағдайы мәз емес еді. Оқу корпусы әскери ведомствоға тиесілі болып, тек 7 кабинеттен тұрды. Оның өзінде бір физикалық кабинет пен бір кітапхана, қалғаны бесеуі аудитория болды. Сондай-ақ Овражная мен Комсомольская көшесі 23 үйде 18 ғана адамға жатақхана болды [4].

3 -кесте. 1937 жылдың 1 қаңтарында институтта қызмет істеген мұғалімдер тізімі

№	Аты-жөні	Туған жылы	Ұлты	Мекен-жайы	Мамандығы	Міндеті/Лауазымы
1	Басимов Хажин Амангалиевич	1896	қазақ	К.Либкнехт 6	Қазақ тілі мен әдебиеті	Профессор, кафедра меңгерушісі
2	Некрасов Алексей Васильевич	1890	орыс	Фрунзе 15	Математика	Доцент, кафедра меңгерушісі
3	Топчий Тимофей П.	1902	украин	д.Специамиров 17	Физика	Доцент, кафедра меңгерушісі
4	Джангужин Мухтар	1908	қазақ	Комсомольская 59	Математика	Оқытушы
5	Хабибуллин М.	1907	татар	Сталинск 46	Физика-математика	Оқытушы

5	Белканов Иван Григорьевич	1909	орыс	Заводская 15	Диамат/истмат	Доцент, кафедра меңгерушісі
7	Спиринцов Александр	1897	орыс	Московская 79	Педагогика	Доцент, кафедра меңгерушісі
8	Богданов Д.И.	1905	украин	Комсомольская 59	Физик-теоретик	Оқытушы, II дәрежелі ғылыми қызметкер
9	Шейнессон Семен Германович	1888	еврей	Советская 61	Математика	Директор, математика ғылымының докторы
10	Кулиш Василий Иванович	1902	украин	Почтовая 23	Тарих	Оқытушы, директор орынбасары
11	Шигильгев Иван	1900	чуваш	Советская 61	Дене тәрбиесі, әскери іс	Оқытушы, Әскери кабинеттің меңгерушісі
12	Алтыбаев Бахитжан	1910	қазақ	Некрасова 39	Қазақ тілі	Оқытушы
13	Алимбетов Ш.С.	1914	қазақ	Учебный корпус	Қазақ тілі	Оқытушы
14	Таласбаев Юсуп Берг	1900	қазақ	д.Специамиров 18	География	Оқытушы
15	Коннова Мария Николаевна	1913	орыс	Красн.тупик 13	Химик-биолог	Оқытушы
16	Орливна Галина Ивановна	1895	украин	Набережная 42	Орыс тілі мен әдебиеті	Уақытша оқытушы

1937 жылы институт директоры болып Москва қаласындағы Плеханов атындағы халық шаруашылығы институтының түлегі Оспанов Құрманғали тағайындалды. Оқытушылар құрамы 17 штаттан тұрды. Химия, жаратылыстану мен сызу пәндерінің мұғалімдері болмады. Оқу жылы басында 5 кафедра болды: физика-математика, орыс тілі мен әдебиеті, қазақ тілі мен әдебиеті, педагогика және тарих. Тек қараша айында құрамына химия-биология мұғалімдерін біріктірген физика кафедрасы математика кафедрасынан бөлініп ашылды. Негізгі бөлімнің I курсына біржылдық даярлық курсты аяқтаған 61 адам мен еркін түрде 25 адам, барлығы 86 адамды қабылдады. Оның ішінде физика-математика факультетіне 40, тіл және әдебиет факультетіне 46 студент түсті. Біржылдық даярлық курсына 108 адам, екіжылдық даярлық курсына 51 адамды қабылдаса, үшжылдық даярлық курсын 22 адам бітірді. Даярлық курсында 159 адам болды, оның 120-сы қазақтардан тұрды. Тіл-әдебиеті мен физика-математика факультетінің алғашқы 50 түлегі институтты бітірді [5]. Нақ осы жылы институтқа КП(б)К-ның кандидат пен мүше болуға 22 мұғалім оның 13-і қазаққа орын бөлді [6].

1938 жылы институт тарих, физика-математика, орыс тілі-әдебиеті мен қазақ тілі-әдебиеті факультеттерінен және математика, физика, орыс тілі мен әдебиеті, қазақ тілі мен әдебиеті, педагогика, тарихтан тұратын 6 кафедрадан құралды. Барлығы 210 студент білім алды. Ғылыми және оқу-методологиялық қызмет атқаратын 22 мұғалім болса, оның 18-і штаттық доценттер мен ассистенттер. 100 мың рубльге жабдықталған 7 оқу кабинеті мен

лаборатория, 50 мың рубльді құрайтын кітап қоры бар кітапхана болды. Үйірменің келесідей түрлері болған: ату (стрелковый), Әуе және химиялық қорғаныс (ПВХО), аэромоделист, дене тәрбиесі, партия тарихы, политграмота үйірмесі, ағымдағы саясат үйірмесі, хор, ішекті аспаптар, домбыра, би және әдебиет үйірмелері. Оқу орнының әскери жұмысы 55 студент оқитын ату үйірмесін ұйымдастырды. ПВХО үйірмесі 1937 жылы ашылып, оған 22 адам қатысты. 1938 жылы олардың саны 40-қа жетті. Дене тәрбиесі клубы шаңғы, гимнастика, вoleyбол, футбол спорт түрлері бойынша жұмыс жасады.

Институттың оқытушылары мен студенттері КСРО Жоғары Кеңесі мен Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің сайлауына белсенді қатысты. Сайлау кезінде қала халқына үгіт-насихаттаушы болып 54 адам, участкелік сайлау комиссиясының мүшесі болып 2 адам жұмыс істеді [7].

Репрессия жылдары институттан көптеген студенттер шығарылды. Негізгі себеп «халық жауы» атанған аға-әкелерімен, жақын туыстарымен байланыс жасауы болды. Бір 1938 жылдың 25 қаңтарындағы есептеу бойынша оқудан 30 студент шығарылды, оның 12-сі «халық жауымен» байланыста болғаны үшін, қалған 18-і әртүрлі себептермен. Мысалы, даярлық бөлімінің студенті Бисеналин әкесі «халық жауы» деп тұтқындалғаны үшін және одан І.Жансүгіров пен С.Сейфуллиннің кітабын тапқанда «неге сақтадың?» деген сұраққа «керек болып қалады» деп жауап бергені үшін оқудан шығарылған. Ал «0» топ студенті Алдунгаров тұтқындалған әкесімен байланысы және бұрын жұмыс жасаған мұғалім Г.И. Орливнаны қайтадан жұмысқа алу үшін топтың атынан өтініш жинағаны, антикеңестік тәртібі үшін институттан шығарылды [8].

1938 жылы 1 қыркүйекте оқуға 179 студент қабылданды. 1938-1939 оқу жылының бірінші жартыжылдығында барлығы 231 адам оқыса, 10 студент оқудан шығарылып, екінші жартыжылдығында 221 адам білім алды. Оның ішінде I курста 156, II курста 65, тіл-әдебиет факультетінде 101, физика-математика факультетінде 65, тарих факультетінде 55 студент болды. Ұлттық және жыныстық құрамына келетін болсақ 151 ер бала, 70 қыздар, 99 қазақ, 56 орыс, 32 украин, 10 татар, 6 корей, 3 мордвин, 2 башқұрт, 1 армян, грек және еврей студенттерінен құралды [9].

Аталмыш оқу жылында институтта 23 оқытушы қызмет атқарды. Оның ішінде жоғары білімдісі 21, арнаулы орта білімді 2 мұғалім болатын. Бұл педагог кадры 8 қазақ, 10 орыс, 3 украин, 1 башқұрт пен чуваш ұлт өкілдерінен тұрды. Физика кафедрасында Мустаев, Екибаев, Еркебаев, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасында Скворцов, Пергамент сияқты жаңа мұғалімдер жұмыс жасады [10].

Студенттерді оқуға түсуге Ақтөбе, Қостанай, Чкалов, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Батыс Қазақстан облысының газеттеріне, Ақтөбе облысының радиосына үш рет хабарлама

жасады. Жергілікті баспада «Педагогика проффессиясы», «Ақтөбе мұғалімдер институты» мақалалары шықты [11].

1939-1940 оқу жылының басында I курсқа 170 адам қабылданды, бірақ жыл соңында оқуды тек 102 адам ғана аяқтады. Студенттің көп бөлігі жұмысшы-шаруа қызыл әскеріне (РККА) қосылғандықтан оқудан шықты. Ал оқытушылар саны 19 адамды құрады. Олардың ұлттық құрамы келесідей болды: қазақ – 6, орыс – 8, татар – 1, украин – 3, башқұрт – 1. Осы оқу жылында институтта алғаш рет декан қызметі енгізілді. Тіл-әдебиет және физика-математика деканаттары ашылды. Енді кафедралардың құрамы мен қызметтерін қарастырайық, математика кафедрасында Жангужин, Решетов сияқты оқытушылар жұмыс жасады. Марксизм-ленинизм кафедрасында кафедра меңгерушісі болып Байтаков, институт директоры Оспанов, толық емес жұмыс уақытында Школьников қызмет атқарды, оның негізгі қызметі Облыстық комитеті партиялық курсының меңгерушісі болды. Сонымен қатар кафедра мұғалімдері тек студенттермен ғана емес, қала мен облыс бойынша жұмыс жасап, «Марксизм-ленинизмнің негізі» тақырыбында 15 лекция оқыды. Тарих кафедрасы кафедра меңгерушісі және КСРО тарихы пәнінің оқытушысы Кулиштан, ежелгі дүние мен орта ғасыр тарихының мұғалімі Нарожныйдан және қосымша дүниежүзі тарихы пәнін алып жүрген Байтаковтан тұрды. Осы кезеңде Кулиш «Украинаның Ресейге қосылуы» тақырыбында кандидаттық диссертациясы жазған болатын. Келесі қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасында қазақ тілі мұғалімі Дайрабаев, кафедра меңгерушісі Доскараев және орыс топтарының қазақ тілі пәні мұғалімі Искендерова болды. Орыс тілі мен әдебиеті пәні кафедрасында 1939 жылы Тұрсынов, Севрин, Евстафьева, Оришин, Гарбузов, Фролов жұмыс жасады. Оқу жылының екінші жартыжылдығында, яғни 1940 жылы кафедраның оқытушылар құрамында өзгерістер болды. Жаңа мұғалім Мартынов келді, ал Фролов 1939 жылы жұмыстан көп қалуына байланысты жұмыс орнынан шығарылды. Бірақ кейін кадрдың жетіспеушілігінен қайтадан жұмысқа алынады. Оришин РККА құрамына қосылды. Ескі славян тілінің мұғалімі Гарбузов жұмыс жоспарының болмауынан жұмыстан шықты. Педагогика кафедрасы педагогикалық практика мен кафедра меңгерушісі доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты А.Е.Спиринцев, психология мұғалімі М.Л.Дьячков, педагогика кабинетінің лаборанты Дәулетов секілді мұғалімдерінен тұрды. Кафедра студенттердің педагогикалық практикасын ұйымдастырды. Студенттер орталау мектептің 5, 6, 7 – класстарына екі кезең бойынша практикаға жіберілді. Бірінші кезең – 5 күндік, мұнда студенттер тек бақылап, ассистенттік қызмет атқарды. Ал екінші кезеңде студенттер 12 күнде пән мұғалімі мен класс жетекшінің жоспар бойынша барлық оқу-тәрбие жұмысын жасап, тәжірибе жинады. Физика кафедрасында физика мұғалімі кафедра меңгерушісі Т.П.Топчий, ассистент-физик

В.Н.Стрельникова, аға лаборант Г.М.Хабибуллин, лаборант Ф.Колий, электро-радиотехника мұғалімі инженер Жаров жұмыс жасады [12].

Сондай-ақ институтта Сталиннің 60 жылдық мерейтойы, Қазақ КСР-нің 20 жылдығы, Қазан революциясының 20 жылдығы атап өтілді. Ал 1940 жылы институт директоры Оспановтың ұсынысымен неміс және ағылшын бөлімдерінен құралған шет тілдер факультеті ашылды [13].

Шымкент мұғалімдер институты (директоры Сабденов) мен Ақтөбе мұғалімдер институты (директоры Оспанов) өзара әлеуметтік жарыс туралы келісімшартқа 1938-1939 оқу жылынан бастап отырды. Бұл келісімшарттың мәні өзара оқу сапасын, студенттер саны мен құрамын, педагог кадрлары, оқу-өндірістік, оқу-тәрбиелік жоспары бойынша атқарылған қызметтерін салыстыру және тәжірибе алмасу арқылы институттың білім сапасы мен жұмысын дамыту, жоғары дәрежелік көрсеткішке жету болып табылды. Бұл келісім 1939-1940 оқу жылында да өз жалғасын тапты. Акт деректерінің негізінде екі институттың оқытушылар мен студенттер құрамын салыстырайық [14]:

5 – кесте. Оқытушылар мен студенттер құрамы

<i>Құрамы</i>	<i>Шымкент мұғалімдер институты</i>	<i>Ақтөбе мұғалімдер институты</i>
Оқытушылар	18	23
Жоғары білімді	16	20
Орта білімді	2	3
Доцент	1	1
Студенттер	220	221
Қазақ	110	99
Орыс	71	56
Украин	18	29
Татар	3	10
Корей	9	6
Басқалары	9	8
Қыз/ер балалар	71/149	70/151
I/II курс	168/52	156/65

Ұлы Отан соғысы жылдарында институттың директорлық қызметін Кантемиров Дзандар Салангереевич (1941-1943), Пак Фаум Федорович (1943-1947) атқарды. Бұл кезеңде жалпы барлық жоғары оқу орындарының жұмысы соғыс жағдайына бейімделді. 34 оқытушы мен студенттер әскерге шақырылып, кеңес армиясының қатарына алынды. Марксизм-ленинизм негіздері кабинетінің меңгерушісі Шингалиев, дене тәрбиесі пәні мұғалімі Жагудь 1941 жылы әскер қатарына шақырылды. Мұғалімдердің жетіспеушілігінен кейбір пәндер семестр бойы оқытылмай да қалып жатты. Ал студенттердің құрамы болса азайды. Соған қарамастан институт өз жұмысын тоқтатпай, мамандар дайындап шығарды. Төмендегі

кестеде 1940-1942 жылдар аралығындағы күндізгі және сырттай бөлімді бітірген түлектер саны келтірілген [15].

6 – кесте. Күндізгі және сырттай бөлім студенттері

Факультет/Жыл	1940 жыл	1941 жыл	1942 жыл
Тарих (күндізгі/сырттай бөлім)	64/49	31/99	60/80
Физика-математика (күндізгі/сырттай)	35/-	26/36	60/60
Тіл және әдебиет (күндізгі/сырттай)	54/29	51/109	60/60
Барлығы (күндізгі/сырттай)	153/49	108/244	180/200

Кеңестік замандағы негізгі жетістіктердің бірі білім саласында болды. Сауатсыздықпен күрес, мектептердің жаппай ашылуы осы тұста жүргізілген болатын. Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанның көптеген облыстарында жоғары оқу орындары ашыла бастады. Солардың бірі Ақтөбе мұғалімдер институты 1935 жылы іргетасын қалаған кезінен бастап күрделі жұмыстар атқарып, республикада оқу-ағарту саласының дамуына үлес қосты. Оқу ордасының негізгі міндеті орта және орталау мектептерге мұғалімдер даярлап шығару еді. 1935 жыл мен Ұлы Отан Соғысы аралығындағы тарихи оқиғаларды (куғын-сүргін, соғыс) ескерсек, институттың жұмысын тоқтатпай, қиын-қыстау кезден шыға алды. Айта кететін жәйт, жоғарыда көрсетіліп өткен студенттер мен оқытушылардың сандық көрсеткіштері бірқалыпты болмады. Бұл – заңдылық. Қай жылы болмасын оқудан бірде студенттер шығарылса, бірде қабылданып не басқа оқу орыннан ауысып келіп жатқандар да болды. Оқу процесінде бұл құбылыстар ай сайын қайталанып жатқан кездерде болды. Архив құжаттарына негізінде жазылған бұл мақалада біз әр жыл сайынғы студенттер мен оқытушылар құрамын салыстырсақ институттың жақсы жұмыс атқарғанын көреміз. Жаңа факультеттер мен кафедралардың ашылуын, деканат қызметінің енгізілуін, ғылыми дәрежесі бар білікті педагогтар мен студенттер санының өсуін, көптеген үйірмелердің болуын институттың жетістіктеріне жатқыза аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві (АОМА.), 1625-қор, 1-тізбе, 4-іс.
2. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 2-іс.
3. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 1-іс.
4. АОМА, 13-қор, 5-тізбе, 391-іс.
5. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 6-іс.
6. АОМА, 13-қор, 6-тізбе, 489-іс.
7. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 3-іс.

8. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 5-іс.
9. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 7-іс.
10. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 9-іс.
11. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 12-іс.
12. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 16-іс.
13. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 14-іс.
14. АОМА, 1625-қор, 1-тізбе, 15-іс.
15. АОМА, 13-қор, 13-тізбе, 185-іс.

ГТАМР 02.11.21

ӘБИШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ТҮРҒЫСЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Ү.Қ. СӘРСЕМБИН

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада халық жазушысы, Еңбек Ері Әбиш Кекілбайұлының ұлттық мүдде тұрғысындағы әлеуметтік философиялық көзқарастары зерделенген. Автордың пайымдауынша ойшыл, қаламгер тұлғаның ұлт тарихындағы тарихи оқиғалар, алаш тұлғалары, ұлттық мүдде, тәуелсіздік, ұлттық болмыс тақырыбында жазып кеткен дүниелері қазақ мәдениетінде өзіне лайықты орынды иеленеді.

Кілт сөздер. Ұлттық сана, ұлттық мүдде, ұлттық рух, ұлттық идея, тарихи сана, тектілік, бәсекеге қабілеттілік, ұлттық мәдениет, мәдениеттілік.

Аннотация. В статье изучены социально-философские взгляды народного писателя, Героя Труда Абиш Кекильбайұлы на проблемы национальных интересов. По мнению автора, произведения Абиш Кекильбаева, написанные на тему национальной истории, национальных интересов, независимости, национального бытия, занимают достойное место в казахской культуре.

Ключевые слова. Национальное сознание, национальные интересы, национальный дух, национальная идея, историческое сознание, конкурентоспособность, национальная культура.

Annotation. In the article, social-philosophical views of the national writer, Hero of Labour Abish Kekilbayev on issues of national interests. According to the author, a historical event in the history of the nation, the personality of Alash, national interests, independence, national being occupy a worthy place in the Kazakh culture.

Abstract. National consciousness, national interests, national spirit, national idea, historical consciousness, genealogy, competitiveness, national culture.

Халық жақсы ақыл-парасатты иелену арқылы ұлт руханиятының білімін меңгереді. Ұлттық идея білімін тегіс меңгергенде ғана қоғамның болашағы айқын болмақ. Себебі мемлекетті дамытатын білім, өнер және ғылым. Ал қоғамдық сана түрлерін дамытатын адам.

Яғни қоғам қашанда халықтың біліміне, әлеуметтік танымның деңгейіне тәуелді. Бұны айтып отырған себебіміз, қоғамды өркениет жолына бағыттайтын мемлекет, мемлекеттің өркениеттілікке бет бұруында халық оған көмектес болуы қажет. Ұрпақты ұлттық мүдде ісіне бағыттап, мемлекет пен халықты біріктіріп отыратын ұлттық идея. Ойшыл адамдар болмаса қоғамда ұлттық идея болмайды, болса да халықтың бойына тегіс тарай бермейді. Қоғамға зерделі ой салып, өскелең ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыратын ойшылдар тағылымы.

Руханиятсыз (ойшыл адамдардың тағылымынсыз) қоғам болмысында рухани деңгейдің қалыптаспайтындығы бүгінгі уақыттан да анық көрінуде. Тарихи сана құбылыстарын зерттеуден бастап, ұлттық мүдде шеңберінде жалғасып отыратын зиялылар тағылымы ұлтымыздың уақыт сынынан өткен негізгі қаруының бірі болған. Заман өзгеріп заң түрленгенімен зиялылар қызметінің ұлттық мүдде талабына бағынып отыратындығын бабаларымыз жетік білген. Осының нәтижесінде ұлттық рухты ұлықтап, болмысын сомдап отыратын, бойындағы бар мүмкіндігін қоғамының игілігіне арнайтын адамды тәрбиелеп, қоғам алдына шығарып отырған. Мәдениетіміздегі осындай рухани тұлғалардың бірі Әбіш Кекілбаев.

Зиялылар дүниеден өткенімен оның рухани бейнесі, өнегелі ісі, идеялары ел есінде сақталып қалады. Тұлғалықтың тұрақтайтын жері тарих. Дүниеге келген бала ата-ананың, ортаның тәжірибесі арқылы өседі, тарихи сана арқылы қалыптасып отырмақ. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, батыр, ойшыл, ақын әрі кемеңгер адамның, ғалымның тағылымы ұлттық болмыстың рухани тұтастығын жалғайтын феномен болып табылады. Мәдениеттегі тұлғалықтың феномендеріне қарап кейінгі ұрпақ зиялылардың қызметіне әділ баға беріп отырған. Ұрпақтың ойшыл адамдарына әділ баға беруіне ықпал етіп отыратын руханият. «Біздің тарих – деген Әбіш Кекілбаев, - тақсіретті тарих. Сондықтанда оның ащы-тұщы тағылымы мол. Дәурендеген замандарымызды айтып дарақыланбай, дәурен тайған замандарымызды айтып қаралай сары уайым сапырмай, оның қалай болып, қалай қойғанын терең пайымдап озған тұстарымыздан өнеге тауып, опық жеген тұстарымыздан қорытынды шығарып, жан-жақты тағылым алмайынша, бүгінгі жасампаздық керек салиқалы ұлттық санаға қол жеткізе алмаймыз» [1].

Тарихи уақыт ұлтты сынап отырса, осы бір тарихи уақыт кеңістігінде қалыптасып отыратын ұлттың құндылықтары, атап айтсақ тарихы мен мәдениеті алдыменен ұрпақты сынайды. Ұрпаққа үлкен міндеттерді жүктеп отырады. Әбіш Кекілбаевтың қазақ тарихын тақсіретті тарих деп айтып отырған себебі, бабаларымыз елді қорғау үшін қасық қаны қалғанша жаумен соғысты, ел мен жерге қасақана жасалынып отырған саясатқа қарсы күресті. Елдің іргесін сөгіп, болмысын өзгертетін құйтырқы саясатқа қарсы шығуда

ұрпақтың жеңетіне я жеңілетіні немесе жеңіліп барып жеңетіні белгілі. Бұндай тарих, халықтың өзі жасаған тарихтың келешекті зерделеуде қоғамға ой салатын тәжірибеге айналуы тиіс. Тұлғалар ісінің табиғатын ұлттық рух сақтап тұрады. Себебі Әбіш ағамыз айтқандай, «Ар-намыс қана тәуелсіздікке тірек бола алады»[1].

Тарихты зеріттеп, оның шындығына көз жеткізудегі ұрпақтың міндеті тарих өрісінде тұратын тұлғалардың қызметін ескеріп, ақиқаттылығын дәлелдеу. «Азаттыққа жету қандай қиын болса, азаттыққа үйрену де сондай қиын» дейді Әбіш Кекілбаев[1]. Азаттықтың негізінде қажеттіліктерді тану, құндылықтарды иелену жатыр. Әрбір уақыт ұрпаққа жаңа міндеттерін жүктеп отырады. Жаңа міндеттер болмаса, ол ұрпақ тарапынан іске асырылып отырмайынша әлеуметтік даму болмайды. Ел алдында тұрған міндеттерді түгел атқаруда зиялыларға жүктелетін нәрсе ұлттық құндылықтарды сақтау, жаңа тәжірибелерді қалыптастыру ісімен тең. Азаттыққа үйрену дегеніміз елдің дербестігін сақтап отыратын, оның өрісін кеңейтіп отыратын ғылымды, басқа да жаңа дүниелерді дамыту. Ұрпақ бәсекеге қабілетті болмайынша қоғамда мәдени өзгеріс болмайды деген түсінік осыдан шықса керек. Бәсекеге қабілетті болудың негізінде азаттыққа үйрену, тәуелсіздікті қадірлеу бар.

Ұрпақтан ұрпаққа табысталып отыратын ұлттық мұра тәуелсіздік. Тәуелсіздіктің рухы тәуелсіздік тұсында да ұрпақтың жадынан өшпеуі тиіс. Тәуелсіздік тағылымы ұлт ісіне қоғам болып жұмылғанда ғана жалғасады. Балаға отбасында берілетін тәрбие, қоғамдық ортадағы азаматтық мәдениет, Отан алдындағы жауапкершілік ұлт әлемінде мәңгі қағылған тәуелсіздіктің қазығы іспеттес. Бәсекелестік күнсайын күшейген бүгінгі әлемде мемлекет ішіндегі адамға да жауапкершілік күшейеді. Тарихқа көз жүгіртер болсақ, өзге мемлекеттердің саясатынан зардап шеккен, бірақ соған қарамастан бірлігі, білімі мен еңбекқорлығы арқылы тәуелсіздікке қайта қол жеткізген елдердің де тәжірибесінен білеріміз осы Отан алдындағы жауапкершілік рухы. Яғни қоғамдық сана қызметі толықтай мемлекет мүддесіне бағытталғанда, ұлттық мүддені негіздейтін (бетке ұстап отыратын) ортақ ұстаным қалыптасқанда ғана мемлекеттің дербестігіне тірек болатын жаңа дүниелер пайда болады. Қоғамға аса қажет, оған игілік әкелетін ұрпақты тәрбиелеу ісінде мемлекет пен отбасы институтының бірігіп атқаратын қызметінің мәні осында жатыр. Бұған тарихымызда да мысал болар дүниелер жетерлік. Қазақтың бір ғана «ел болам десең бесігіңді түзе» деген өсиеті ұрпақтың азаматтық мүмкіндігін дәріптеуден туған. Әбіш Кекілбаев айтқандай, «Тәуелсіздік біздің тілегімізді емес, біз оның тілегін тілеуіміз керек»[1].

Қоғамды біріктіретін, ұлттық мүддеге қызмет етуге қоғамды жұмылдыратын рухани қасиеттер, намысшылдық. Намыс елдік түсініктен, ақыл-парасаттан шығатын қасиет. Талай батырларды, ойшыл адамдарды, ғалым адамдарды тұлғалықтың биігіне жетелеп шыққан

бойындағы намысы. «Ар намыс қана тәуелсіздікке тірек бола алады» дейді Әбіш Кекілбаев[1].

Қай елдің болмасын оның мәдениеті халықтың игіліктері арқылы жетіліп отырған. Игіліктерді ұлттық болмыстың бойында біріктіріп отыратын тіл мен жер. Осы бір ұлттың екі негізгі құндылығынсыз өзге құндылықтар қалыптасып, елдің игілігіне айналып отырған емес. Тіл мен атамекен жердің ұрпаққа табысталуында мәдениет пен тарих жалғасып отырады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, әр ұрпақ буын өкілдері ұлттық құндылықтарын кейінгі буынға игілік етіп табыстауда оған қажет рухани деңгейді де қалыптастырады. Ұрпақтың ұлттық мүдде жолындағы қызметтерінің деңгейінен рухани қасиет, тәжірибе үлгілері шығады.

Ұлттың сақталуы, ұлттық мүдденің ұрпақ тарапынан қорғалуы үшін рух қажет. Рух дегеніміз ақыл-парасат, білім, тәрбие, мінез арқылы жеке адамның, халықтың болмысына ұялайтын қасиет, рухани қасиеттердің жиынтығы. Рух қоғамда ақыл-парасат, білім, қабілет пен түзу мінез арқылы қалыптасып, жетіліп отыратындығын ойшылдарымыз айтып кеткен. Әбіш Кекілбаев жызып кеткендей, «Туған тілін саудаға салып, «барлық байлық пен артықшылықты алып беретін бұрынғы үстем тілдің еш қажеттігі болмай қалған күнде ғана өз тілімді үйрене бастаймын, оған дейін ешқандай мемлекеттік тіл үшін бас ауыртып жатпаймын», - деп кергітін тілдік нигилизм ұзақ жылдар бойы бұлжытпай жүргізілетін ұлтсыздандыра түсу саясатының «заңды» нәтижесі еді. Түптеп келгенде, ана тіліңді құрметтеу – бабалардан артық тұрудың құралы емес, туған анаң мен атаңды сыйлағаның сияқты өз халқың мен мәдениетіңді қалтықсыз қадірлеудің ең басты қағидасы болуға тиіс»[1].

Тұлғаның тірек ететін негізгі үш құндылығы бар. Олар ел, яғни ел мен жер, осы екеуін біріктіріп отыратын, қоғамнан ақыл-парасат иелерін (зиялылар) шығаратын тіл. Қай ұлт үшін де ана тілі темір қазық. Қазақ үшін ана тілі, оның әлеуметтік мәдени өрісі сөз өнері тарих пен тарихты жалғайтын рухани қазына. Ұлт ісінің ардақтысы атанған батырлар, ойшылдар, алаш зиялыларының ұлт руханиятынан үлгі өнеге алып шыққандығын ескерсек, ұрпақ өміріндегі ұлттық болмыстың рухани дәнекері тілдің рухы мен беделі ешқашан өшпейді. Тіл мәрбесіне қатысты Әбіш Кекілбаев былай деп жазып кеткен: «тілімізді сақтап қалудағы жеңісіміз, жерімізбен елдігімізді сақтап қалудағы жеңістерімізбен жалғасты. Ендігі міндет – сол жеңістерімізді баянды ете білу»[1]. Шыныменде бабалар жеңісін баянды ету ісі бүгінгі ұрпаққа екі міндетті жүктей түспек. Ол барды иелену, дәріптеп отыру, оны болашаққа түгелімен табыстау. Екіншісі ұлттық мұра деңгейінде кейінгі буынға (ұрпаққа) табысталатын дүниелерімізді сақтап, қорғап отыратын тәуелсіздігімізді күшейту. Бұның бір ғана нәрсемен жүзеге асатындығы анық. Ол елімізде қазақтану ғылымын кеңінен дамыту.

Әбіш Кекілбаев қазақтану бағытында тағылымды ойларын тарих бетінде қалдырды. Қоғамның ішкі құрылымының іргелі қабырғасы ғылым мен мәдениеттің төрешісі мемлекет. Мемлекет ғылым мен мәдениетке қалай көңіл бөлсе, оның қоғамға тиер пайдасы, ұрпаққа берер қолқабысы мемлекеттің өзіне қайтып оралады. Бұл мәселеге келгенде Әбіш ағамыз мемлекеттің қоғамның әлеуметтік-рухани саласын жетілдіруіне қатысты мынадай ұсыныстарын айтып кеткен: «Жерің қанша бай болғанымен, елің өз-өзінен қарық бола қалмайды. Өз байлығын өзі толықтай игере алған халық қана бар мұратына жете алады. Мұнай сонда ғана мұңайытпайды, алтын сонда ғана арытпайды»[1].

Ұлт, мемлекет болашағы үшін қоғамға қызмет ететін адамның тарихта алар орны ерекше. «Ұлтына жұртына қызмет ету білімнен емес, мінезден» деп Әлихан Бөкейханов айтқандай, ұлт уханиятының ауыр жүгін арқалайтын нағыз шығамашылық иелеінің өр тұлғасының негізінде ұлттық мінез жатады[2.119 б.]. Ұлттық мінез қоғамға, халыққа жақын болудың тұтқасы, негізгі туындысы. Осыған байланысты қазақ «мінез жанның айнасы» дейді. Ұлттық мінезді ішкі дүниенің айнасы дейтіні адам танымы, ой өрісі, таихи сана арқылы ұлт руханиятына тереңдейді. Ұлт руханиятына ұрпақты тереңдетудегі (бағыттаудағы) мақсат тарихи сананы, азаматтық бірегейлікті қалыптастыру. Тарихи сана болмаса ұлттық сана қалыптаспайды. Ұлттық мінез жөнінде Әбіш Кекілбаев былай деген: «Ұлт аналар берген ақ сүттен нәр алып, әкелер көрсеткен ақ жолмен өркендейді»[1].

Тәуелсіздік сақталуы үшін ұлт мықты болуы қажет. Ұлттың мықтылығы ұрпақтың сегіз қырлы, бір сырлы білімі мен өнері, тәжірибесі арқылы келеді. Ұрпақтың сегіз қырлы білімді иеленіп, оны жалғап отыруында күш беретін негізгі қазық ұлттық мінез. Ұлттық болмыс жақсы қасиеттерді бойында біріктіргенде ғана қоғам уақыттың талабына сай дамып отырады: «Өрелі бәсекелестіктің басты көрсеткіші – ұлттық даму. Ал оның басты сипаты – рухани сауаттылық, саяси бостандық, өрелі мәдениет, кемел білім, көтеріңкі әл-ауқат пен келешекке деген сенімді нығайта түсетін өрімтал ұрпақ, өсімтал қауым» [1].

Ұлтымыздың бір туар перзенттерінің бірі Әбіш Кекілбаевтің тарих бетінде қалатын сөздерін зерделеуде, қазақ тарихта ел өміріне төнген қиыншылықты қалай жеңді? деген сауал туындайды. Байыппен қарайтын болсақ рухани тереңдік, саяси бостандық, өрелі мәдениет, кемел білім, келешекке деген сенім қазақ қоғамының тірегіне айналған. Яғни қазақ қоғамының тарихи өміріндегі әлеуметтік танымның қайнар көзі рухани тереңдік болған. Қазақ ойшылдарының дүниетанымынан туған ой, елдік түсінік рухани сауаттылықтың алып бейнесі болып саналады.

Саяи бостандық пен өрелі мәдениет көрінісі алаш зиялыларының арасындағы рухани байланыстан көрінеді. Әдеп, төзім, қанағат қазақ тұлғалары үшін саяси бостандықтың кепілі болып есептелген. Сұлтанмахмұт Торайғыров сомдаған:

Ақындықтың қуаты есінді алып,

Бас алмастан оқырсың қайта-қайта.

Кешегі Бұқар жырау, Жанак ақын,

Шөже, Орынбай халыққа жайған даңқын.

Ахмет пенен Міржақып әм Мағжан,

Алты алаштың баласы біледі атын.

«Қобыландыда» қазақтың кең заманы,

Жат қорқатын жауынгер ер заманы.

Ен даланың еркесі ен байлықта,

Береке, бірлігі бар тең заманы.. [3.223 б.].

Өрелі мәдениеттің негізін өрелі ой иелерінің тағылымы, рухани мұралары құраған.

Ұлттың мәдени құндылықтарын сақтаушы қашанда тума талан, ақыл-ой иелері болған. Олар қабілеті мен білімі, танымы арқылы ел мәдениетінің өрісін кеңейтіп отырады.

Елдің бейбіт өмірі, оның іргесінің берік болуы жақсылыққа деген ықыластан бастау алған. Әбіш Кекілбаев жазғандай, «жақсылыққа деген ықылас азайған жерде жақсы болсам деген ыждағат та азаяды» [1]. Зиялылар қоғамның іргесі берік, тарихи санасы терең, ұлттық бірегейлік сақталған жерде тарихи беделді иеленіп отырады. Тарихи беделге ие болу дегеніміз жекелеген адамдардың руханияты мен жеке дара болмысының ұлттық мүдде талабына сай келуі. Уақыт кеңістігінде рухани құндылықтарды сақтап, кейінгі буынға табыстап отыратын мәртебені иеленіп қалуы.

Қазақстанның халық жазушысы, Еңбек Ері Әбіш Кекілбайұлының ұлт тарихындағы тарихи оқиғалар, алаш тұлғалары, ұлттық мүдде, тәуелсіздік, ұлттық болмыс тақырыбында жазып кеткен дүниелері қазақ мәдениетінде өзіне лайықты орынды иеленеді. Тарих пен бүгінгі уақыт болмысын, қоғамымыздың болмысын қатар зерделейтін болсақ, ұрпақтың ел мүддесіне аянбай қызмет етудегі деңгейі, шығармашылығы тарихи сана құбылыстарымен үндескенде ғана ұлттық идеяның қызмет атқаратындығы көрініп тұр. Ұлттық идеяны жалғастырушы ұлттың табиғаты, танымы, ұрпақтың кісілік талғамы, ойлау мәдениеті, халық игілігіне ортақ деңгейді иеленіп қалыптасатын зиялылар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбіш Кекілбай: Қазақ даласының әр тасы – қағбам, әр бұтасы сәждам (Дайындаған Ғарифолла Әнес, Ахмет Өмірзақ / Түркістан газеті.- 28 наурыз 2016 ж.
2. Бөкейханов Ә. Шығармалар. - Алматы: Өнер, 1994. - 383 бет.
3. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1993. - 280 б.

FTAMP 03.20

ОТАН ҮШІН ОТ КЕШКЕН

(Кеңес Одағының Батыры М. Бөкенбаевтың 95-жылдығына)

М. САТБЕКОВА

Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Автор өз мақаласында Ұлы Отан соғысының 75 жылдығына орай Мұғалджар ауданының тумасы, Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағының батыры Малғаждар Бөкенбаевтың ерлік жолын баяндайтын бұрын жарияланбаған Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві қорында сақтаулы тұрған құжаттарды ұсынады. Бұл мақалада жеңіс күнін жақындатқан, қара түнек фашизмге қарсы жан аямай күрескен Малғаждар Бөкенбаевтың 95 жылдығына арнап, оның өмір баяны, ерлігі мен соғыс жолы, хаттары және жан-ұясы жайлы баяндалған.

Түйінді сөздер: М.Бөкенбаев, Ұлы Отан соғысы, Батыр, Ерлік, Жеңіс, Хаттар, Құжаттар.

Аннотация. Автор данной статьи, предлагает ранее не опубликованные документы из фондов государственного архива Актюбинской области описывающие героический путь Героя Советского Союза, ветерана Великой Отечественной войны, уроженца Мугалжарского района Малгаждара Бокенбаева и приурочена к 75-летию юбилею Победы в ВОВ. В статье описываются биография, подвиги, фронтовой путь и письма Малгаждара Бокенбаева борца с фашистскими завоевателями. Статья посвящена 95-летию со дня рождения М.Бокенбаева.

Ключевые слова: М.Бокенбаев, Великая Отечественная Война, Герой,Победа, Письма, Материалы,Героизм.

Annotation. The author of this article is a previously unpublished documents from the collections of the state archive of Aktobe region describing the heroic journey of the Hero of the Soviet Union, great Patriotic war veteran, native of mugalzharsky district of Malgazhdar Bokonbaeva and timed to the 75th anniversary of the Victory in world war II. The article describes the biography, exploits, front-line path and letters of Malgazhdar Bokenbayev, a fighter against the fascist conquerors. The article is devoted to the 95th anniversary of the birth of M. Bokenbayev.

Key words: M. Bokenbayev, The Great Patriotic War, Hero, Victory, Letters, Materials, Heroism.

Екінші дүниежүзілік соғыс 1939 жылы Германияның Польшаға шабуылымен басталды. КСРО-ны жеңгеннен кейін фашистер Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан аумағында Гросс-Түркістан рейхкомисириатын құру, ал Қазақстанның Орталық, Солтүстік, Солтүстік Шығыс аудандарында Қарағанды, Новосібір және Кузнецк «Индустриалды облыстарын құру жоспары болды». Соғыстың алғашқы күнінен бастап Қазақстан майдан арсеналдарының біріне айналды. Соғыс кенеттен басталғанымен, Қазақстан, бүкіл Кеңес Одағы сияқты, алғашқы күннен бастап жұдырықтай жұмылды. Республиканың түкпір-түкпірінде әскери комиссариаттарға еріктілер ағылды. Кеше ғана мектеп қабырғасында жүрген бозбалалар мен бойжеткендер де, қала мен ауыл тұрғындары да соғысқа сұранды. 1939 жылдың дерегі

бойынша, біздің республикамызда 6,2 миллион адам тұрып жатқан. Соғыс жылдары Кеңес Армиясының қатарына 1 миллион 200 мың қазақстандық шақырылған, 20-дан астам атқыштар дивизиясы мен басқа да құрлымдар жасақталған.

Біздің жерлестеріміз майданда ерлікпен шайқасып, жауынгерлік ерліктері үшін жүздеген мың қазақстандық медаль-ордендермен марапатталса, 500-дей адам Кеңес Одағының Батыры, 100-ден астам адам даңқ орденінің толық иегері атанған.

Соның ішінде жерлесіміз Бөкенбаев Малғаждар Ақтөбе облысындағы Жұрын ауданының Соцжол аулында 1924 жылы наурыз айының 6 күні дүниеге келген. Ағамыз 1939 жылы жетіжылдық мектепті бітіргеннен кейін Дайындау халық комиссариатының аудандық өкілдігіне жұмысқа орналасады. Соғыс басталар алдында аудандық газеттің қызметкері болып істейді. 1942 жылдың шілдесінде ол Қызыл әскер қатарына шақырылады. Майданда 1943 жылдың шілде айынан 1- Белорусь майданы 69- армия 312- атқыштар дивизиясы 1081- атқыштар полкі құрамында болып, төрт рет жараланған.

Малғаждар Бөкенбаев Белгород түбінде тұңғыш рет ұрысқа қатынасты. Шайқас сегіз күнге созылды. Тек тоғызыншы тәулікте ғана зор шығынға ұшырап, фашистер кері шегінді. Батыл шабуыл алдындағы тыныс ұзаққа созылмады.

Міне, үш сапер мен бес барлаушы түн жамылып майдан шебінен өтті. Қайткенде «тіл» алып келу қажет болды. Фашистердің жақын жердегі бекіністеріне бірнеше метр қалғанда бұларға пулеметтен оқ жаудырды. Малғаждар жолдастарына «Дұшпанның назарын аударындар» - деп бұйырды да, өзі тыл жағынан жасырынып келіп, автоматтан оқ атып, неміс пулеметшісін жайратып салды, екіншісін тұтқынға түсірді.

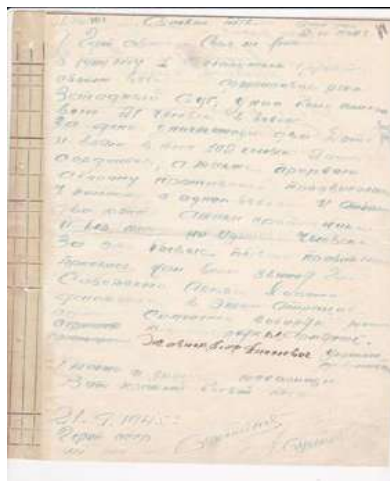
Лейтенант Бөкенбаевтың взводы Бугтен өте бастады. Жаудың минометпен артиллериядан нәсерлете оқ жаудыруына қарамастан өзеннен ойдағыдай өтті. Бірақ жағаға аттасымен мина төселген бөгетке тап болды. Саперлер жолды ашып, жауынгерлер «уралап», дұшпанның алдыңғы жақтағы траншеяларына лап қойды. Тез және батыл қимыл көрсетудің нәтижесінде жау күшті бекінген жағына қарай шегінді.

Сурет 1. Архив мәліметтері

Маусымда таңертен Бөкенбаевтың взводы дұшпанды осы биіктіктен қуып шығу жөнінде бұйрық алды. Ол біздің артиллерияның он минуттық атқылауы аяқталмай, жауынгерлерді атакаға бастады. Фашистер кеңес десантшы-солдаттарының мұндай тегеурінін күтпеген еді. Дзоттарға гранаттар лақтырылып жатқан кезде, тірі қалған гитлершілер тұтқынға берілуге асықты. Осы ұрыста жаудың 102 солдаты мен офицері қолға түсірілді.

1944 жылы 20 шілдеде өз бөлімшесімен бірге Малғаждар Люблин-Брестовск шабуыл операциясы барысында Батыс Буг өзенін кесіп өтті. Бөкенбаевтың 21.09.1945 жылғы архив құжаттарынан табылған қолжазбасында: «Я Герой Советского Союза младший лейтенант в 1944 году 1 Беларусском фронте своим взводом форсировал реку Западный Буг, нас было со мной вместе всего 21 человек. За день уничтожили два дзота и взяли в плен 102 человек, 2 офицера, а так же прорвали оборону противника и без потерь ни единого человека. За эти боевые подвиги правительство присвоил нам звания Героя Советского Союза. Хорошо действовали в этой операции сержант Симененко Сибиряк, сержант Карагувурдян К.А., красноармеец Жавнер П.А., а так же и другие товарищи. Вот краткий боевой подвиг» - деп жазып кеткен.

Сурет 2. Архив мәліметтері

Бұл ұрыста лейтенант Бөкенбаев фашист офицерін атып тастап, бесеуін тұтқынға алды. Шайқас кезінде ауыр жарақат алса да ұрыс алаңынан кетпей, 1081-атқыштар полкының негізгі бөлімі келгенше взводты басқарды.

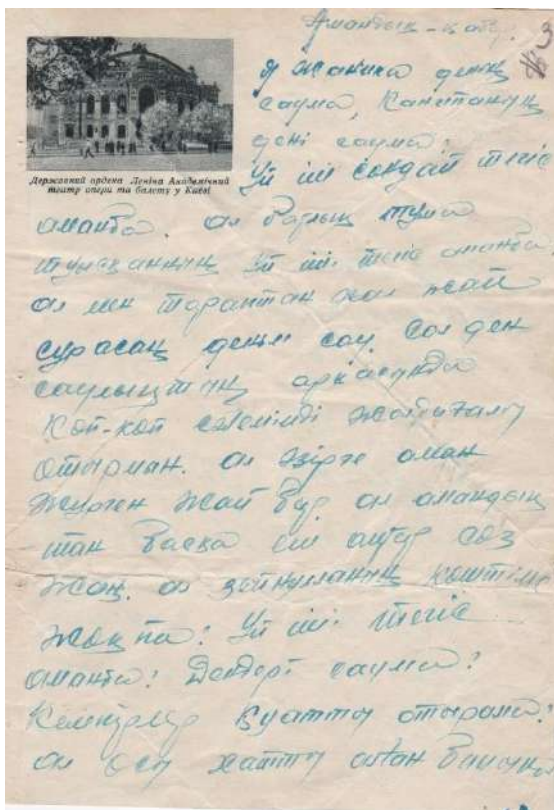
Командование десантшылар взводы батырларының ерлігін жоғары бағалап, олардың бәрін ордендермен марапаттауға ұсынды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1945 жылғы 27 ақпандағы жарлығы бойынша 312-Қызыл Тулы Смоленск атқыштар дивизиясы 1081-атқыштар полкінің взвод командирі лейтенант М.Бөкенбаевқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соғыстан кейін жоғары партия мектебін бітіріп, Ақтөбе қаласында қызмет

етті. «Қызыл Жұлдыз», «Құрмет Белгісі» ордендерімен марапатталған. 1962 жылдың қаңтарынан 1972 жылдың наурызына дейін облыстық ішкі істер басқармасында қызмет атқарып, зейнеткерлер қатарына қосылды.

Бөкенбай Малғаждар хаттарына бір көз салсақ, халқына, отанына, жан ұясына жанашыр азамат деп біле аламыз. Хаттарының бірінен үзінді: Амандық – Қабар деп бастаған «Жанико денің сау ма? Қанипаның дені сау ма? Үй іші сондай тегіс аман ба. Ал барлық тума туысқанның үй іші тегіс аман ба? Ал мен тарапынан хал жай сұрасаң денім сау. Сол денсаулықтың арқасында көп-көп сәлемімді жолдаймын» - деп 31.10.1943 жылы хат жолдаған екен.

Қызы Шахизада Бөкенбаева:

«Ол өмірде өте жайдары адам еді, мейрімді, батыл, баритон даусы бар, әнді әдемі орындап, домбыра шертетін» - деп әкесін еске алады.

Сурет 3. Архив мәліметтері

Біз Жеңіс күнін жақындатқан, кара түнек фашизмге қарсы жан аямай күрескен әрбір жауынгерге қарыздармыз. Осы жеңіске Қазақстаннан шыққан жауынгерлердің қанымен, жанымен мына жарық өмір үшін жан аянбай ұмтылған зор үлестері бар еді.

Соғыс салған зардап әлі күнге дейін толық жойылған жоқ. Батырларымыздың Отан үшін от кешкен әрбір қадамы, жеңісті жақындата түскен әрбір күні ұмытылмайды. Себебі, ұрпаққа ұлағат, ертеңгі күнге үлгі боларлық сабақ.

Ардагердің қызының айтуынша, бейбіт заман орнаған соң майдангер партия обкомында, кейіннен 20 жыл бойы ҚР Ішкі істер басқармасында табанды еңбек етті.

Шахизада Бөкенбаева батыр атанған майдангер әкесін бүгінде жылы еске алады, оның жасаған ерлігін шынайы мақтан тұтады екендігін айтып кетеді.

ҰОС Жеңістің 70 жылдығына орай Ақтөбеде Кеңес одағының батыры Малкеждар Бөкенбаевтың құрметіне мүсін орнатылды. Сонымен қатар, мектеп-интернатқа, заң университетіне және Ақтөбедегі бір көшеге жауынгердің есімі берілді. Малғаждар ағамыз 2002 жылдың 13 маусымында дүниеден өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві. 14-п-қор, 1-тізбе, 320-іс
2. Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві. 1236-қор, 1-тізбе, 3-іс

ҒТАМР 02.15.61

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ СИПАТЫН АШАТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

А.Ч. ЕШНИЯЗОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа: Қазақ философиясы ел аузында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа тараған шешендік сөздерде, поэзия туындыларында, мақал-мәтелдерде бой көрсетіп қалады. Мақалада қазақ философиясының негізгі ерекшелігі оның шынайы патриотизмі, халқына сүйіспеншілігі, оның бағыты, мүддесі және болашағы үшін күресуі туралы мәселелер болып табылады. Қазақ ойшылдары туындыларында экзистенциалдық тақырыптар: өмір жұмбақтары, адам тағдыры, адамның көңіл-күйі, мұң мен зар, дағдарыс сияқты мәселелер көптеп кездеседі.

Түйінді сөздер: поэзия, толғау, шешендік сөз, даналық, философиялық ой.

Аннотация: Казахская философия сохранилась в устах страны, проявляется в ораторских словах, произведениях поэзии, пословицах и поговорках, передаваемых из поколения в поколение. В статье рассматриваются вопросы о том, как бороться за истинный патриотизм, любовь к народу, его направление, интересы и будущее. В произведениях казахских мыслителей встречаются такие вопросы, как экзистенциальные темы: загадки жизни, судьба человека, настроение человека, печаль и зор, кризис.

Ключевые слова: поэзия, толғау, ораторское слово, мудрость, философская мысль.

Annotation: Kazakh philosophy has been preserved in the mouth of the country, is manifested in oratorical words, works of poetry, Proverbs and sayings passed down from generation to generation. The article deals with the issues of how to fight for true patriotism, love for the people, its direction, interests and future. In the works of Kazakh thinkers there are such questions as existential themes: the mysteries of life, the fate of a person, the mood of a person, sadness and Zor, crisis.

Key words: poetry, tolgau, oratory, wisdom, philosophical thought.

Философиялық ойды қара сөз, ұғымдар арқылы жеткізіп берудің қиындығын, философиямен жақынырақ танысқан адам біледі. Ал, поэзия тілінде, поэзия болғанда төгіліп ағып тұрған суырып салма көркем поэзия тілінде философияны баяндау - философия тарихында сирек кездесетін құбылыс. «Билер шығармашылығы мен шешендік өнер бірге дамыды - деп жазады Ғ.Есімов. - Билердің практикалық қызметі тапқырлыққа, шешендікке құрылған. Шешендік көркемдікті, оның ішінде поэзияны қажет етті. Оның басты себебі - халықтың санасында ерекше орын алған өнер саласы - поэзия. Сондықтан өлең-жырға

малынып өскен ұрпақтар өздерінің күнделікті тұрмысындағы күрделі шешімдерін де поэзияға тіркеген» [1, 32].

«Бұқар жырауды, - дейді академик М.Қозыбаев, - кейбір зерттеушілір Демосфенмен теңейді. Сөз жоқ, Демосфен - ғұлама философ, ойшыл тұлға. Бірақ Бұқар дана тұлғасы Демосфеннен әлдеқайда бөлек. Демосфен және оның әріптестері - кара сөздің шешендері. Ал Бұқар жырау болса, поэзия дүлділі, шешендікті көсемдікке ұштастырған жан. Ол өткенді саралап, бүгінгіні даралап, болашақты аралаған көріпкелдің өзі» [2, 45].

XIX ғасырда айдауда қазақ жерінде жүрген поляк жазушы А.Янушкевич «жабайылар» деп аталған көшпенділердің рухани өмірімен танысып, олардың шешендігіне, ақындығына бас игенін ашық жазады: «Осыдан бірнеше күн бұрын өзара кермар екі топтың сөз шарпысына куә болып, Демосфен мен Цицеронның атын да естімеген сахара шешендерінің ділмарлығына таңырқап, қол соғып едім, ал бүгін көз алдымда жыр толғаған ақындардың талантына қайран қалып отырмын... Жабайы варвар дегеніңіз осы ма? Ғұмыр бойы мал соңында салпаңдау маңдайына жазылған болашағы тұлдыр халқыңыз осы ма? Жо-жоқ! Ақиқат басқаша! Жаратушы бойына осыншама қабілет дарытқан халық цивилизациядан қақас қалмақ емес; көшпенді тірлік кешкен номад қазір өзіне қомсына қарайтын халықтар арасындағы құрметті орнын иеленер күн де туар... » [3, 5 б].

Қазақ халқының шығармашылығымен жақсы таныс В.Радилов, Г.Потанин, Г.Мейендорф, М.Аткинсон, П.Мелиоранский, А.Берм сияқты орыс және батыс Еуропа ғалымдары, жиһанкездері мен этнографтары қазақ поэзиясының байлығын, мазмұндылығын әрі тереңдігін ризашылықпен атап көрсетеді.

Поэзияда, шешендік сөздерде, билер мұрасында орын алған қазақ философиясынан нені аңғаруға болады? Шынайы, ащы шындықты. Дүниеге шаранамен келген адам дүниеден озғанда бөз оранып өтетіні рас. Қазақ дәстүрінде өлген адамды үлде мен бүлдеге орап көму деген болмайды, екі құлаш ақ мата жетіп жатыр. Бернияз ақының мына сөздеріне құлақ асалық; алып тастар, артық кеткен бір сөзі барма?

Қызғалдақтай қызық өмір,
Күні келсе, солмай ма?
Еркін жүрген ерке көңіл,
Қайғы-зарға толмайма?
Тасқан қайтып, толған солып,
Сарғайтпай ма сондайда?
Алтын жастық жалған болып,
Аһ ұрар күн болмайма?
Қалай қашып құтыласың бұл шындықтан?

Қазақта «жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын, жаманның жамандығын айт, құты қашсын» деген өткір мақал бар. Махамбеттің сөзі еріксіз ойға оралады:

Тіріде сыйласпаған ағайын,
Құм құйылсын көзіңе,
Өлгенде бекер жылыама!

Қазақтың ойшылы Шәкәрім Құдайбердиевтің көтерген бір мәселесі- ол өмірдің мұраты: неге ұмтылу керек? Адам өмірінде бір нәрсеге ұмтылмай, қызықпай өмір сүре алмайды. Байлыққа да, билікке де, ләззатқа да ұмтылады. Дәулет, байлық адамға жолдас болмайды екен; олардың соңына түскен адам түбі өкінумен болады. Ондай адамда шынайы дос, шынайы жолдас болмайды. Ал жоқшылықты бастан кешкен адам бауырмал болып келеді, «жарты құртты жарып жеп, бүтін құртты бөліп жеп», «көппен көрген ұлы той» деп өмір сүреді. Шәкәрім басқа бір өленінде:

Хан тоймайды әлемді таласа да,
Ой жіберші осындай тамашаға.
Екі жуан сыймайды жер жүзіне,
Тоғыз кедей сияды алашаға.

Абай Құнабаев «Ескендір» деген поэмасында: «жемiт көз жер жүзіне тоймаса да, өлсе тояр көзге құм құйылғанда» - турасын айтады.

Бір нан тапсақ, ортақпыз отын теріп,
Ашымызға тоғымыз бөліп беріп,
Өлгенше жуандардың көзі тоймас,
Бар әлемді жүрсе де ол меңгеріп.

Қазақ ойшылдары көпшіліктің тілімен, бір ауыз сөзбен, мақал-мәтелмен, бір-шумақ өлеңмен, философиялық мәселелердің шешімін тауып отырған. Платонның «Бұл дүниеде өшпейтін, өлмейтін не бар?» деген сұрағына Бұқар жыраудың «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді» деп жауап беруге болады. Бұқар жыраудың екі ауыз сөзі бүкіл халықтың көкейінде тұрған ойын білдіріп тұрғандай: «тар пейілді кеңімес, кең пейілді кемімес». Қазақ пейілдің кеңдігіне, адамның тарылмауына көп мән береді: «Кең болсаң, кем болмайсың» деген нақыл сөз бар.

Қазақтың сөздері адамдарды саналылыққа, парасаттылыққа, сезімталдыққа, аңғарғыштыққа, үйретеді, тәрбиелейді. Шешендер, билер, жыраулар әр сөзін тәмпіштеп түсіндіріп жатпайды, адамның өзінің ақылына салып қояды, байыбына өзі барып жетсін дегендей пейіл танытады. XVIII ғасырда өмір сүрген Үмбетей жырау: «Сырт тазасы не керек, тазарт әуел ішінді». Ниетінді, пейілінді тазарт! Арам ойдан аулақ болуды насихаттайды.

Қазақ ойшылдары жиі-жиі бүкіл халықтың атынан сөйлеп, тыңдаушыларына қазақтың қандай халық екенін, өткендегі тарихын, қазіргі халін, рухын, ділін, нені қастерлейтінін жеткізуге тырысады. Қашаған ақын халқын былай таныстырады:

Қазақ бір деген ел едік,
Қайырлы халық атанған.
Өсіп өнген қатардан:
Үйсін, Арғын, Алшын деп,
Үш жүз болып атанған...

Ақын бұл арада қазақтың қайырымдылығын, ашықтығын айтып отыр.

Айтулы ерлер бар екен,
Жүйріктері баптаулы,
Найзалары саптаулы,
Сауыттары сақтаулы.
Қозы жауырын көк жендет,
Қорамсақпен қаптаулы,
Ерлердің сойы бар екен,
Бірінен-бірі мақтаулы.

Қазақ пен қалмақ арасындағы келісөздердің бірінде алғаш рет Қазыбек би жаста болса тапқырлығымен, батылдығымен, шешендігімен көзге түседі. Қазақ елшілерінің ішінен Қонтажы ханға дұрыс жауап қайырар адам шықпағанда төменде отырған Қазыбек «Дат!» - ұшып тұра келеді. Ханға өзін: - Атым Қазыбек, әкем Келдібек, руым Қаракесек, - деп таныстырады. Сондағы Қазыбектің айтқан сөздері бәріміздің де жадымызда сақталарлық: - Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, дәмі, тұзын ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса игі, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күн боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. - Сен қалмақ та, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз...Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз. Сен қабылан да, біз арыстан, алысқалы келгенбіз. Жаңа үйреткен жас тұлпар, жарысқалы келгенбіз... Берсең жөндеп бітіміңді айт, бермесең, дірілдемей жөніңді айт, не тұрысатын жеріңді айт! - Қалмақ ханы сөздің мәнісіне түсінеді, сөзден жығылады. Елшілердің талабын толықтай орындайды. Үлгілі әрекет, ұлағатты сөз деп осыны айта аламыз. Қазақ философиясының мазмұны да осы!

Қазақтың сөз саптауы осы, міне, осындай сәнді, мәнді, сұлу, артық ештеңе жоқ.

Философия сынсыз өмір сүре алмайды. Ол бүгінгіні зерттей отырып, алдағыны болжап біледі, бүгінгіге ертеңгінің тұрғысынан қарай алады. Асан Қайғының, Бұқар жыраудың,

Махамбеттің хан, сұлтандарына қатты айтуы - көзсіз ерліктің ғана нышаны емес, даналықтың, көрегендіктің, ел, халық қамын ойлаудың үлгісі.

Қазақтың ақын-жыраулары өздерінің философиялық ой-түіндерін толғау түрінде жеткізеді. Ахмет Байтұрсынов бұл жанрды былай сипаттайды: «толғау, қысқасын айтқанда іші қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебізі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі» [4, 22 б].

Шалкиіз би Темірге арнаған толғауында:

...Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасына.
Жаманға сырыңды қосып, сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда,
Сол жаман айғақ болар басыңа.
Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке,
Түгел іс қойып болмас бір кепке, - дейді.

Қазақ - бейбіт халық. Қазақ әр уақытта елін, жерін, ата-анасын, қарындасын қорғауға әзір болған халық.

Ор қояндай жүгініп,
Аш күзендей бүгіліп,
Жолбарыстай шұбарды,
Таңдап мінер ме кенбіз!
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып...
Жалаулы найза жанға алып...
Жау қашырар ма екенбіз!..

Бұқар жырлары түгелдей толғау болып келеді. Тарихшы М.Қозыбаев дұрыс айтады: «Бұқар тек жырау емес, ол жыраулықты көрегендікпен ұштастырған ел данасы...» .

Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Қызыққа тоймас адамзат!
Ілімді түгел білсе де,
Қызығып қолмен бөлсе де,
Қисынсыз күйге түссе де -

Өмірге тоймас адамзат!
Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңілі қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да -
Үмітін қоймас адамзат!

Бұл толғаудың біз ежелден бері философиялық әдебиеттен орын алып келген ойларға, идеяларға тап болып отырмыз: адамның қызыққа, білімге, ғылымға, өмірге құмарлығы; адамның ынта-жігерінде шек жоқтығы; оның еш нәрсеге қанағаттанбайтындығы; ізденуі; сенімі; үміті, т.т.

Қазақ философиясының тағы бір қыры - оның тәлімгерлік қызметі. Даналықты бетке ұстайтын, даналыққа жүгінетін философияның тәрбие мәселесіне айрықша көңіл бөлінген.

Қазақ халқының мәдениеті мен ой өрісінің дамуын Шоқан Уәлиханов өте жоғары бағалаған, ол қазақтардың моральдық қасиетін, ақыл-ой қабілеті отырықшы елдердің шаруаларынан кем түспейді. «Қазақтар ақынжанды болып келеді, ой-қиялы жүйрік» - деп жазған еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Есімов Ғ. Хакім Абай (Даналық дүниетаным). - Алматы, 1994. -384 б.
2. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы, 1994. -45 б.
3. Бес ғасыр жырлайды. Т.1., - Алматы, 1984. -155 б.
4. Ахмет Байтұрсынов Шығармалары. -Алматы, 1989. 256 б б.
5. Рысқалиев Т.Х Философия тарихы. Алматы, 2015. -245 б.

SRSTI 03.20

KAZAKH TRADITIONAL SYSTEM OF TAMGA APPLICATION

S.B. SAUTBAEVA

K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. В научной статье дана историография изучения вопроса появления тамги и ее роль в отечественной истории. Казахская традиционная система применения тамги является одним из самых главных ресурсов для изучения природы кочевого общества, его потестарно-политической системы в соответствии с требованиями современности. Применение тамги казахов, регулирующее правовые отношения системы власти, имело особый характер в родоплеменных структурах, где сформировалась тамга казахских родов и племен,

которые долгое время использовались в казахском обществе. В сфере казахского тамговедения исследуются многие сложнейшие проблемы формирования и развития древнетюркской, кипчакской эпохи и казахских родов, племен, этнических и межэтнических отношений. Знание истории Казахстана, понимание исторических событий, повлиявших на этногенез казахского народа и других этнических групп Казахстана, способствует пониманию и осознанию величия исторического прошлого и, тем самым, на исторических примерах модернизировать общественное сознание современных казахстанцев.

Ключевые слова: тамга, потестарно - политическая система, каган, долево имущество, этнодифференцирующие знаки, улус, этнос.

Аннотация. ғылыми мақалада тамганың пайда болу мәселесін зерттеу тарихнамасы берілген және оның отандық тарихтағы рөлі. Қазақтың дәстүрлі таңба жүйесі - қазіргі заман талаптарына сәйкес көшпелі қоғамның табиғатын, оның саяси жүйесін зерделеудің ең маңызды қорларының бірі. Қуат жүйесінің құқықтық қатынастарын реттейтін қазақтардың таңбаны қазақ қоғамында көптен бері қолданылған қазақ тайпалары мен тайпаларының таңбасы қалыптасқан тайпалық құрылымдарда ерекше сипатқа ие болды. Қазақ тамгологиясы саласында ежелгі түркі, қыпшақ дәуірінің және қазақ руларының, тайпаларының, ұлтаралық және этносаралық қатынастардың қалыптасуы мен дамуының көптеген күрделі мәселелерін зерттейді. Қазақстан тарихын білу, қазақ халқының және басқа да этникалық топтардың этногенезіне әсер ететін тарихи оқиғаларды түсіну тарихи өткеннің ұлылығын түсінуге және қазіргі заманғы қазақстандықтардың қоғамдық санасын тарихи мысалдармен жанартуға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: тамга, саяси жүйе, қаған, үлестік мүлік, этнодифференциялаушы белгілер, ұлыс, этнос

Annotation: in the scientific article of historiography of study of question of appearance of тамги and her role is in home history. The Kazakh traditional system of тамга is one of the most important resources for studying the nature of a nomadic society, its potestarno-political system in accordance with the requirements of modern times. The use of the тамга of the Kazakhs, which regulates the legal relations of the system of power, had a special character in the tribal structures where the тамга of the Kazakh clans and tribes was formed, which were used for a long time in the Kazakh society. In the field of Kazakh тамгоva studies many of the most complex problems of the formation and development of the ancient Turkic, Kipchak era and the Kazakh clans, tribes, ethnic and inter-ethnic relations. Knowledge of the history of Kazakhstan, understanding of historical events that influenced the ethnogenesis of the Kazakh people and other ethnic groups of Kazakhstan, contributes to the understanding and awareness of the greatness of the historical past and, thus, to modernize the public consciousness of modern Kazakhstan people with historical examples.

Key words: тамга, potestarno-political system, каган, shared property, ethno-differentiating signs, улус, ethnos.

If people are deprived of history, they are deprived of the opportunity to use the knowledge and experience accumulated over thousands of years of development. Until the historical consciousness is formed, there will be no state consciousness. And the historical consciousness is always based on national identity. The new 2019 will be particularly significant due to the fact that thanks to the article by Head of State N.A. Nazarbayev's "Seven Facets of the Great Steppe" opens a new page of the historical rethinking of Kazakhstan. The conceptual article is aimed at the further

formation of the historical consciousness of Kazakhstanis. The head of state's article provides guidance for the distant future, while it has a deep content. Through knowledge of our history, understanding of historical events and phenomena that influenced the ethnogenesis of the Kazakh people and other ethnic groups in Kazakhstan, we understand and understand more fully all the greatness of the historical past and thereby modernize the public consciousness of modern Kazakhstan people with vivid historical examples.

Speaking about a positive view of one's own history, the President points out that it is necessary to realize and accept one's history in all its versatility and multidimensionality. This requires a scientific approach: research archivists, historians, archaeologists, museum workers. The six new large-scale projects announced by the President aimed at studying Kazakhstan's history and popularizing the cultural heritage of Kazakhstan will give a new powerful impetus to the development of science, culture and art.

The history of Kazakhstan has deep roots, and the ancestors of the Kazakhs made a great spiritual, material contribution to the development of world civilization. A new scientific approach in the study of the little-studied pages of the history of Kazakhstan will raise historical science, archeology, ethnography, literature, and art to a new level.

The difficult, little-studied page in the History of Kazakhstan is the origin, meaning of tamga, which is considered as one of the constituent parts of heraldry - an auxiliary historical discipline. The object of scientific research of this sphere is the tribal tamga, the sign, various labels. In general, the Kazakh traditional system of tamga is one of the most important resources for the in-depth study of the nature of the nomadic society, its potestinal-political system in accordance with the requirements of modern times. In the field of Kazakh tamgova studies many of the most complex problems of the formation and development of the ancient Turkic, Kipchak era and the Kazakh clans, tribes, ethnic and inter-ethnic relations. Historical researchers believe that, until today, the varieties of tamga, signs, neither in Turkic studies, nor in the History of Kazakhstan, nor in archeology, ethnography, archeography, have been investigated. The study of the Kazakh tamga originates in the scientific works of Russian researchers. The first stage of these studies began in the pre-revolutionary era, when in the XVIII-XIX centuries. work was done on the registration of the tribal tamga and their varieties in the composition of the Minor, Middle and Senior Zhuzes. Researcher A. I. Levshin (1832) [1,15] cited information about the tribal tamga of the Middle and Younger zhuzes. He indicated the types of the tribal tamga Kipchaks, Naimans, Kereis, Wauces of the Middle Zhuz and Shekti, Karakasek, Basins, Shomekei, Sherkesh, Tabyn, Aday, Zhapas, Kerderi, Alash, Zhagalbayly, Berish, Kreit of the Younger Zhuz. A. I. Levshin notes that "the holders of power in the horde and tribes put special seals in their letters, and people who cannot use the seal use their tribal tamgas as a signature and stigma of cattle" [2,125]. Images of the tribal

tamga of the Kazakhs are given in their works: L. Meyer (1862), I. Kazantsev (1867), G. Potanin (1881), A. Kharuzin (1889); the tamga of the three zhuzes of N. I. Grodekov (1889); the tamga of the Younger and Middle zhuzs A. I. Dobrosmyslov (1893), the tamga of the Middle zhuz I. G. Andreev (1894), the tamga of the three zhuz N. A. Aristov (1894), the tamga - argyns and Kypshaks - The Middle Zhuz and the Young Zhuz are considered by D. N. Sokolov (1904), I. T. Savenkov (1910). In their writings, a lot of information about the Kazakh tamga. Among the researchers who wrote about the Kazakh tamga, N. I. Grodekov and N. A. Aristova should be highlighted, who made the first attempt to describe the scope of the tamga.

In 1904, the Russian scientist D. N. Sokolov in his scientific work "On Bashkir tamgas" considered the Bashkir tamga as a sign of family property, as personal signs of homeowners, and described ways of creating a tamga. In his work, 5 ways to form a tamga are defined: adding an additional line, changing the direction of a tamga, changing the tamga features in the form of a straight or arcuate line, doubling the tamga. The Bashkir tamgas were divided into 2 groups, as the main tamga and tamga derivative (variations along symmetrical lines). The researcher pays attention to the names of the tamga: "banak" (fork), "kabyrga" (rib), "tayak" (staff), "skysh" (hammer), "Ms." (bow), "koyanta" (mortar), " Shaltau "(belt buckle)," Tarak "(crest)," Aur-na "(wood core)," Tauyk-Ayak "(chicken paw)," Tadra "(window). The research work of the scientist provides data on tamga with which the Kazakhs stigmatize their horses. D.N. Sokolov notes that in addition to argyns tamga "kuz" (eye) there were several types of tamgas in the form of a circle. N. A. Aristov suggested that the signs and letters of the ancient Turkic letters were created on the basis of the tribal tamga. For the first time, a comparative table appeared in the scientific work of the researcher D.N.Sokolov, which indicated that the signs-letters of Orkhon, Yenisei ancient Turkic writing and the Bashkir tamga are very similar. Indeed, since tamga consists of simple geometric, circular, arcuate, winding, and other lines, and has simple forms, in the course of creating the signs and letters of the ancient Turkic letter, the aforementioned very simple elements may have been taken into account. A. I. Levshin regards tamgoprozhdenie as "the use of tamga and signs from the Kazakhs to designate their mark and marking of cattle" [7,155]. L. Meyer defines that "tamga is the signs used for marking cattle, they are designated for Kazakh clans and tribes during the reign of Tauke Khan". A. Kharuzin writes: "tamga is a sign of ancestral property." N. A. Aristov believed that "originally the tribal tamga was an image of ancestral saints, but then they turned into a personal mark of the owner, which was convenient to use for writing and branding".

There are controversial questions as to when and from what time the Kazakhs used tamga, about the semantics of tamga, the meaning of tamga of clans and tribes, about the original reasons for their occurrence. The etymology of the name "tamga" is also interesting. "Tamga" is derived from the ancient Türkic tamya, which has two meanings. The first is "the sign of the clan of tribes,"

the second is the golden seal of the kagan. In ancient Turkic writing, the root of the above-mentioned word is tap-tab, and its semantics means “to leave a mark, a trace of something”. Thus, the word tamya for a long time meant the sign-tamgu of clans and tribes. In addition, the words tamyan, tamyači were widely used in the sense of the clerk of the sovereigns, the manufacturer of the seals, the custodian of the seal, from which the Kazakh таңба "tamga, make a mark" comes from. In the ancient Monogol language, the meaning of the taba - tav (trace, genus), tamaya-tamaga-tamga (tamga, label) is preserved. The etymology of the word “en” also has Old Turkic roots. It comes from the root en, which has a semantic development in terms of “cut, excise, divide”, and in the Kazakh language, en means a tag on livestock, cattle stamp, enshi means a divided share of livestock, property, labeled shared property, endeu means to brand, put a mark. The Kazakhs en label, used only for small livestock. In the ancient Monogol language im - im (en, sign), inji - ing (enshi, cattle share, property marked with a mark), imnekü-imneh (endeu, stamped, tagged). The use of the above-mentioned symbolic signs originates from the ancient Eurasian nomads - Sakas, Huns, Sarmatians - and finds historical continuity in the era of the ancient Turks, Kipchaks and Mongols, which led to the formation of the traditional system of tamga-Kazakhs. According to this steppe tradition, the use of the Kazakh tamga, which regulates the legal relations of the power system, had a special character in the tribal structures where the tamga of the Kazakh clans and tribes was formed, which were used in Kazakh society for a long time.

The use of tamga originates from the time of the ancient nomads. Therefore, there is a variety of tamgas, formed according to the historical continuity of the Kaganates and the Khanates, established by nomadic ethnic groups of Central Asia, and associated with their composition, as well as the territories inhabited by clans, ethnopolitical alliances. Tamga is primarily a sign of ownership. This is its main, direct value in a nomadic pastoral society, but there were other meanings. A tamga on a tombstone is a symbol, an indicator of the genus to which the deceased belonged. At the same time, it may simply be a substitute of a monument: there is such a type of stone fences, on the western side of which, where there should be a stele with the image of a tribal sign, just a tamga was carved on the relief or ledge-platform.

For the mutual coexistence of many tribes and tribes in the territory of the steppe Eurasia, these distinctive signs were very important. In addition, tamga could be used instead of a signature: for example, the khans (tre) did not belong to the clan structure, but they had their own dynasty sign, a trident, which is often found in archival documents. The Kazakhs have about 100 tamga marks of large tribal structures, and most reliably they are differentiated by memorial stone-carving monuments. Naturally, when tamga was carved on a stone, it was done canonically and most reliably, in the established form. Often in the sources, books appear incorrect images of generic

signs. Therefore, their most reliable iconography is restored according to the memorial and religious monuments. Tamga was carved on them almost always, even if there was no text, an epitaph.

The ancient Türkic tamga-sign was distinguished by different levels. The emblems of the highest rulers of the Turkic state - Kagan, Shad, Tegin, and then - signs of Churov, Tarkhan, Bek and other ruling persons - also used emblems of clans, tribes, tribal unions (one tamga or several of its derived species), personal and familial tamga (personal, signs-en). In the signs of the ancient Türks and today's Türkic-speaking peoples, object-pictorial names can be traced (heavenly bodies - sun, moon, stars, livestock items - bridle, saddle accessories, and other material objects - weapons, household utensils, ornaments - for example, a bow, arrow, comb, mirror, earrings, etc.), and they all have a complex semantic content. Thus, tamga and signs of nomadic ethnopolitical associations and unions from the historical and chronological position can be divided into:

- tamga - signs of ancient nomads (Sakas, Huns, Sarmatians, Uysuns, Kan-gyu) (VI century BC - IV century AD);
- tamga - signs of the Turkic State (VI-VIII centuries) (East wing, West wing);
- tamga - signs of medieval Turkic ethnic groups (IX-XIV centuries);
- tamga - signs of the time of the Kazakh Khanate (XIV-XX centuries).

In the middle of the XV century. Many Turkic uluses, ethnic groups that formed the basis of the Kazakh nation had their own special tribal tamga. This tamga was used in Kazakh society until the first half of the twentieth century, and was a unique tool that plays a special role in the public life of the Kazakh people. In official documents, letters, in archival Kazakh sources, to the XX century. the expression “my tamga was used, put a tamga sign, I fix it with a tamga”. In official documents, first of all, the names and notes “put the signature” were recorded, and the tribal tamga was drawn. And if the ruler’s seal was put, then the mark “I put my Mukhrim, I put the seal” was put [19,120]. This tamga was used for two purposes. The first one was a special distinctive sign of clans and tribes, the symbolic sign of these communities. The second goal is to use tamga in nomadic cattle-breeding societies as a sign of ownership, confirmation of tribal ownership. Consequently, in the society of nomads tamga served as a regulator of social relations and evidence of descent. The Kazakhs have the expression “tayba taba basgandai”, which literally means “clearly, as a brand, a brand on a striker”, and there are historical data on branding, especially horses in the age of a striker, which testifies to the property right of the cattle owner. Based on this, it can be argued that the use of tamgas by the Kazakhs was systematically and widely used in the process of uniting clans and tribes as part of the unified Kazakh Khanate. In other words, it can be assumed that the Kazakh clans and tribes included in each individual zhuz were also united by their tamga. If a clan, a tribe originated from another clan, a tribe, then there should be tamga derivatives derived from the main tamga of a certain tribe. And in 11 tribal tribes of the Elder Zhuz - zalayir

(the ancestor of the “nocta agasy”), sa-ryuysyn, kanly, dulat, syyky, botby, shymyr, zhanys, alban, suan, shapyrashty, oshakty, ysty, syrgeli, shakshy there were 31 varieties of tamga , 1 tamga of them is depicted as a ridge, 13 types of tamga - in the form of a circle and its derivatives, 2 types of tamga - in the form of a triangle, 1 tamga - in the form of a line, 2 tamgas - in the form of a half-arc, 2 tamgas - in the form of a column, 1 tamga - in the form of eyes, 1 tamga - in the form of chembur. It should be noted that tamga dominates in the form of a “circle” (in the ancient meaning “sun, moon”) and its derivatives. In the ancient Turkic language, the words derived from the root *toy-doy* - have the general semantic meaning “1. belt buckle or cinches, arc, arching, circle, wheel, rounded object, 2. birth, sun, moon, rounded ascent, sunrise ”. Therefore, it is possible that the ancient meaning of the tamga “wheel” is “the sun, the moon”.

A tamga system is a system of ethno-differentiating signs. Tamga is primarily a symbol, an indicator of a clan or tribe. Thus, the steppe Kazakh tamga dates back to antiquity, formed from two or three elementary signs, various versions of which arose by additions. Those. with the growth, isolation of new tribal structures, new generic signs were formed. The main steppe tamga is elementary, simple at its core, signs, since they were burned out like a brand. Many distinctive, differentiating elements were used in the culture of the steppe everyday life: the same large ornaments on the “Korzhyr”, etc.

The previously published materials on the tribal tamga of the Kazakh people contain historical information. However, the history of the clans and tribes of other Turkic-speaking peoples is very important for the study of Kazakh clans and tribes. The study of world museum materials stored in the collections of museums in other countries, historical archival materials can give a positive result. The introduction of historical information from these sources into a scientific circulation can be a good basis for analyzing the white pages of the history of Kazakhstan. Complex studies of the history of the Kazakh tamga and analysis of data on tamga, signs obtained during archaeological, ethnographic, archeographic research are needed. In other words, a special scientific field has not been formed to conduct comprehensive studies covering all tribal tamgas and signs of nomads of the ancient periods, the Middle Ages and the late Middle Ages, the period before the XIX century. Here, as never before, the appeal of the Head of State with the article “Seven Facets of the Great Steppe”, which will allow a new rethinking of the history of the fatherland, is relevant. The leader of the nation has always paid attention to the history of the fatherland. In 2004, the President announced the state program “Cultural Heritage” as part of this program, a great deal was done in the search for and revival of the cultural heritage.

We must take our history in terms of what we have given for world development. Only such a comprehensive and deep understanding of our past opens up possibilities for the formation of a correct historical consciousness. Rethinking national history, a holistic perception of the past will

form a new picture of the world among the people of Kazakhstan and, above all, among young people. It is very important for all of us to realize that national history goes back many centuries and now the time has come to study it in more detail, and most importantly, to accept our own past on a mental level in all its diversity. The Head of State's article "The Seven Facets of the Great Steppe" is addressed not only to the Kazakh people, but also to the wider international community - academia, historians, cultural and art workers, and specialists in the field of museum and archival affairs. The President urges the world community to take part in the study of the cultural and historical heritage of the steppe civilization.

References

1. Левшин А. И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей. - М.,1993.- 15с.
2. Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. - М.,1993.- 125с.
3. Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков. - М., 2001. - 102 с.
4. Потанин Г. Очерки Северо-западной Монголии. - М., 2001.- 15 с.
5. Харузин А. Киргизы Букеевской орды. - М., 2003.- 138с.
6. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. - Оренбург: 1993.- 152 с.
7. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. - Астана, 2017.-155с.
8. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава Киргиз-казахов Большой орды и Каракиргизов, на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований. - М., 2003. 1975.- 130 с.
9. Соколов Д.Н. О башкирских тамгах. //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. 1994.Т.13. – С.15-25
10. Савенков И.Т. О древних памятниках изобразительного искусства на Енисее. Сравнительно-археолого-этнографические очерки И.Т. Савенкова. - М., 2003. – 85 с.
11. Базылхан Н. Древнетюркская битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов. - М., 2003. – 198 с.
12. Базылхан Н. Көне түрік тастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас)//Серия: «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» - 2015.Т.2. 2015. – С.35.
13. Кузнецов А. О надписи на камне Тамгалы-Тас в пустыне Бетпак-Дала Атбасарского уезда Акмолинской губернии.//Записки Семипалатинского отдела Географического общества. 1955. Т.25. – С.155.
14. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. - Алма-Ата, 1989.- 258с.

15. Маргулан А.Х. Значение эпиграфических памятников Казахстана. // Известия Каз.ССР. Серия филологическая. 1983. №2. – 18 с.
16. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. - Алматы, 1998.- 105 с.
17. Древнетюркский словарь. Академия наук СССР. Институт языкознания. - Л.: Наука, 1970.-158 с.
18. Шипова Е.Н. 2000 тюркских слов в русском языке. Словарь тюркизмов в русском языке. Академия наук Казахской ССР. Институт языкознания, - Алма-Ата: Наука,1976.- 155 с.
19. Максуди С. Тюркская история и право. – Казань: Фэн, 2012. - 120 с.
20. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков. - Алматы, 2007.- 155 с.
21. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М., 1993.- 108 с.
22. Великая Степь в античных и византийских источниках. Сборник материалов.//Под ред. А.Н. Гаркавца. - Алматы, 2005.- 158 с.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
ECONOMICS AND LAW

МРНТИ 15.81.35

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ СУЩНОСТИ
КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СТРУКТУР**

К.С. ИСМАИЛОВ

*Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Уфа, Башкирия*

Аннотация. В статье рассматриваются научные подходы к исследованию корпоративной культуры. Рассматривается три подхода из менеджмента к определению понятия сущности корпоративной культуры. Показаны подходы разных исследователей менеджмента и корпоративной культуры. Дается собственное определение понятия «корпоративная культура», раскрывается ее сущность, дается характеристика функциям корпоративной культуры. Корпоративная культура – это ключевая составляющая жизнедеятельности предприятия, оказывающая существенное влияние на эффективность его работы. Корпоративная культура современного предприятия представляет собой набор определенных базовых ценностей, убеждений, а также различных негласных соглашений и норм, которые разделяются всеми членами той или иной организации. Стоит отметить то, что корпоративная культура компании помогает ей выжить, успешно развиваться и занимать лидирующие позиции на рынке товаров и услуг. На основании различных подходов исследователей, дана авторская классификация задач корпоративной культуры.

Ключевые слова: корпоративная культура, интеграционная функция, адаптационная функция, регулирующая функция, воспитательная функция, образовательная функция, стабилизирующая функция, информационная функция, командный дух, персонал, менеджмент, менеджер

Аннотация. Мақалада корпоративтік мәдениетті зерттеудің ғылыми тәсілдері қарастырылады. Корпоративтік мәдениеттің мәні ұғымын анықтауға менеджменттен үш тәсіл қарастырылады. Менеджмент пен корпоративтік мәдениеттің түрлі зерттеушілерінің тәсілдері көрсетілді. "Корпоративтік мәдениет" ұғымының өзіндік анықтамасы беріледі, оның мәні ашылады, корпоративтік мәдениет функцияларына сипаттама беріледі. Корпоративтік мәдениет-бұл кәсіпорынның жұмыс тиімділігіне елеулі әсер ететін тіршілік әрекетінің негізгі құрамдас бөлігі. Қазіргі заманғы кәсіпорынның корпоративтік мәдениеті белгілі бір негізгі құндылықтар, нанымдар, сондай-ақ белгілі бір ұйымның барлық мүшелері бөлетін түрлі жасырын келісімдер мен нормалардың жиынтығы болып табылады. Компанияның корпоративтік мәдениеті оған өмір сүруге, табысты дамуға және тауарлар мен қызметтер нарығында көшбасшы орынға ие болуға көмектесетінін атап өткен жөн. Зерттеушілердің әр түрлі тәсілдерінің негізінде корпоративтік мәдениет міндеттерінің авторлық классификациясы берілген.

Түйінді сөздер: корпоративті мәдениет, интеграция функциясы, бейімделу функциясы, реттеуші функция, білім беру функциясы, тұрақтандыру функциясы, ақпараттық функция, командалық рух, кадрлар, менеджмент, менеджер

Annotation. The article deals with scientific approaches to the study of corporate culture. Three approaches from management to definition of concept of essence of corporate culture are considered. The approaches of different researchers of management and corporate culture are shown. Own definition of the concept "corporate culture" is given, its essence is revealed, the characteristic of functions of corporate culture is given. Corporate culture is a key component of the life of the enterprise, which has a significant impact on the efficiency of its work. The corporate culture of a modern enterprise is a set of certain basic values, beliefs, as well as various unspoken agreements and norms that are shared by all members of an organization. It is worth noting that the corporate culture of the company helps it to survive, successfully develop and occupy a leading position in the market of goods and services. On the basis of different approaches of researchers, the author's classification of corporate culture tasks is given.

Key words: corporate culture, integration function, adaptation function, regulatory function, educational function, stabilizing function, information function, team spirit, personnel, management, manager

Понятие «корпоративная культура» было введено в науку в 20-е годы прошлого столетия учеными из развитых стран, то есть тогда, когда появилась необходимость в основании упорядочивания взаимоотношений между сотрудниками крупных корпораций, а также осознания их места в инфраструктуре торговых, экономических, промышленных и иных связей [1, 15]

На сегодняшний день корпоративная культура организации – это важное условие успешного развития компании, которое является фундаментом ее динамичного развития, а, следовательно, гарантом стремления персонала организации к повышению уровня эффективности деятельности.

Основная часть. Разными исследователями в области менеджмента дается огромное количество определений понятия корпоративная культура, при этом каждое из них отражает одну либо несколько особенностей культуры в современной организации. Рассмотрим несколько из них более подробно.

Кибанов А.Я. считал, что корпоративная культура организации представляет собой наблюдаемые повторяющиеся модели поведения во взаимоотношениях между различными людьми в компании (к примеру, принятые манеры поведения в компании).

Профессор Кузин Ф.А. считал, что корпоративная культура современной компании – это определенные доминирующие ценности, которые поддерживаются руководством всей организации в целом.

Румянцева З.П. в своих научных работах отмечала то, что под корпоративной культурой необходимо понимать нормы, которые возникли в определенной рабочей группе.

Такой исследователь в области менеджмента, как В.С. Липатов считал, что

корпоративная культура любой организации – это приобретенные опытным путём способы решения тех или иных проблем персонала в компании.

Итак, объединяя вышесказанное, можем отметить, что корпоративная культура современного предприятия представляет собой набор определенных базовых ценностей, убеждений, а также различных негласных соглашений и норм, которые разделяются всеми членами той или иной организации. Можно отметить то, что она является системой определенных общих ценностей и предположений о том, что и как делается в той или иной компании, которая в свою очередь познается по мере того как руководству приходится сталкиваться с различными внешними и внутренними проблемами. Стоит отметить то, что корпоративная культура компании помогает ей выжить, успешно развиваться и занимать лидирующие позиции на рынке товаров и услуг.

Стоит отметить то, что идеи корпоративной культуры организации носят достаточно абстрактный характер и причина этому состоит в том, что мы не можем увидеть её собственными глазами, при этом она присутствует и распространяется. Необходимо помнить, что корпоративная культура предприятия не является чем-то абсолютным или данным, так как она подвержена постоянным изменениям по мере изменения поведения людей в той или иной организации [2, с.70].

В менеджменте существует три различных подхода к определению сущности понятия корпоративная культура организации. Согласно первому подходу корпоративная культура организации представляет собой продукт её «естественного развития», то есть можно отметить то, что в этом понимании, корпоративная культура складывается спонтанно в процессе осуществления общения и взаимодействия между людьми.

Второй подход к определению сущности корпоративной культуры представляет собой «искусственное» изобретение людей, которая является результатом их рационального выбора.

Третий подход является одним из наиболее подходящих подходов к определению сущности рассматриваемого понятия. Согласно данному подходу, корпоративная культура организации представляет собой «смешанную» систему, включающую в себя как формально-рациональные, так и спонтанные жизненные процессы в организации [3, с.65].

В целом отметим, что на сегодняшний день корпоративная культура – это ключевая составляющая жизнедеятельности предприятия, оказывающая существенное влияние на эффективность его работы. Понимая данный факт, управляющее звено современных организаций стремится к созданию у себя сильной корпоративной культуры, которая будет основываться на ином, чем прежде, понимании человека и его роли в системе общественного разделения труда.

Стратегия развития любой современной компании может стать эффективной только тогда, когда персонал организации будет чётко знать и разделять все ключевые цели и задачи исследуемой предпринимательской структуры [4, с.65].

Эркин Джаманбаев в своих работах отмечал то, что достаточно развитая и сформированная корпоративная культура современной организации в процессе своего развития должна выполнять следующие ключевые функции:

1. интеграционная функция – это функция, связанная с развитием чувства общности у членов исследуемой организации, а также усиления их уровня вовлеченности в процесс функционирования компании в условиях рыночной экономики;

2. адаптационная функция представляет собой функцию, направленную на содействие эффективной социализации всех новых сотрудников компании;

3. регулирующая функция – это функция, основной задачей которой является формирование, а также контроль различных форм поведения, которые характерны для конкретной компании, при этом дополняя, либо заменяя использование разнообразных административных форм управленческого воздействия на эффективность функционирования предпринимательской структуры в целом;

4. образовательная (то есть направлена на повышение квалификации персонала), а также развивающая функции современной организации, работающей в условиях «рынка»;

5. воспитательная функция – это функция, направленная на поддержание социальной стабильности, а также воспитание всего персонала компании «в духе» преданности этой организации и ограничение от любых нежелательных влияний со стороны внешней среды;

6. стабилизирующая функция представляет собой такую функцию, которая направлена на поддержание определенной системы ценностей, которая присуща той или иной рассматриваемой компании;

7. заключительной функцией является информационная – это функция, основной задачей которой является формирование определенного имиджа предпринимательской структуры в обществе. [5,с.128].

В научной литературе по направлению менеджмент выделяют несколько ключевых признаков успешности реализации функций корпоративной культуры современной компании. Рассмотрим каждый из них более подробно.

1. В современной организации должна присутствовать концентрация усилий всего персонала в одном направлении;

2. Для эффективного развития в условиях рыночной экономики в современной компании должен присутствовать синергетический эффект взаимодействия;

3. Организация должна устойчиво функционировать в долгосрочной перспективе развития;

4. У компании должно присутствовать единообразное понимание различных явлений во внешней среде, а также одинаковые отношения внутри самой компании;

5. Низкий уровень межгрупповых, а также межличностных трений и конфликтности в процессе достижения всех поставленных перед компанией целей и задач [6,с.98].

Большинство ученых дают разные классификации задач корпоративной культуры современной организации и проанализировав их мнения выделим свою собственную классификацию:

1. создание и успешное развитие ключевых ценностей современной организации;

2. обучение, направленное на развитие персонала компании (например, повышение уровня квалификации);

3. укрепление командного духа в коллективе исследуемой предпринимательской структуры;

4. утверждение рациональной системы, направленной на преодоление конфликтов в организации;

5. четкое определение роли каждого человека в коллективе компании в целом;

6. налаживание, а также обеспечение баланса между разнообразными типами коммуникаций в компании;

7. эффективное согласование представления каждого члена управленческой команды о предпринимательской структуре, а также тренинг личностной эффективности;

8. обеспечение положительного внутреннего и внешнего имиджа компании по отношению к партнерам;

9. создание и развитие системы правил и норм поведения персонала организации [7,с.98].

Для успешного развития компании, корпоративная культура должна постепенно трансформироваться в долг, совесть, а также ответственность, которые позволяют управлять человеком «изнутри». Необходимо отметить то, что транслятором и носителем корпоративной культуры современной компании является в первую очередь ТОП-менеджмент или высший уровень управления организации, так как миссия и цели функционирования компании представляют собой основные цели ее акционеров.

В менеджменте выделяют следующие отличительные особенности эффективной корпоративной культуры современных предприятий:

- наличие командного духа в организации, которые имеет такие отличительные черты как слаженность и взаимодействие между сотрудниками;

- удовлетворение каждым конкретным сотрудником компании результатами своей деятельности, а также гордость за них;

- преданность своей организации и готовность соответствовать всем предъявляемым стандартам;

- высокий уровень требований к качеству выполняемой работы;

- готовность к переменам, которые вызваны требованиями научно-технического прогресса, а также конкурентной борьбой на рынке, невзирая на различные трудности и бюрократические препоны.

Заключение. Таким образом, в заключении отметим то, что существует огромное количество определений понятия корпоративная культура и, объединяя все их можем отметить, что корпоративная культура современного предприятия представляет собой набор определенных базовых ценностей, убеждений, а также различных негласных соглашений и норм, которые разделяются всеми членами той или иной организации. В настоящее время корпоративная культура организации является одним из важнейших ее элементов, который оказывает влияние на ее имидж, а, следовательно, эффективность работы всей компании в целом. Понимая данный факт, управляющее звено современных организаций стремится к созданию у себя сильной корпоративной культуры, которая будет основываться на ином, чем прежде, понимании человека и его роли в системе общественного разделения труда. Стоит отметить то, что идеи корпоративной культуры организации носят достаточно абстрактный характер и причина этому состоит в том, что мы не можем увидеть её собственными глазами, при этом она присутствует и распространяется. Необходимо помнить, что корпоративная культура предприятия не является чем-то абсолютным или данным, так как она подвержена постоянным изменениям по мере изменения поведения людей в той или иной организации.

Список использованной литературы

1. Ильясов Н.Г. Корпоративная культура – применение современных разработок / Н.Г. Ильясов. - Человек и общество. 2017. - № 2 (3). - С. 17.
2. Курова Е.Г. Репрезентация корпоративной этики в экранной культуре / Е.Г. Курова. - Интеллектуальные ресурсы - региональному развитию. - 2016. - Т. 2. - № 1. - С. 70
3. Макеев В.А. Корпоративная культура как фактор эффективной деятельности организации. / В.А. Макеев. - М.: Ленанд, 2015. – С. 211
4. Ермошин М.В. Управление корпоративной культурой в России на основе динамической концепции / М.В. Ермошин. - Вестник Университета (Государственный университет управления). - 2016. - № 2. - С. 236

5. Басова А.А. Корпоративная культура компании в условиях кризиса / А.А. Басова. - Научно-методический электронный журнал Концепт. - 2017. - Т. 14. - С. 45-50.
6. Беляков М.А. Бренд в корпоративной культуре предприятия / М.А. Беляков. - Научно-технические и инженерные разработки - основа решения современных экологических проблем. - 2017. - С. 244-247.
7. Бехар Г. Дело не в кофе: Корпоративная культура Starbucks / Г. Бехар. - М.: Альпина Паблишер, 2016. - 186 с.
8. Бобров А.С. Корпоративная культура как компонент менеджмента / А.С. Бобров. - Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения. - 2016. - № 1 (23). - С. 132-134.
9. Веснин В.Р. Основы менеджмента: Учебник / В.Р. Веснин. - М.: Проспект, 2016. - 320 с.

МРНТИ 06.39.31

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ В ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Б.А. ЖУНУСОВ,¹ М.Д. САЙЫМОВА,² С.Ж. КЕЛЬБЕТОВА³

¹*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
Актобе, Казахстан*

²*Казахско-Российский международный университет, г.Актобе, Казахстан*

³*Университет «АДАМ», Бишкекская финансово-экономическая академия,
Бишкек, Кыргызстан*

Аннотация. Целью данной статьи является определение методов повышения эффективности управления персоналом в органах государственного управления. На основе результатов проведенных исследований по повышению эффективности деятельности государственных служащих предложены следующие направления деятельности: повышение качества социальной коммуникации между обществом и государством, развитие и последующая реализация корпоративизма; мотивация, выявление и применение стимулов к эффективному управлению, повышение ответственности и совершенствование системы контроля в управленческой деятельности; разработка и внедрение новых методов, структур и методов, технологий управления, широкое их развитие государственными и местными работниками.

Ключевые слова: государственные служащие, управленческая подготовка, мотивация, технология управления.

Аннотация. Осы баптың мақсаты мемлекеттік басқару органдарында персоналды басқарудың тиімділігін арттыру әдістерін анықтау болып табылады. Мемлекеттік қызметшілер қызметінің тиімділігін арттыру бойынша жүргізілген зерттеулер нәтижелерінің негізінде қызметтің мынадай бағыттары ұсынылды:

қоғам мен мемлекет арасындағы элеуметтік коммуникация сапасын арттыру, корпоративтілікті дамыту және одан әрі іске асыру; тиімді басқаруға ынталандыруды ынталандыру, анықтау және қолдану, жауапкершілікті арттыру және басқару қызметінде бақылау жүйесін жетілдіру; басқарудың жаңа әдістерін, құрылымдары мен әдістерін, технологияларын әзірлеу және енгізу, оларды мемлекеттік және жергілікті қызметкерлердің кеңінен дамуы.

Түйінді сөздер: мемлекеттік қызметшілер, басқару дайындығы, мотивация, басқару технологиясы.

Annotation. The purpose of this article is to determine methods for improving the efficiency of personnel management in government bodies.

Based on the results of the conducted studies to improve the effectiveness of civil servants, the following activities are proposed: improving the quality of social communication between society and the state, the development and subsequent implementation of corporatism; motivation, identification and application of incentives for effective management, increasing responsibility and improving the control system in management activities; the development and implementation of new methods, structures and methods, management technologies, the widespread development of them by state and local employees.

Key words: civil servants, managerial training, motivation, management technology.

Наибольший интерес представляет научно-теоретическое понимание государственной службы, а также содержание «объема» этого понятия в соответствии с научной и правовой системой, сложившейся в Республике Казахстан на сегодняшний день. Для целостного понимания вопроса важно показать историю его становления и развития, весь спектр государственной службы. В связи с этим, рассмотрим общетеоретические подходы к изучению понятия государственной службы. Само понятие «служба» в правовой и научной литературе употребляется по-разному: как вид деятельности человека, как социально-правовой институт, как система специальных органов государства, как духовная деятельность человека и т.д. Служба состоит в управлении, осуществлении государственной деятельности, обеспечении самого управления, социально-культурном обслуживании людей [1].

Важнейшим условием успеха экономических преобразований в Казахстане является формирование и развитие современной системы управления персоналом в государственных учреждениях. Успех осуществляемых в Казахстане преобразований во многом определяется состоянием государственной службы, способностью государственного аппарата решать сложные и ответственные задачи социально-экономического развития страны, заинтересованностью государственных служащих в осуществлении реформирования институтов власти и содействии общественному прогрессу.

Мониторинг кадров государственной службы в Республике Казахстан (РК) по состоянию на 1 января 2016 года показал, что штатная численность государственных служащих составляет 99 886 чел., из них политических служащих - 422 человек [2].

Настоящее время средний возраст государственного служащего составляет 39 лет. При этом самый многочисленный слой - 30-40 лет, около 31 %, младше 30 лет – 25%, 40-50 лет - 22 %, свыше 50 лет – 22%. Это показывает, что возрастной состав сбалансирован, а также свидетельствует об относительном сохранении преемственности на государственной службе. Численность государственных служащих со стажем до 5 лет составляет 30%, от 5 до 10 лет – 24%, свыше 10 лет – 46 %. Средний стаж работы на государственной службе составляет 10,5 лет. За последние 2 года он возрос на год, то есть наблюдается тенденция к стабилизации.

В Казахстане приток молодежи в государственные органы происходит естественным образом, в том числе из рядов выпускников государственной программы «Болашак». Численность выпускников этой программы, работающих на государственной службе, с 2012 года увеличилась в два раза.

Ниже приведен анализ деятельности Департамента Агентства РК по делам государственной службы и противодействия коррупции по Актюбинской области. Число государственных служащих в государственных органах по Актюбинской области за 2014 год составляло 4401 человек, из них: в центральных государственных органах (ЦГО) 2026 человек (46%); а в местных исполнительных органах (МИО) 2375 человек (54%). Штатная численность за 2015 год государственных служащих составила 4444 из них: в центральных государственных органах 1987 (44,7%); в местных исполнительных органах 2457 (55,3%).

По состоянию на 1 января 2016 года в 477 государственных органах Актюбинской области штатная численность государственных служащих составляла 4744 единицы, в том числе ЦГО 2080 единиц (43,8%), в МИО 2664 единиц (56,2%) (диаграмма 1).

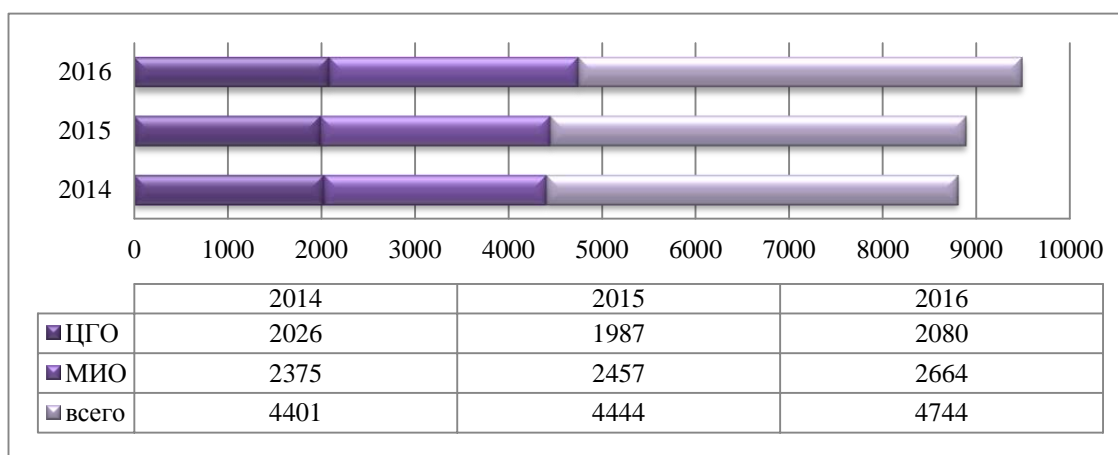

Рисунок 1. Штатная численность государственных служащих за 2014-2016 год [2]

По данным диаграммы 1 можно сделать вывод, что с 2014 на 2015 год штатная численность государственных служащих увеличилась на 1 %, а с 2015 на 2016 год на 6.4%.

Количество вакансий на 2016 год в государственных органах составляет 268 единиц, в том числе в территориальных подразделениях ЦГО - 100, в МИО- 168.

Укомплектованность штата составляет 94,4%, в том числе в территориальных подразделениях ЦГО центральных государственных органов – 95,2%, в местных исполнительных и представительных государственных органах – 93,7%.

Более половины государственных служащих составляют женщины – 2648 (59,2%). Средний возраст государственных служащих составляет 38,5 лет.

Образование государственных служащих области представлено следующим образом: с высшим образованием – 3974 человек или – 88,8%, со средним профессиональным образованием – 496 человек или 11,1%, со средним образованием – 6 человек или 0,1%. Стаж государственной службы составляет в среднем 10 лет, средний стаж работы на занимаемой должности – 4 года и 2 месяца. Уволились с государственной службы с начала 2016 года 963 человек (20,3%), в том числе из территориальных подразделений ЦГО – 369 человек (17,7%), из МИО – 594 человек (22,3%). При этом, чистая сменяемость (уход из системы государственной службы) составила 279 человек (5,9%), в том числе из территориальных подразделений ЦГО – 86 человек (4,1%), из МИО – 193 человек (7,2%). Чистая сменяемость среди, впервые принятых, составила 22 человека (0,5%), в том числе из ТП ЦГО – 7 человек (0,3%), из МИО – 15 человек (0,6%).

Таблица 1. Сменяемость государственных служащих в государственных органах Актыбинской области

Года	Сменяемость государственных служащих		Чистая сменяемость			
			человек		%	
	ЦГО	МИО	ЦГО	МИО	ЦГО	МИО
2014	260	424	187	397	9,2	16,7
2015	297	397	205	337	10,3	13,7
2016					7,2	11

Примечание: составлено автором

По итогам 2016 года 2981 кандидатов на занятие административных государственных должностей корпуса «Б» проходили тестирование, из которых 1170 или 39,2% получили результаты тестирования выше пороговых значений. Как свидетельствуют показатели, почти 60% кандидатов получили результаты ниже порогового, основной причиной являются не только нервное напряжение тестируемых, но и их плохая подготовка к самим тестам.

Также по итогам 2016 года были достигнуты следующие целевые индикаторы:

- доля конкурсов (внутренних и общих), проведенных с участием наблюдателей и экспертов – 99,2% вместо 52%;
- доля лиц из числа обратившихся, чьи права восстановлены по итогам проверок за соблюдением законодательства о государственной службе – 42% вместо 30%;
- доля исполненных предложений и представлений, внесенных в государственные органы по итогам проверок за соблюдением законодательства о государственной службе - 100% вместо 60%;
- доля исполненных рекомендаций Совета по этике - 100% вместо 70%;
- доля восстановленных прав услуг о получателей по итогам выявленных в ходе проверок нарушений - 66% вместо 62%;
- доля государственных органов, деятельность которых по направлению «оказание государственных услуг» оценена как эффективная - 74% вместо 61%;
- доля исполненных рекомендаций по устранению коррупционных рисков- 93% вместо 27%;
- доля стандартов и регламентов государственных услуг, проанализированных на наличие коррупционных рисков- 35% вместо 5%.

По индикаторам, которые требовали проведение социологических опросов:

- доля граждан, выразивших готовность внести личный вклад в снижение уровня коррупции – 77%, вместо 45%;
- доля граждан, выразивших доверие к антикоррупционной политике государства – 71%, вместо 57%.

В целом, вышеназванным Департаментом ведется работа в сфере прохождения государственной службы, качества оказания государственных услуг и профилактики коррупции последующим основным направлениям: ведение мониторинга состояния кадрового состава и государственных должностей государственной службы, включая формирование Республиканской базы данных по персоналу государственной службы.

Для выявления фактов увольнения государственных служащих руководителями государственных органов департаментом на постоянной основе проводится анкетирование увольняемых лиц. Итоги анкетирования показали, что причинами увольнений являются: низкий уровень заработной платы, большой объем работы в государственных органах, ненормированный рабочий день, отсутствие монетарных и немонетарных поощрений и т.д. Все же надо отметить, что в основном увольнения происходят в связи с переходом лиц на другие должности в другие государственные органы. Результаты научных исследований

ученых Казахстана по совершенствованию методов отбора на государственную службу были реализованы:

- в Указе Президента РК от 22 марта 2013 года №5 524 «Об утверждении Правил отбора в кадровый резерв административной государственной службы корпуса «А» и проведения конкурса на занятие вакантной и временно вакантной административной государственной должности корпуса «А», п. 4, пп. 22: «Тестирование проводится в порядке, утверждаемом уполномоченным органом по делам государственной службы по согласованию с Администрацией Президента РК»;

- в приказе председателя Агентства РК по делам государственной службы от 1 апреля 2013 года № 06-7/43 «О некоторых вопросах отбора в кадровый резерв административной государственной службы корпуса «А»», внесено и нормативно закреплено:

- «тестирование кандидатов на знание законодательства РК;

-логический тест;

-тест по компетенциям;

-КАЗТЕСТ в соответствии с графиком, составляемым Агентством РК по делам государственной службы».

На современном этапе в Казахстане, сложилась достаточно эффективная карьерная модель государственной службы. Основной задачей данной модели является необходимость формирования нового типа работника-государственного служащего, способного в рамках закона и своей компетенции соблюдать и активно защищать права и свободы человека и гражданина, нести ответственность за свои действия и поступки, проявлять самостоятельность и творческий подход; быть законопослушным и дисциплинированным, предприимчивым и готовым пойти на оправданный риск; осуществлять выработку и практическое применение нравственных критериев оценки работников; создавать здоровый морально-психологический климат в коллективе и этическое образование кадров [3].

Основные компетенции, предъявляемые государственным служащим всех звеньев в РК, представлена в таблице 2.

Таблица 2. Модель компетенций государственных служащих

Компетенции	Требования предъявляемые к:		
	специалистам	руководителям начального звена	руководителям высшего звена
Деловые качества			
Анализ ситуации принятие решений	Анализ и решение проблем	Перспективное экономическое мышление	Стратегическое мышление
Управление рабочим	Самоорганизация	Управление	Создание культуры

процессом		эффективности	эффективности
Взаимодействие			
Коммуникация и вовлечение других	Четкость коммуникации	Эффективная коммуникация	Построение партнерских отношений и убеждающая коммуникация
Командное взаимодействие	Командное лидерство	Лидерство многофункциональной команде	Корпоративное командное лидерство
Лидерское качество			
Управление изменениями	Инициатива и открытость	Внедрение и управление изменениями	Лидерство в стратегических изменениях
Саморазвитие	Мотивация и способность к развитию	Саморазвитие/наставничество	Развитие организационного потенциала
Личные качества			
Ориентация на результат	Ориентация на результат		
Честность и этическое поведение	Честность и этическое поведение		
Примечание: составлено авторами			

Для реализации концепции NPM в жизнь является применение соответствующих инструментов для управления персоналом государственных служащих. Одним из наиболее популярных инструментов являются – ключевые показатели эффективности (Key Performance Indicators – KPI). Под системой KPI в упрощенном понимании называют систему показателей финансового и нефинансового характера, которые влияют на количественные и качественные изменения результатов деятельности касательно стратегической цели [4].

Система KPI помогает организации определить достижение стратегических и тактических (операционных) целей. Это методическое решение имеет широкую область применения, так, например, служит инструментом стратегического планирования и управления, а также выступает элементом системы мотивации сотрудников и оценки их эффективности, что позволяет судить о ее несомненной актуальности как для корпоративного, так и для государственного управления.

Таким образом, внедрение системы KPI позволит не только решить вышеперечисленные проблемы, а также реализует следующие целевые показатели:

- стимулирование эффективности и качества работы, как отдельных сотрудников, так и целых государственных органов;
- анализ на соответствие функции государственных органов для решения важнейших потребностей общества;

– формирование каналов связи между госслужащими и получателями государственных услуг;

– повышение прозрачности деятельности государственных органов на всех уровнях.

Однако, существует ряд проблем, связанных с управлением кадрами государственной службы: низкая квалификация работников; проблема этики в государственной службе; привлекательность государства как работодателя на рынке труда.

По результатам научных исследований по повышению эффективности деятельности государственных служащих предлагается проведение следующих мероприятий:

во-первых, - повышение качества социальной связи общества и государства, выработка и последующая реализация корпоратизма (правильнее корпоративизм) Он основан на принципах подлинно народного самоуправления, договорных отношениях между центральной и местной властью, своего рода общественного договора, базирующегося на столь необходимом нашему обществу единстве совести и разума.

Во-вторых, принципиальное значение для казахстанской государственности имеет гласность и публичность, понятность и предсказуемость государственного и местного управления. Его решение должно начинаться с выработки и предъявления обществу социальной доктрины развития как составной части развития общества в целом: экономической, социальной, политической (политический курс), духовно-культурной, национальной, муниципальной.

В третьих, эффективность государственного и местного управления во многом зависит от хорошо обученных и талантливых организаторов-руководителей. Следовательно, необходимо принять меры по подбору, расстановке, подготовке и переподготовке, повышению квалификации управленческих кадров, на конкурсной основе подбирать управленцев нового типа, обладающих творческим складом ума, стратегическим мышлением, высокой работоспособностью, умением аккумулировать энергию многих и работать с людьми. Из сказанного, очевидно, что руководители всех уровней должны иметь хорошую управленческую подготовку, которая включает две основные составляющие: знание теории управления; умение формировать и реализовать управленческие решения.

В четвертых, мотивация, определение и применение стимулов эффективного функционирования управления, повышение ответственности и улучшение системы контроля в управленческой деятельности. Указом Президента РК № 153 от 29 декабря 2015 года утвержден «Этический кодекс государственных служащих РК», в котором определены общие принципы служебного поведения государственных служащих.

В пятых, организационная культура способна придать смысл деятельности людей, наполнить их жизнь интересным содержанием, стимулировать их новаторство и активность.

В шестых, разработка и реализация новых способов, структур и методов, технологий управления, повсеместное освоение их государственными и местным служащими, всеми управленцами, разработка и реализация комплекса законов и нормативных документов по проблемам государственной и местной службы, в том числе государственной кадровой политики, – важнейшие направления повышения эффективности государственной власти.

Список использованной литературы

1. Козлова Ю.М., «Советское административное право» – М.: Изд. «Юридическая литература», 1973 г. – 124 с.
2. Мониторинг состояния кадров государственной службы РК. - Официальный сайт Национального бюро по противодействию коррупции Министерства государственной службы РК. - [ЭР]. Режим доступа: <http://anticorruption.gov.kz>.
3. Мониторинг кадров государственной службы РК. По состоянию на 1 января 2015г. [ЭР]: kyzmet.gov.kz/ru/pages/uka.
4. Савельев, А.А. Система сбалансированных показателей – основа эффективного менеджмента отечественных предприятий.// Материалы 16-го Всероссийского студенческого семинара «Проблемы управления» (Вып.1) - М.: ГУУ, 2008 г. – С. 56-61.

МРНТИ 06.71.07

ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ АГРОБИЗНЕСА В ЭКОНОМИКЕ РЕГИОНА (НА ПРИМЕРЕ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

И.Ш. АЖАЙПОВА, В.С. ТЮТЬКОВ

*Актюбинский региональный государственный университет им.К. Жубанова,
Актобе, Казахстан*

Аннотация: В статье приводится оценка развития агробизнеса в экономики Актюбинской области, его значение в развитии региона, состояние и перспективы в Республике Казахстан, прирост валового внутреннего дохода через реализацию государственных программ. Развитие агробизнеса - это основа государства, определяющая уровень его развития и продовольственную безопасность, а также экономическую обстановку города и всей области. Для нормального функционирования сферы агропромышленного комплекса необходим соответствующий уровень развития отраслевой инфраструктуры, специфика которого также раскрыта и изучена в разрезе каждого блока: социальный, производственный, транспортный. Согласно государственным программа развития, сельское хозяйство играет ведущую роль в развитии экономики региона, в статье

схематично представлены основные факторы размещения и специализации сельского хозяйства, которые разделены на семь блоков. Изучены стратегические планы развития агробизнеса региона, состояние агропромышленного комплекса и перспективы развития на данном этапе, дан прогноз с учетом будущих программ государства.

Ключевые слова: агробизнес, сельское хозяйство, промышленный комплекс, природные условия, окружающая среда, социальная сфера, Актыобинская область.

Abstract: Abstract: The article assesses the development of agribusiness in the economy of the Aktobe region, its importance in the development of the region, the state and prospects in the Republic of Kazakhstan, the growth of gross domestic income through the implementation of state programs. The development of agribusiness is the basis of the state, determining the level of its development and food security, as well as the economic situation of the city and the entire region. For the normal functioning of the agro-industrial sector, an appropriate development level of industry infrastructure is necessary, the specificity of which are also investigated and studied in the context of each individual block, such as: social, industrial and transport. In accordance with the state development program, agriculture plays a leading role in the development of the regional economy. The article schematically provides the main factors of placement and agricultural specialization, which are divided into seven blocks. There have been studied the strategic plans for the development of agribusiness in the region, the state of the agro-industrial complex and development prospects at this stage as well as the forecast taking into account future state programs is provided.

Key words: agribusiness, agriculture, industrial complex, natural conditions, environment, social sphere, Aktobe region

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысының экономикасындағы агробизнестің дамуына, оның аймақтың дамуындағы маңызы, Қазақстан Республикасындағы жағдайы мен болашағы, мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру арқылы жалпы ішкі кірістің өсуіне баға берілген. Агробизнесті дамыту мемлекеттің негізі болып табылады, оның даму деңгейі мен азық-түлік қауіпсіздігін, сонымен қатар қаланың және бүкіл аймақтың экономикалық жағдайын анықтайды. Агроөнеркәсіптік сектордың қалыпты жұмыс істеуі үшін салалық инфрақұрылымның тиісті даму деңгейі қажет, оның ерекшеліктері әр блоктың контекстінде ашылады және зерттеледі: әлеуметтік, өнеркәсіптік, көліктік. Мемлекеттік даму бағдарламасына сәйкес ауыл шаруашылығы аймақтың экономикасын дамытуда жетекші рөл атқарады, мақалада жеті блокқа бөлінген ауыл шаруашылығының бөлінуі мен мамандандырылуының негізгі факторлары схемалық түрде көрсетілген. Аймақта агробизнесті дамытудың стратегиялық жоспарлары, агроөнеркәсіптік кешеннің жағдайы және осы кезеңдегі даму перспективалары зерделенеді, мемлекеттің болашақтағы бағдарламаларын ескере отырып болжам жасалады.

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы, өндірістік кешен, табиғи жағдайлар, қоршаған орта, әлеуметтік сала, Ақтөбе облысы.

Агробизнес – это межотраслевая промышленность, объединяющая много направлений производства и полную или частичную переработку сырья для получения продукции, доводимой до потребителя. Агробизнес включает в себя: сельское хозяйство, отрасли промышленности, производство, перевозки, хранение, переработку сельскохозяйственной продукции, поставку её потребителям, техническое оснащение, химикаты и удобрения, обслуживающее сельскохозяйственное производство [1].

При построении эффективного субъекта аграрного комплекса учитываются отраслевые особенности, размеры организации, влияние факторов макроэкономики, а также не мало важно наличие стратегии и долгосрочного планирования. В результате проведенного анализа отрасли сельского хозяйства зависят от основных факторов сельскохозяйственного производства, которые имеют природное и социальное начало. Для нормального функционирования сферы агропромышленного комплекса (производства, сельского хозяйства, переработки сельскохозяйственной продукции) нужен соответствующий уровень развития отраслевой инфраструктуры. Более наглядно выше сказанное отображает рисунок 1.

Рисунок 1. Инфраструктура АПК

Примечание: составлено по данным источника [1].

Как показывает рисунок 1, инфраструктура АПК состоит из трех равных блоков: в первый «социальный» входит жилищно-коммунальное хозяйство, культурно-бытовое обслуживание, социальное обеспечение, обслуживание трудовой деятельности эти части схемы равноценны и равнозначны для нормального развития системы [2]. Второй блок «производственный» включает в себя обслуживание сельхозпроизводителей, службы спец. обслуживания, обслуживание перерабатывающей и пищевой промышленности — это главный блок, на котором базируется основное производство и его составляющие. Третий блок «транспортный» состоит из транспортной коммуникации, электроснабжения и газоснабжения, водообеспечения, телефонная и почтовая связи от степени развитости логистики и инфраструктуры существует прямая зависимость степени агробизнеса.

Инфраструктура АПК – это система устойчивых межотраслевых связей с разной степенью развитости ее составляющих элементов. Характер отраслей инфраструктуры определяет связь с блоками схемы отраженной на рисунке 1. Дорожно-транспортная система, служба электрификации и связи, информации, материально-техническое обеспечение связаны со всеми блоками схемы, а также влияют на развитие АПК в целом. Транспортный блок напрямую влияет на производственный блок, его функционирование и в сумме образует единый продовольственный комплекс.

Развитие сельскохозяйственных предприятий попадает в зависимость от природных условий таких как, почвенно-климатических условий, зональности и районирования, биоклиматического потенциала, которые определяют структуру, специализацию, род деятельности производства как важный критерий при выделении основных бизнес-процессов (рисунок 2). Так Актыбинская область имеет специализацию в сфере животноводства, об этой направленности свидетельствует доля животноводства в структуре валовой продукции сельского хозяйства.

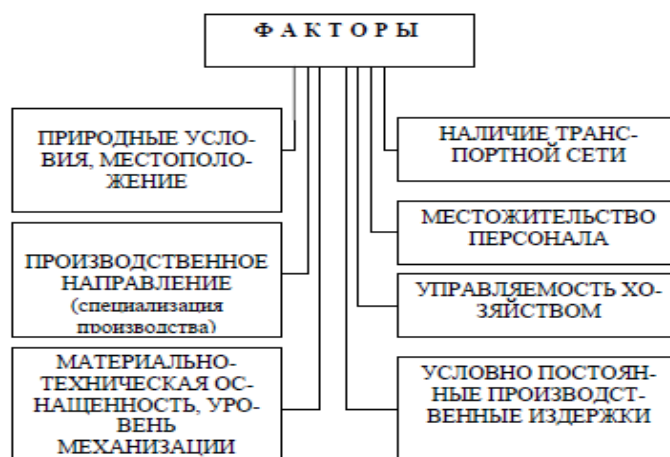

Рисунок 2. Основные факторы размещения и специализации сельского хозяйства

Примечание: составлено по данным источника [1].

Схема основных факторов размещения и специализации сельского хозяйства состоит из семи равных блоков, что отражено на рисунке 2: в первый блок природные условия и местоположение определяет условия и вид сельского хозяйства. Второй блок производственное направление должен выходить из первого при рациональном подходе к использованию природных ресурсов. Третий блок материально-техническая оснащенность, уровень механизации при грамотной организации должен быть хорошо развит. Четвертый блок наличие транспортной сети от него зависит степень развитости агробизнеса. Пятый блок местожительство персонала определяет трудоспособность. Шестой блок управляемость хозяйством отражает степень организации производства и грамотности в управлении.

Седьмой блок условно постоянные производственные издержки отражает степень успешности промышленности. Все части схемы равноценны и равнозначны для нормального развития аграрной системы.

Основные факторы размещения и специализации сельского хозяйства можно разделить на три группы: природные, социальные и государственные. К природным факторам размещения и специализации сельского хозяйства можно отнести качество почв, продолжительность безморозного периода, сумму активных температур, суммарную солнечную радиацию, влажность, обилие осадков, частоту повторяемости метеорологических условий, наличие водных ресурсов и характер ландшафта др.

Вторую группу факторов - социальную составляют такие аспекты, как население, которое выступает в двух ролях как потребитель сельскохозяйственной продукции и производитель, наличие перерабатывающих предприятий, качество транспортных средств и путей сообщения, крупные города и агломерированные зоны, инновационные и рациональные способы производства. На современном этапе развития общества выделяют третью группу – государство, как один из важных факторов развития агробизнеса способного активно влиять на рациональное размещение и специализацию сельского хозяйства, используя различные экономические методы: кредитование сельскохозяйственных предприятий, поддержание фермерских цен на сельскохозяйственную продукцию. К примеру, в стране введен политический курс состоявшегося государства в соответствии с Посланием первого президента народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»:» постановлением Правительства РК от 18 февраля 2013 года №151 принята и реализуется программа по развитию агропромышленного комплекса в Республике Казахстан на 2013-2020 годы «Агробизнес-2020». Главной задачей, которой является – создание условий для повышения конкурентоспособности субъектов агропромышленного комплекса и развития их экспортного потенциала. Для достижения, которой наряду с действующими механизмами предусмотрены новые инструменты государственной поддержки, направленные на стимулирование сельхоз товаропроизводителей [4,5].

В результате проведенной работы и государственной поддержки сельскохозяйственной отрасли за последние годы наблюдается успешное развитие агробизнеса. Основным сектором сельского хозяйства является животноводство, где сохраняется тенденция повышения объемов производства продукции, за счет нового комплекса мер, государственной поддержки и реализации государственных программ «Агробизнес» и т.д. Так же лидирующая роль животноводства обусловлена климатическими, историческими

условиями и национальными традициями. Не менее важную роль занимает растениеводство, а именно полеводство и выращивание зерновых культур на импорт и экспорт.

По официальным данным на 2019 год ситуация меняется в сторону увеличения темпов роста по выпуску продукции растениеводства. Нами была выделена главная особенность агробизнеса Актыбинской области и города Актобе – это ее многоотраслевой характер, наши сельскохозяйственные предприятия стремятся повысить конкурентоспособность при помощи разнообразия продукции, что отражено в рисунке 3.

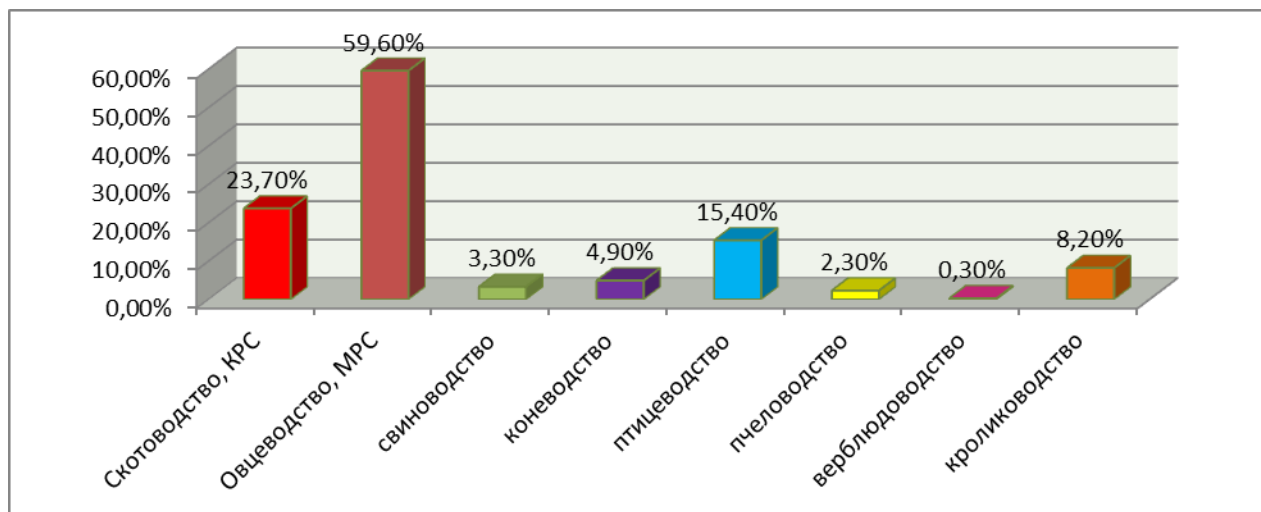

Рисунок 3. Разнообразие продукции животноводства

Примечание: составлено по данным источника [3].

По данным рисунка 3, можно сделать вывод, что в Актыбинской области развивается молочное и мясное скотоводство (крупнорогатый скот 23,7 %) в умеренных темпах, овцеводство (59,6%) – занимает лидирующую позицию, свиноводство (3,3 %) считается не перспективным для развития в связи с ментальностью и дороговизной при выращивании свиней, а так же с трудностью при реализации, коневодство (4,9 %) мало развито, птицеводство (15,4 %) на среднем уровне развития, кролиководство (8,2 %) средняя степень развития, пчеловодство (2,3 %) мало развито по причине отсутствия подходящих природных условий, наименьшую долю в структуре животноводства занимает верблюдоводство (0,3%). Такая структура развития животноводства отражает природный и социальный фактор, то есть зависимость от климатических условий и потребностей рынка.

В процессе проведения исследования определено, что сельскохозяйственные предприятия развиваются и функционируют. Так на 2019 год зарегистрировано 67 сельхозформирований, из которых 19 сельскохозяйственных предприятий, 44 крестьянских ферм, 3 производственных кооператива и 1 государственное казенное предприятие. Растущая конкуренция, а также специфика системы субсидирования способствуют

снижению числа сельхозформирований посредством объединения и укрупнения мелких хозяйств.

В Актюбинской области лидирующее положение занимают производители Бестамакский Животноводческий Комплекс (свинокомплекс), КХ «Жемис» Мартукского района (овцеводства), сельскохозяйственный производственный кооператив «Жасылауыл» (коневодства – разведение Кушумской и Мугалжарской породы). Которые благодаря субсидиям государства смогли расширить свой бизнес и увеличить поголовье скота на 50 %. В результате ВВП Актюбинской области возрос и ВВП Казахстана увеличился 4% по сравнению с прошлым годом. Производство продуктов питания – на 6,3%. Экспорт продукции АПК за 3 месяца увеличился почти на 50%.

В заключении можно сделать вывод, что совершенствование сельскохозяйственных предприятий способствует рациональному использованию производственного потенциала, росту конкурентоспособности и эффективности производственно-сбытовой деятельности, а также повышению качества систем менеджмента, что в дальнейшем ведет к увеличению доли ВВП по сельскохозяйственной продукции и экономическому росту всего государства. Казахстан должен стать государством с развитой экономикой основой, которого является сельскохозяйственное производство и главные его отрасли животноводство и растениеводство.

Список использованной литературы

1. Матющенко, С.Е. Оценка эффективности бизнес-процессов сельскохозяйственной организации / С.Е. Матющенко // Вестник ВГУИТ. - 2017. -№8. С. 233-238. (0,4 пл.).
2. Отинова, М.Е. Применение инновационных технологий в управленческом процессе сельскохозяйственных предприятий / М.Е. Отинова, С.Е. Матющенко // Современная экономика: проблемы и решения. - 2016. - №11. С. 56-61. (0,4 пл., в т.ч. автора-0,2 пл.).
3. Отчет акима Актюбинской области «Об итогах социально-экономического развития области за 2018 год и задачах на 2019 год». - [Электронный ресурс]. – 2019. – <http://www.aktobe.gov.kz/?q=ru/%D0%BE%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82-%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%BC%D0%B0-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8> (дата обращения: 05.11.2019)
4. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» [Электронный ресурс]. – 2012. –http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-lidera-nacii-

nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyi-politicheskii- (дата обращения: 10.11.2019)

5. Программа по развитию агропромышленного комплекса в Республике Казахстан на 2013-2020 годы «Агробизнес-2020» [Электронный ресурс]. – 2012. – <https://strategy2050.kz/storage/documents/05/46/05467fd8e1d196648381dff99b35f571.pdf> (дата обращения: 10.11.2019)

МРНТИ 10.53.30

ҚАЛДЫҚТАРДЫ БАСҚАРУДЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ - ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

А.К. КУРМАНОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Данная работа посвящена рассмотрению особенностей международно-правового обеспечения процесса управления отходами и их воздействия на окружающую среду. Это включает в себя деятельность по реализации таких международных нормативно-правовых актов, как Стратегический подход к управлению в области химических веществ на международном уровне, Стокгольмская конвенция, Роттердамская конвенция, Согласованная на глобальном уровне система классификации опасности и маркировки химической продукции и Базельская конвенция. В последние годы Европейский Союз также разработал весомую законодательную базу по отходам, включая классификации и определения отходов. В работе приведены данные по опасным отходам в отношении стран Центральной Азии, в том числе и Казахстана, Кавказа и Восточной Европы. Статистическая информация исследует вопросы относительно перечня видов экономической деятельности и муниципальных отходов, количества отходов в килограммах на одного человека. Тем самым раскрывая важность международного сотрудничества по исследуемой теме и развития национального законодательства в области управления отходами.

Ключевые слова: *отходы, международное право, законодательная база, окружающая среда, конвенция.*

Аннотация. Бұл жұмыс қалдықтарды басқару процесін және олардың қоршаған ортаға әсерін халықаралық – құқықтық қамтамасыз ету ерекшеліктерін қарастыруға арналған. Бұл халықаралық деңгейде химиялық заттар саласындағы басқаруға стратегиялық көзқарас, Стокгольм конвенциясы, жаһандық деңгейде келісілген Роттердам конвенциясы, химиялық өнімнің қауіптілігін сыныптау және таңбалау жүйесі және Базель конвенциясы сияқты халықаралық нормалық – құқықтық актілері іске асыру жөніндегі қызметті қамтиды. Соңғы жылдары Еуропалық Одақ қалдықтарды жіктеу мен анықтауды қоса алғанда, қалдықтар бойынша салмақты заңнамалық база әзірледі. Жұмыста Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан, Кавказ және Шығыс Еуропа елдеріне қатысты қауіпті қалдықтар жөніндегі деректер келтірілген. Статистикалық ақпарат экономикалық қызмет түрлерінің және муниципалдық қалдықтардың зерттейді, осылайша, зерттелетін тақырып бойынша халықаралық ынтымақтастықтың және қалдықтарды басқару саласындағы ұлттық заңнаманы дамытудың маңыздылығын ашады.

Түйінді сөздер: қалдықтар, халықаралық құқық, заңнамалық база, қоршаған орта, конвенция.

Annotation. This work is devoted to the features of international legal of waste management process and its impact on the environment. This includes the implementation of international regulatory instruments such as the Strategic approach to chemicals management at the international level, the Stockholm Convention, the Rotterdam Convention, the globally Harmonized system of hazard classification and labeling of chemical products and the Basel Convention. In recent years, the European Union has also developed a strong legislative framework on waste, including waste classifications and definitions. The paper presents data on hazardous waste in Central Asia, including Kazakhstan, the Caucasus and Eastern Europe. Statistical information explores questions regarding the list of economic activities and municipal waste, the amount of waste in kilograms per person. Thus revealing the importance of international cooperation on the topic under study and the development of national legislation in the field of waste management.

Key words: waste, international law, legislation, environment, Convention.

Бүгінде әлемдік нарықта 100 000-ға жуық химикат бар, олардың 20 000-ы қауіпті деп қарастырылады. Бұл заттар ауаны, суды, жерді, жануарларды, тамақты және адамдарды контаминациялауға қабілетті, демек олармен қауіпсіз жұмыс істеді талап етеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесінің бірқатар мекемелері үкіметтерге ұйымдар мен мүдделі субъектілерге халықтың денсаулығын және қоршаған ортаны қауіпті химикаттар мен қалдықтарын қорғау саласында әлеуетті құруға қолдау көрсетумен айналысады. Бұл халықаралық деңгейде химиялық заттар саласындағы басқаруға стратегиялық көзқарас, Стогольм конвенциясы, жаһандық деңгейде келісілген Роттердам конвенциясы, қауіптілікті жіктеу және химиялық өнімді таңбалау жүйесі және Базель конвенциясы сияқты халықаралық келісімдерді жүзеге асыруға қолдау көрсету жөніндегі қызметті қамтиды. Соңғы жылдары Еуропа Одағы қалықтарды жіктеу мен анықтауды қоса алғанда, қалдықтар бойынша көлемді заңнаманы да әзірлейді.

Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясы ұзақ уақыт бойы өзгерістерге ұшыраманған химикаттардан халықтың денсаулығын және қоршаған ортаны қорғау туралы жаһандық шарт болып табылады. Орнықты органикалық ластағыштардың әсері обырдың белгілі бір түрлерін туа біткен ақауларды, иммундық және репродуктивтік жүйелердің дисфункциясын, ауруларға жоғары ұшырауды және тіпті әлсіз дамуды қоса алғанда, денсаулық үшін елеулі салдарға әкелуі мүмкін.

Осы Конвенция 2001 жылғы 22 мамырда қабылданды және 2004 жылғы 17 мамырда күшіне енді. 2013жылғы қыркүйектегі жағдай бойынша 179 ел Конвенцияның тараптары болып табылады, олардың ішінде Армения, Әзірбайжан, Беларусь, Грузия, Қазақстан, Қырғыстан, Молдова Республикасы, Ресей Федерациясы, Тәжікстан және Украина. Конвенцияның ережелерін жүзеге асыру жөніндегі өзі қабылдайтын шаралар туралы және

Конвенцияның мақсаттарын орындау тұрғысынан осындай шаралардың тиімділігі туралы ақпарат беруге тиіс.

Халықаралық саудада жекеленген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімін қолдану туралы Роттердам конвенциясы елдерде қауіпті химиялық заттар мен пестицидтердің импорты мониторингі жүйесінің болмауы проблемасын шешуді қамтамасыз етуге арналған. Соңғы үш он жылдықта химиялық заттар өндірісінің және олардың саудасының өсуі жұртшылдық пен ресми органдарда қауіпті химиялық заттар мен пестицидтермен жасалатын ықтимал тәуекелдерге алаңдаушылық туғызады. Алдын ала негізделген келісім рәсімі 1989 жылы үкіметтердің тәуекелдерді бағалау үшін қауіпті химиялық заттар туралы қажетті ақпаратқа ие болуын және химиялық заттардың импорты бойынша ақпараттандырылған шешімдер қабылдауын қамтамасыз етуге жәрдемдесу мақсатында енгізілді. Конвенция 1998 жылғы 10 қыркүйекте қол қою үшін қабылданды және ашық болды және 2004 жылғы 24 ақпанда күшіне енді. Олардың арасында Армения, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова Республикасы, Ресей Федерациясы, Тәжікстан және Украина. Тараптар хатшылыққа химиялық заттардың болашақ импортына қатысты өз шешімдерін мүмкіндігінше тезірек, бірақ кез келген жағдайда шешім қабылдауға жәрдемдесу үшін құжат жіберілген күннен кейін тоғыз айдан кешіктірмей ұсынуға тұрақты міндеттемесі бар [1].

Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тамалдауды және оларды жоюды бақылау туралы Базель конвенциясының жалпы мақсаты адам денсаулығын және қоршаған ортаны қауіпті қалдықтардың теріс әсерінен қоғау болып табылады. Конвенция олардың ішкі қасиеттері, шығу тегі құрамы және қауіпті қасиеттері негізінде «қауіпті» ретінде айқындалатын қалдықтардың белгі бір түрлерін, сондай-ақ «басқа қалдықтардың» екі түрін – тұрмыстық қалдықтар мен жағу нәтижесінде қалдықтарды қамтиды. Қауіпті қалдықтар бұдан әрі қалдықтар ағыны бойынша топтастырылады, мысалы ауруханалардағы пациенттерді дәрігерлік күту нәтижесінде алынған медициналық қалдықтар және құрамында нақты химиялық заттары бар (мыс, сынап және тағы басқа қосыластары) бар қалдықтар. Базель конвенциясы елдерге өзінің ұлттық қажеттіліктерін ескере отырып, өз заңнамасын бейімдеуге мүмкіндік бере отырып, қауіпті және қауіпсіз қалдықтарды анықтайды.

Конвенцияны қамтуға Кемелерді қалыпты пайдалану процесінде түзілетін радиоактивті қалдықтар мен қалдықтар кірмейді. Радиоактивті қалдықтар нақты радиоактивті материалдарға қолданылатын халықаралық шарттарды қоса алғанда, халықаралық бақылаудың басқа жүйелерінің объектісі болып табылады.

Конвенция 1989 жылғы 22 наурызда қабылданды. 2013 жылға қыркүйектегі жағдай бойынша 180 ел Конвенцияның тараптары болып табылады, олардың ішінде Әзірбайжан, Армения, Беларусь, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Молдава Республикасы, Ресей Федерациясы, Түркіменстан, Өзбекстан және Украина, Тәжікстан, Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азияның жалғыз елі болып табылады [2].

Жыл сайын тараптар Конвенцияның хатшылығына 13-баптың 3-тармағына сәйкес өткен жыл үшін баяндама беруге міндетті. Есептілікті ұсынудың ұлттық форматы жыл сайын жаңартылуы тиіс статистикалық ақпаратты қамтиды және ол қауіпті қалдықтар туралы деректерді және қауіпсіз қалдықтар туралы деректерді қамтиды. Тараптардың алдында тұрған маңызды міндет әр түрлі көздерден деректерді жинақтауға мүмкіндік беретін тиімді ақпараттық жүйенің болуын қамтамасыз ету болып табылады. Өкінішке орай, Конвенция бойынша ұлттық есептілік тұрақсыз ұсынылады: мысалы, 2011 жылы оны 108 тарап ұсынды, 2016 жылы 92, ал 2018 жылы оны 75 тарап ұсынды. Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азиядан соңғы есептілік келесі жылы түсті: Армения – 2016 жыл, Грузия – 2013 жыл, Қазақстан – 2014 жыл, Қырғызстан – 2016 жыл, Молдова – 2012 жыл, Ресей Федерациясы – 2017 жыл, Тәжікстан - Базель конвенциясының тарапы болып табылмайды, Түркіменстан – 2013 жыл (деректер жоқ), Украина – 2010 жыл және Өзбекстан – 2010 жыл.

Конвенцияның хатшылығы тұрақты негізде есептілікке қойылатын талаптарды сақтауға қатысты сапаны шектеулі тексеруді жүргізеді. Траншекаралық тасымалдар туралы деректерді тоғыспалы тексерудің пайдалы жүйесі деректерді басқа статистикамен, мысалы кедендік статистикамен тексеру болып табылады. Сонымен қатар, бірнеше ел сауда статистикасымен алынатын қалдықтар туралы мәліметтермен, мысалы, қалдықтарды жеткізіп өңдеу мақсатын есепке ала отырып, проблемалар, мысалы рециркуляция үшін жеткізілетін қалдықтар туралы деректермен проблемаларды атап өтті.

Көптеген елдерде бар деректерге сәйкес экономикалық қызмет нәтижесінде алынатын қалдықтардың ең ірі үлесі «тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу» секторына келеді. Беларусь, Молдова және Қазақстанда тиісті елдерге генерацияланған қалдықтардың жалпы көлемінің айтарлықтай үлесі «өңдеу кәсібі» секторына келеді. Салыстыру үшін, 2018 жылы Еуропалық Одақта пайда болған қалдықтардың жалпы көлемінің негізгі бөлігі «құрылыс» секторына (қалдықтардың жалпы көлемінің 33%) келді.

Басқа елдерге қарағанда, Әзірбайжан мен Молдова қалыптасқан өте жоғары үлесімен сипатталады, ол тиісінше 75 % (2012 жыл) және 56 % (2012 жыл) құрайды. Бұл нәтиженің басқа секторларда генерацияланатын қалдықтар туралы төмендетілген деректерді хабарлау салдарынан алынған әбден мүмкін. Әдетте, елдердегі муниципалдық қалдықтардың үлесі соншалықты жоғары емес. Мысалы, Еуропа Одақ елдерінің үй шаруашылықтарында пайда

болатын қалдықтар туралы деректерге сөйкес, ол тек 10 % (2018 жыл). Пайда болған қалдықтардың жалпы көлемінде экономикалық қызметтің және муниципалдық қалдықтардың негізгі түрлерін қарастырайық.

1-кесте. Қалдықтар түрлері

№	Мемлекет	Экономикалық қызметтің түрі
1	Армения	Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу
2	Әзірбайжан	Муниципалдық қалдықтар
3	Беларусь	Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу; өңдеу өнеркәсібі
4	Қазақстан	Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу; өңдеу өнеркәсібі
5	Қырғызстан	Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу
6	Молдова	Муниципальные отходы и обрабатывающая промышленность
7	Ресей Федерациясы	Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу
8	Украина	Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу

Бұл ретте Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азия елдері арасында жан басына шаққандағы муниципалдық қалдықтардың ең жоғары деңгейі Молдовада белгіленеді. 2018 жылыдан басына шаққандағы муниципалдық қалдықтардың көрсеткіштері Арменияда 119кг – дан Молдовада 655кг-ға дейін ауытқыды. Келесі кестеде пайда болған 1 адамға, килограммен зерттеледі.

2-кесте. Қалдықтар көлемі

№	Мемлекет	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Армения	109	108	109	112	119	121	119
2	Әзірбайжан	212	204	181	185	166	178	177
3	Беларусь	274	291	318	337	358	380	397
4	Грузия		195		200		201	
5	Қазақстан		138	157	216	218	244	232
6	Молдова	340	359	384	505	604	630	655
7	Украина	234	252		246	223	213	

Бір адамға шаққанда пайда болған қалдықтардың көлемі 2018 тжылы Латвия, Чех Республикасы, Эстония және Польша елдерінде 300 кг - дан Кипр, Дания, Люксембург және Швейцарияда шамамен 700 кг-ға дейін ауытқыды.

Қазақстанға, сондай-ақ Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азияның кейбір мемлекеттеріне де өзінің ерекше проблемалары тән. Оларға отынды жағу нәтижесінде электр энергиясы мен жылуды өндірудің оқшаулану проблемалары, елдер арасындағы өлшем бірліктерінің жеткіліксіз келісілуі, сондай-ақ ұлттық статистикалық сыныптамаларды халықаралық сыныптамалармен (МЭФ РКФ, ЕО және т.б) байланыстырудың қиындықтары жатады [3].

Ұлттық деңгейде қалдықтарды басқару саласындағы нормативтік құқықтық база, әдетте, жақсы әзірленген. Алайда, ол қалдықтардың статистикасын реттейтін құқықтық құралдарды, атап айтқанда деректерді әзірлеу, жинау, құрастыру және өндеуді әрдайым қарастырмайды.

Ведомствоаралық ынтымақтастықтың маңызы зор. Кейбір елдерде қалдықтар туралы ақпарат әртүрлі мекемелерде орналастырылған. Сондықтан жоғары сапалы статистикалық деректерді жинау және ұсыну үшін ынтымақтастықты нығайту қажет. Мысалы, Базель конвенциясына сәйкес қоршаған ортаны қорғау министрлігі ұсынған деректерде және Еуростатқа Ұлттық статистикалық басқарма ұсынған деректерде алшақтықтар байқалады. Әдетте, бұл деректерді жасаудың әр түрлі әдістерін және қалдықтардың әр түрлі сыныптамасын пайдаланумен байланысты, бұл ұлттық мекемелер арасындағы үйлестірудің жетіспейтінін көрсетеді.

Еуростат, Қоршаған орта жөніндегі Еуропалық агенттік, Халықаралық энергетикалық агенттік, Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған орта жөніндегі бағдарламасы, Біріккен Ұлттар Ұйымының статистикалық бөлімі және Базель конвенциясының хатшылығы сияқты қалдықтар статистикасының әртүрлі спектілерімен айналысатын халықаралық ұйымдар арасындағы ынтымақтастықты одан әрі нығайту қажет.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

- 1 <http://www.pic.int/TheConvention/Chemicals/AnnexIIIChemicals/tabid/1132/language/en-US/Default.aspx>.
- 2 <http://www.basel.int/Countries/StatusofRatifications/PartiesSignatories/tabid/1290/Default.aspx>.
- 3 Резолюция Совета от 24 февраля 1997 года о стратегии Сообщества в сфере управления отходами (ОJ C 76, 11.3.1997, с. 1–4).

4 Горкина И.Д., Филичева Т.П. Сохранение биоразнообразия как необходимая составляющая промышленного освоения прибрежной зоны морей (на примере залива Перта Великого)// Территория новых возможностей. Вестник ВГУЭиС. - 2016. - № 4. - С.160-165.

5 Горян К.В. Российская концепция экологического права: современное состояние и перспективы // Территория новых возможностей. Вестник ВГУЭиС. - 2016. - № 4. - С.176-184.

SRSTI 71.37.75

PROBLEMS OF THE CURRENT STATE OF TOURISM IN KAZAKHSTAN AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

A.S. NURGAZINA, B.S. AGLESHOVA

K.Zhubanov Aktobe regional state University, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные проблемы развития туризма в Казахстане. Также выделены перспективы развития туризма в стране.

Ключевые слова. Туризм, отель, Всемирная Туристская Организация, выездной туризм, въездной туризм, инфраструктура туризма, туристский рынок, рекреационные ресурсы, туристские кадры, туристский потенциал.

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанда туризм дамуының қазіргі проблемалары талданады. Еліміздегі туризм дамуының перспективасына шолу жасалған.

Кілт сөздер: Туризм, қонақүй, Дүниежүзілік Туристік Ұйым, кіру туризмі, шығу туризмі, туризм инфрақұрылымы, туристік нарық, рекреациялық ресурстар, туристік кадрлар, туристік потенциал.

Abstract. This article analyzes the current problems of tourism development in Kazakhstan. The prospects of tourism development in the country are also highlighted.

Key words. Tourism, hotel, World Tourism Organization, outbound tourism, inbound tourism, tourism infrastructure, tourism market, recreational resources, touristic personnel, touristic potential

Tourism plays a major role in the global economy. According to the world tourism organization (WTO) it provides a 1\10 of the world's gross national product, more than 11 % of international investment, every 9 jobs of world production.

Tourism is a successful sector of the economy, which will not only help to improve the country's currency position, but also is a source of replenishment of the gross domestic product. Tourism revenue ranked third after the revenues of oil, petroleum products and car exports.

Current state of tourism in Kazakhstan.

The development of tourism in the country contributes to the improvement of the economic situation of the country and the formation of interrelated spheres. There are more than 740 travel

agencies in the country. Kazakhstan hosts all kinds of tourism (educational, entertainment, ethnic, ecology, health improvement, children's, sports, hunting, fishing, horseback riding), etc. for this purpose, more than 700 excursion routes have been established on the territory of Kazakhstan.

Tourists are served by 465 different categories of hotels with a total capacity of 53834 places in Kazakhstan. Which shows the current development of hotels in Kazakhstan. For example, in Almaty, the service of guests is provided by the hotels "Alatau", "Kazakhstan", "Dostyk", "Esik", "Otyrar", "Astana", "Ankara", "Intourist", etc. There are 30 tourist companies and 25 hotels in Astana.

The main ones are: "Okan-Intercontinental Astana"; "comfort-Hotel Astana", "Tourist", "Yesil", "Zhibek Zholy", "Altyn Dala", etc. The modern hotel industry of Kazakhstan serves two types of management: national and foreign. National is the emergence of hotels operated by companies, that prove that the national hotel services market is moving to a new quality system.

In the implementation of the tourism business, tourist resources occupy an important place. They are not taxed in Kazakhstan, so they are a cheap part of the business. If we evaluate tourism resources, the republic is rich in mountainous, educational and cultural resources. In Kazakhstan, there are about 80 landscape-recreational zones, the number of cultural and historical monuments is about 9 thousand, 18 protected national areas, 6-8% of tourist-recreational zones, nature reserves and national parks are 0.01%. Most of these recreational resources are located in historical cities of Kazakhstan: Turkestan, Ispidzhab (Sairam), Taraz, Merke, Talhiz (Talgar), Koylyk (Taldykorgan).

As for the problems in the field of tourism in the country.

After Kazakhstan gained independence in 1991, the tourism industry remained without control. The lack of a system of training of touristic personnel, the lack of independent work of tourist organizations has led to a serious obstacle to the development of tourism.

The first concept of tourism development in Kazakhstan was adopted in 1992. In those years, at the suggestion of the WTO, the Ministry of youth, tourism and sports was established in the Republic.

The main goal of 60% of tourists arriving in the territory of the state was to establish business relations. Consequently, our state was an attractive region for foreign investors due to the availability of mineral resources. The number of tourists visiting Kazakhstan for recreational purposes has increased by 2.8 times over the past four years, but has decreased by 3 times to such types of tourism as ethnic and Safari.

The main reason for this is international terrorism, natural disasters and technical factors. The results of the study of the effectiveness of tourist activity in Kazakhstan show that outbound tourism is 5 times higher than inbound tourism. The attractiveness of outbound tourism is higher than inbound which is a negative indicator for the development of tourism in the state. This is mainly

due to the development of tourism infrastructure, including due to the low level of service and the lack of an effective advertising company.

All this creates negative conditions for the formation of an attractive image of Kazakhstan in the tourism market. For the development of national tourism, using the existing tourist zones in the country, it is necessary to develop a rational program of environmental management and effective programs for the protection of tourist resources. Kazakhstan has exotic and unusual attributes than some other countries, however, compared to foreign countries such factors as the price of services, the level of service and security, significantly deteriorates.

Since 2000, tourism activities began to be considered at the state level. On December 29, the government of the Republic of Kazakhstan adopted Resolution № 1947 " the development of tourism service". In the period from 2000 to 2005, the development of tourism increased by 2%.

Prospects of development of tourism

One of the main issues is the formation of a competitive tourism industry with the use of inbound and domestic tourism, providing jobs to the population, increasing the income of the state and the population. As for the factors affecting the development of tourism:

- availability of tourist recreational resource in any country and in Kazakhstan;
- development of direct or indirect industries and tourism enterprises;
- attraction of foreign currency to the country by outbound tourism;
- the absence of costs to ensure the factor of primary production; - the development of small and medium-sized businesses that provide jobs to the population;
- the growth of the service sector;

In order to create a strong and competitive tourism industry and develop tourism it is necessary to pay attention to the following issues: formation of effective mechanism of state regulation of tourism, development of tourism infrastructure, increase of tourist potential of the Republic, the preservation and rational use of historical-cultural and natural-recreational resources, formation of attractive tourist image of the country, development of small and medium-sized businesses. To implement these tasks, it is necessary to develop the system of state regulation, the use of marketing in the promotion of Kazakh tourism products, the formation of environmental tourism, ensuring the safety of tourists, the development of a system of training of touristic personnel in the field of tourism, stimulating the development of tourism infrastructure by attracting domestic and foreign investments for the reconstruction and construction of tourist facilities. The establishment of international relations in this country is planned to create specific conditions for Kazakhstan to become an attractive tourist area in the Central Asian region. At the same time, the social economic factor is an important factor for the development of tourism. Among them are

important: social policy of the state, leisure, growth of urbanization, level of education and culture, average standard of living, standard of living of the population, income, tourist activity. The level of social economic development of Kazakhstan currently holds back the massive development of tourism. The directions of tourism development in Kazakhstan are associated with the organization of shopping tourism, in other words, with material need. At present, in the CIS countries, the attraction of tourists is becoming more competitive. Ensuring the successful implementation of the comprehensive development of tourism is directly related to the correct choice of methods of public administration of the industry. Currently, state regulation of the industry should be aimed at the implementation of the following measures:

- Coordination of policy and planning of tourism development at the national and regional levels;
- Provision of legislative and regulatory framework aimed at regulating and improving relations in the field of tourism industry;
- Ensuring the protection and safety of tourists as an integral part of a quality tourist product;
- Improving statistics and research;
- Ensuring a high level of coordination in the field of tourism between interested ministries and departments, as well as public and private sectors;
- Monitoring the use of land and the application of building standards in specific areas of tourism development;
- Monitoring of tariffs, licensing of the activities of tourist organizations, carriers, quality and standards of servicing tourist facilities;
- Identification of priority measures for the formation of the country's image, marketing and promotion of Kazakhstan's tourism product, including the organization of tourist exhibitions and other events;
- Promotion of the values of tourism and environmental protection among the population;
- Creation of favorable conditions for the development of social tourism among various social demographic categories and population groups;
- Simplification of visa and customs procedures;
- Creation of the most important basic components of tourism infrastructure.
- Development of tourism infrastructure
- Formation of tourist image of Kazakhstan. An important role in the formation of the tourist image of the country is played by the organization of tourist information centers in the regions of the Republic and abroad.

In General, according to the results of the analysis of tourism in Kazakhstan, along with changes in the structure, there is an increase in outbound and domestic tourism, an increase in the

number and income of travel agencies. However, Kazakhstan can not use all the tourist potential in the country, so one of the main tasks is the formation of an attractive tourist product in tourism. According to the WTO forecasts, the growth of international tourism until 2020 will be 4.3-4.4%.

References

1. «Қазақ энциклопедиясы», 5 том – 329 б.
2. Мазбаев О.Б., Атейбеков Б.Н., Асубаев Б.К. Туризм және өлкетану негіздері. Оқу құралы. - Алматы. – 2006ж. – Б. 16-17
3. Ө.Ж. Үстеннова., М.Р. Смыкова., Б.Б. Жүнісбекова. Туризм маркетингі. Оқу құралы. – Алматы: «Экономика» баспасы, 2009ж. – 201 б.
4. Накатов Ю.С. История туризма Казахстана. Алматы. – 2001г. – 23с.

ҒТАМР 10.71.63

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ІС ӘРЕКЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ АЛАТЫН РӨЛІ

Т.Ш. БИСЕМБИЕВ, А.А. ТАНЖАРБАЕВА

*Актыубинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
Актобе, Казахстан*

Аңдатпа. Бұл мақалада құқық қорғау органдарын реформалаудың кезеңдеріне, орын алған мәселелерге, басқа елдердегі жүргізілген реформа нәтижелеріне талдау жасалды. Жүргізілген зерттеу негізінде автор қазіргі жүргізіліп жатқан реформаларға, өзінің көзқарасын ұсынды.

Түйінді сөздер: Полиция, реформа, гуманизация, либерализация, жазалау кризисі.

Аннотация. Данная статья посвящена периоду реформирования правоохранительных органов, а также анализ реформирования в других странах и проблемам данной отрасли. На основе проведенных исследований, автор дает свои предложения по данной теме.

Ключевые слова: Полиция, реформа, гуманизация, либерализация, кризис наказания.

Annotation. This article is devoted to the period of law enforcement reform, as well as analysis of reform in other countries and problems in this industry. Based on the study, the author gives his suggestions on this topic.

Key words: Police, reform, humanization, liberalization, crisis of punishment.

Қазіргі таңда дамыған мемлекеттерде полиция өз қызметін жүзеге асыруда қоғамдық пікірге арқа сүйеіп, жергілікті ұйымдармен, БАҚ және өзге де азаматтық қоғам институттарымен белсенді өзара әрекеттеседі. Полицейлер қоғам мен халықтың сенімінен шығуға тырысып, қылмыстың алдын алу және тұрғындардың мәселелерін шешу үшін әртүрлі ынтымақтастық бағдарламаларды жүзеге асырады. Полицияның негізгі қызметі

қызметтік функцияларға бағытталған – бастысы, қиын жағдайда қалған адамдарға көмек көрсету.[1]

Полиция қызметіндегі бұл өзгерістер – “жазалау кризисіне” деген реакция, яғни әлеуметтік бақылаудың репрессивті түрінің тиімсіздігін көрсетеді. Ол П. Сорокин, В. Чемблисс, У. Бонденсон, Ф. Макклиток, Р. Мартинсон, С. Коэн және өзге де ғалымдар жұмыстары арқылы әлеуметтік бақылау теориясының дамуы арқасында мүмкін болды. Либералдық идеялардың енгізілуі дәстүрлі “заң мен тәртіпке” сүйенген құқық қолдану практикасын біршама өзгертті. “Жазалау кризисін” жеңуге бағытталған шаралар қабылданып, қылмыспен күресуден қылмыстың алдын-алу мен қылмыстылықты бақылауға көшті. Жазалау шараларына альтернатива ретінде қоғамға қауіпсіз қылмыстар құрамы декриминализацияланып, бейформальды әлеуметтік бақылау дамыды, әлеуметтік жағдайлар жақсартылды. Гуманизация идеялары халықаралық құқық және Батыс елдерінің ұлттық заңнамаларында көрініс тапқан. Мысалы “Адам құқықтарын қорғау жөніндегі Еуропалық конвенцияның” №3 бабы тұтқынға алынғандарды қорлау мен қатігездікпен қарауға тыйым салады. Осы келісімнің №6 хаттамасы өлім жасасын болдырмауды көздейді. [2]

Мемлекетімізде халықты жұмыспен қамту, әлеуметтік жағдайды көтеру, кедейлік деңгейін төмендету саясаты жүргізіліп жатырған кезде қылмыстық заңнаманың либерализациялануы уақыт талабына сай деп есептеймін. Ішкі істер қызметінің либерализациялануы тез арада өз жұмысын береді. Мысалы, Чехия, Швеция, Норвегия, Дания елдерінде Еуропа бойынша ең төменгі қылмыстылық деңгейі – 0,2 -0,3 пайыз. [3]

XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басында АҚШ пен Еурокеңес елдерінде полициялық құрылымдарды әлеуметтік реформалау жүргізілді. Бұл процесс полицияның едәуір әлеуметтік-құқықтық институт ретінде дебюрократизация және демократизациялануына әкеліп, тиімділігін арттырды. Өзге елдердегі полицияны реформалау нәтижелеріне сүйеніп, полиция ұйымдарының екі типін бөліп қарастыруға болады: әлеуметтік және әскери. [4]

1-кесте. Полиция бағытталуы

Әскери полиция бағытталуы	Әлеуметтік полиция бағытталуы
Заң және тәртіп	Қылмыс пен тәртіпсіздік
Оқиғадан кейін іс-әрекет жасау	Оқиғаның алдын-алу
Жалпы мемлекеттік мүдде	Жергілікті мүдде
Инцидент	Әлеуметтік мәселені шешу
Мемлекет сенімі	Қоғам сенімі
Орталықтандырылған	Бейорталықтандырылған

Заңды жауаптылық	Қайта әлеуметтену мен реабилитация
Формальды бақылау	Бейформальды бақылау
Ұйымдық қысым	Ынтымақтастық пен серіктестік
Азаматтардан ақпарат алып қою	Азаматтарға ақпарат ұсыну

Тәуелсіздік алғаннан бері Ішкі істер органдары саласында көптеген реформалар жүргізілді. Жас мемлекет үшін ең маңызды қадамның бірі болып 1992 жылы 23 маусымда Жоғарғы Кеңес қабылдаған “Қазақстан Республикасының Ішкі Істер органдары туралы” Заңы болды. 1995 жылы қазанда Президент Жарлығымен ТМД елдерінде баламасы жоқ құқық қорғау органы құрылды – Мемлекеттік тергеу комитеті. Кейін 1997 жылы ол таратылып, орган функциялары Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Ішкі істер органдарына берілді. Ішкі істер органдары құрамында криминалды, әкімшілік және әскери, әскери тергеу органдары құрылды.

Өртке қарсы қызмет Төтенше жағдайлар жөніндегі комитетке, экономикалық қылмыстармен күрес Экономикалық қылмыстар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігіне берілді. 1998 жылы милиция атауы полицияға өзгертілді. Мемлекет басшысының тапсырмасын орындау барысында 2013 жылы жол және патрульдік полиция функциялары біріктірілді. 2014 жылғы 6 тамыздағы №875 Президент Жарлығымен Төтенше жағдайлар министрлігінің өкілеттіліктері Ішкі істер министрлігіне берілді. Ұлт жоспары – нақты 100 қадам жобасы негізінде 2016 жылдан бастап Астана, Алматы және облыстарда жергілікті полиция қызметі құрылды. [5]

Менің ойымша бұл реформалардың барлығы өзінің негізгі іс әрекеттерін орындауда нақты қадамдарға жетудің алғы шарттарының бірі.. Қазақстан полициясына деген қоғамда көп жағдайда теріс пікір қалыптасып отыр. Полиция қоғамға қызмет етуші емес, мемлекеттің жазалаушы машинасы секілді көрінеді. Кеңес Одағынан қалған репрессивті жүйені реформалау өз нәтижесін берер емес. Ішкі істер органдары сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасау көрсеткіші бойынша республикада әкімшіліктерден кейінгі екінші орында. Органдардағы қылмыс жасаушылар саны да азаймай тұр. Мысалы, 2016 жылы ішкі істер қызметкерлері 900 ден астам қылмыс жасаған. 524 полицей қылмыстық жауаптылыққа тартылған.

Бір жағынан қатардағы полиция қызметкерлеріне жасалатын қысым өте жоғары. Қоғамдағы қалыптасқан теріс көзқарас психикаға әсер етпей қоймайды. Әскерилендірілген орган болғандықтан басшылар қол астындағыларға қызметтік емес тапсырмаларды беруі мүмкін. Сонымен қатар бір адамның бірнеше бастығы болуы мүмкін. Тергеуші тергеу

бөлімінің бастығына, бөлім немесе басқарма бастығына да бағынады. Кеңестік жүйеден қалған “палочная система” тағы бар. Осының барлығына шыдас бере алмаған көптеген жас мамандар органдардан жұмыстан кетіп жатыр. Аталған жағдайлардың барлығы қазіргі ішкі істер органдары жүйесін түбегейлі реформалауды қажет етеді. Реформалауды Батыс елдеріндегідей жүйені түбегейлі өзгертпей жүргізуге немесе Грузиядағыдай Ішкі істер министрлігін қатардағы полициядан министрге шейін қызметке жаңадан алып жүргізуге болады. Біздің қоғамға жасалып жатқан реформалар өз нәтижесін береді деген ойдамыз.

Біздің ойымызша ішкі істер органдарын реформалауда мынадай әдістер мен тәсілдерді қарастыру қажет:

1. Қоғамдағы құқықтық сауаттылықты арттыру – құқықтық нигилизмді жеңуге мүмкіндік береді, қылмыстарға деген нөлдік төзімділікті арттырады. Азаматтардың өз құқықтарын жетік білуі мемлекеттік органдар тарапынан, соның ішінде полиция қызметкерлері тарапынан жасалатын қылмыстық құқықбұзушылықтар санын азайтуға септігін тигізеді.

2. Түзету мекемелерінде жазасын өтеушілердің қоғамға, соның ішінде жастарға ықпалын азайту – бүгінгі таңда түрмеде жазасын өтеушілердің әр түрлі жолдармен жастарға ықпал жасайтынын көреміз. Сол арқылы түрмедегі түсініктерді бостандықта орнықтыруға тырысады. Жастар арасында “криминалды” немесе “воровской” деп аталатын түсініктерді ұстану дұрыс деп саналады. Әрине бұның тамыры тереңге кетіп жатыр. Қылмыс болмаса полицейге іс жоқ, сондықтан органдарда бұны жоюға асығар емес, себебі “көрсеткіштер”

3. “Көрсеткіштер” деп аталатын құбылысты жою – кеңестік кезеңнен келе жатқан бұл құбылыс қоғамдағы шын мәнісіндегі қылмыстылық деңгейін бағалауға мүмкіндік бермейді. Берілген жоспарды қайткенде орындау қажет, көрсеткіштер төмен болса жоғарыдан ескерту аласыз, тағы басқа жағымсыз жағдайлар орын алуы мүмкін. Яғни, қалайда қылмыс оқиғасы орын алуы қажет, бұның себебінен полицейлер әр адамнан қылмыскерді көре бастайды.

4. Қылмыстың алдын алу – тек қылмыс оқиғасы болғаннан кейін іске кіріспей, профилактикалық шараларды іске асыру қажет. Тек қылмыстық жауаптылықты ескертіп қоймай, азаматтардың мәселелерін шешуге жәрдемдесу қажет. Қылмыс жасауға бейім тұлғалар тобын анықтап, құқық бұзушылықтың алдын алу керек.

5. Құқық қорғау қызметкерлері жасаған қылмыстар – қылмыстық кодекске құқық қорғау органдары қызметкерлері қылмыс жасаса ауырататын жағдай ретінде қарастырылуы қажет деп есептеймін. Бұл заң алдында деген жауаптылықты арттырары сөзсіз.

6. Кадр мәселесі – кеңестік кезеңнен қалған арнайы оқу орындарын жабу керек деп ойлаймын. Өйткені, басқа дамыған елдерде полиция академиясы болып 2 немесе 3 айлық

курстар болып табылады. Қызметке жоғары оқу орнын бітірген, яғни 17 жастағы жасөспірім емес, өмірлік тәжірбиесі бар азамат келеді. Бір жағынан мемлекет бюджетіне келер шығында азаяр еді.

Қортындылай келе, жасалып жатырған реформалар негізінде ішкі істер органдары транзиттік кезеңде тұр. Әскери полициядан әлеуметтік полиция типіне өтуде. Бүгінде қоғамдағы болған оқиғаларға полиция дер кезінде назар аударып, шаралар қолдануда. Мысал ретінде әлеуметтік желілерді айтуға болады. Елбасымыз жүргізіп жатырған сындарлы саясат арқасында реформалар барысында жалпы мемлекеттік аппарат халыққа ашық әрі қалтқысыз қызмет етеді деген сенімдемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Темлев Ю.Ю. Теория рестриктивногосоциального контроля. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – 154с.
2. От милиции к полиции: реформа системы оценки деятельности органов внутренних дел // Серия «Аналитические записки по проблемам правоприменения», Наурыз 2011) Авторлық ұжым: Панеях Э.Л., Титаев К.Д. СПб: ИПП ЕУ. – СПб., 2011. – 12 б.
3. On police: Feder, the law dated 7 Feb 2011, No.3// АТР “consultant Plus”
4. Защита прав человека как функция и обязанность полиции. Оқу құралы. Казахское международное бюро по правам человека и соблюдению законности. – Алматы, 2012. – 67 б.
5. http://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitutional_laws

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

МРНТИ 21.01.11

**РЕЛИГИОЗНЫЙ КОНТЕКСТ ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ДУХОВНО-МОРАЛЬНЫХ
ЦЕННОСТЕЙ КАК ФАКТОР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ АУТОДЕСТРУКТИВНОСТИ
В ПОВЕДЕНИИ СТУДЕНТОВ**

А.К. ТОГАЙБАЕВА

*Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова,
Актобе, Казахстан*

Аннотация. Пренебрежение духовно-нравственными ценностями и ориентациями, разрушение, потеря идеалов, освещающих личности жизненную перспективу, способствует распространению аутодеструктивных настроений в обществе. Цель статьи заключается в теоретическом обосновании и экспериментальном исследовании религиозно-гуманистических духовно-моральных ценностей как фактора противодействия аутодеструктивности в поведении студентов. В статье проанализирована проблема влияния религии, религиозного мировоззрения и религиозных гуманистических духовно-моральных ценностей как фактора противодействия аутодеструктивному поведению личности. Благодаря антиаутодеструктивному влиянию религия справедливо считается одним из важнейших регуляторов отношение человека к самоубийству. Во многих странах мира религиозно-культурные традиции, связанные с отношением к явлению суицида, играют огромную роль в регуляции уровня суицидальной активности. В ходе теоретического и эмпирического этапов нашего исследования показано, что религиозность является значимым фактором противодействия аутодеструктивности в поведении студентов.

Ключевые слова: религия, духовно-моральные ценности, аутодеструктивность, аутодеструктивное поведение, суицид.

Аңдатпа. Рухани-адамгершілік құндылықтармен бағдарларды елемей, бұзу, жеке адамның өмірлік болашағын жарықтандыратын мұраттардың жоғалуы қоғамда өзін-өзі бұзатын көңіл-күйдің таралуына ықпал етеді. Мақаланың мақсаты студенттердің мінез-құлқындағы өзін-өзі жоюға қарсы тұру факторы ретінде діни-гуманистік рухани-адамгершілік құндылықтарды теориялық негіздеу және эксперименталды зерттеу. Мақалада діннің, діни дүниетанымның және діни гуманистік рухани-адамгершілік құндылықтардың жеке адамның өзін-өзі бүлдіретін мінез-құлқына қарсы тұру факторы ретіндегі әсері мәселесі талданады. Автотеструктивті әсердің арқасында дін адамның өзін-өзі өлтіруге деген көзқарасының маңызды реттегіштерінің бірі болып саналады. Әлемнің көптеген елдерінде құбылысқа деген діни және мәдени дәстүрлер белсенділік деңгейін реттеуде үлкен рөл атқарады. Зерттеу жұмысымыздың теориялық және эмпирикалық кезеңдерінде діншілдік студенттердің мінез-құлқындағы өзін-өзі жоюға қарсы тұрудың маңызды факторы екендігі көрсетілді.

Түйін сөздер: дін, рухани-адамгершілік құндылықтар, өзін-өзі жою, өзін-өзі жою әдісі, өзін-өзі өлтіру.

Annotation. Neglect of spiritual and moral values and orientations, destruction, loss of ideals that illuminate individuals' life prospects, contributes to the spread of self-destructive moods in society. The purpose of the article is a theoretical justification and experimental study of religious-humanistic spiritual and moral values as a factor in counteracting self-destructiveness in student behavior. The article analyzes the problem of the influence of religion, religious worldview and religious humanistic spiritual and moral values as a factor in counteracting self-destructive behavior of an individual. Thanks to the anti-auto-destructive influence, religion is rightly considered one of the most important regulators of a person's attitude to suicide. In many countries of the world, religious and cultural traditions associated with the attitude to the phenomenon of being play a huge role in regulating the level of substantial activity. During the theoretical and empirical stages of our study, it was shown that religiosity is a significant factor in counteracting self-destructiveness in student behavior.

Key words: religion, spiritual and moral values, self-destructiveness, self-destructive behavior, suicide.

Введение. Рассматривая понятие аутодеструктивности, следует отметить, что в англоязычной литературе наиболее часто встречаются термины «self-destructivebehavior» [1, 2], «self-injuriousbehavior» [3, 4, 5], «autoaggressivebehavior» [6, 7], которые в русскоязычной литературе практике чаще всего используются как синонимы и включают в себя все разнообразие аутодеструктивных действий: от легких несуйцидальных форм до актов, которые калечат и инвалидизируют, и завершенных суицидов.

Анализ разнообразных источников ([8], [9], [10] и др.) показывает, что длительное время к аутодеструктивному поведению относили такие феномены, как суициды, парасуициды и суицидальные мысли. Несуйцидальные же проявления саморазрушающего поведения относили к ситуационно обусловленной аутодеструкции [8, 9, 10]. Лишь впоследствии понятие аутодеструктивное поведение расширилось и приобрело современное значение. К нему также стали относить самоуничтожения, самообвинения, чувство злости и чувство отвращения и ненависти к себе (психологическая аутодеструкция); реальные действия, которые вызывают боль, страдания и представляют угрозу своей жизни (физическая аутодеструкция); имплицитные аутодеструктивные действия различного типа (алкоголизм, наркоманию, переедание или анорексия, рискованное сексуальное поведение, травматические виды спорта, провоцирующее поведение и др.) [11].

По результатам теоретического анализа литературы выделены несколько подходов к исследованию проблемы аутодеструктивного поведения личности: психоаналитический (аутодеструктивное поведение как результат сложного взаимодействия инстинкта жизни с инстинктом смерти) [12], гуманистический (от формы проявления, направленности, сознания зависит решение экзистенциального противоречия) [13], феноменологический (аутодеструктивный акт как единственное средство решить все проблемы) [14], когнитивный

(аутодеструктивное поведение, как результат когнитивных искажений), акмеологический (аутодеструктивное поведение как сложный личностный комплекс). [15]

Анализ возрастных особенностей студенческой молодежи свидетельствует, что ее аутодеструктивное поведение приобретает специфические формы проявления из-за специфических особенностей данного возрастного периода.

Большинство сегодняшних студентов попадают в возрастные границы от 17-18 до 23-25 лет, которые И. С. Кон относит к периоду ранней юности и началу взрослости (поздней юности) В этот период происходит ценностное становление человека, вырисовывается проекция поиска главных направлений самореализации на других возрастных этапах [16]. Невозможность или затруднения в решении важных задач данного возрастного периода влекут за собой потерю смысла жизни, постоянные стрессы, психологические трудности в образовательном процессе, на которые указывает молодежь как на причину аутодеструктивного поведения.

Определено, что для студенческого возраста характерны такие виды аутодеструктивности, как татуировки, пирсинг, брендинг, скарификация; и более опасные, как алкоголизм, наркомания, табакокурение, рискованные виды спорта, синдром Тоада («синдром веселого автовождения»), нерегулируемый прием медицинских препаратов, анорексия и злоупотребление количеством медицинских вмешательств ради красоты, суицид. Причем последний является наиболее опасной формой аутодеструктивного поведения. [17]

Цель исследования: теоретическое обоснование и экспериментальное исследование религиозно-гуманистических духовно-моральных ценностей как фактора противодействия аутодеструктивности в поведении студентов.

Гипотеза исследования: внедрение в молодежное сознание гуманистически-религиозных духовно-нравственных ценностей является одним из условий предупреждения аутодеструктивного поведения студенческой молодежи.

По результатам исследования можно сделать вывод, что цель, поставленная в исследовании, была достигнута.

Методология и методы исследования

В соответствии с целью исследования нами был подобран комплекс методик эмпирического исследования уровня аутодеструктивного поведения и религиозности студенческой молодежи:

- диагностические методы: методика исследования склонности к виктимному поведению В.А. Андронниковой, опросник Е.П. Ильина «Ауто- и гетероагрессия», тест для определения структуры индивидуальной религиозности Ю.В. Щербатых;

- метод беседы;

- статистически-математические методы обработки данных (дисперсионный анализ).

Выборку исследуемых составили 302 студента высших учебных заведений в возрасте от 17 до 28 лет, которые были распределены на группы по гендерно-возрастным и организационно-профессиональным характеристикам :

– по полу: 67,1 % женщин, 32,9 % мужчин;

– по возрасту: 1) до 18 лет включительно (27,2 %), 2) 19-20 лет (36,1 %), 3) 21-25 лет (19,0 %), 4) более 25 лет (17,7 %);

– курсу обучения: 1) 1 курс (40,7 %), 2) 2 курс (30,0 %), 3) 4 курс (8,7 %) и 4) студенты 1 курса, получающие второе высшее образование (20,7 %);

– по специальности: гуманитарный (70,0 %) и технический профиль (30,0 %);

– по месту жительства: жители города (89,3 %) и жители села (10,7 %).

Результаты эмпирического исследования

На первом этапе эмпирического исследования по данным диагностики выявлено распределение студентов по уровням аутодеструктивного поведения (табл. 1).

Таблица 1. Распределение исследуемых студентов по уровням аутодеструктивного поведения (по авторской методике)

Уровни аутодеструктивного поведения	количество исследуемых в %
низкий	45,7
средний	24,6
высокий	29,7

Как следует из табл. 1, почти треть студентов (29,2%) имеет высокий уровень аутоадеструктивности, тогда как четвертая часть испытуемых имеет средний уровень аутоадеструктивности (24,%), а меньше половины молодежи имеют низкий уровень склонности к аутодеструктивному поведению.

При этом по результатам дисперсионного анализа выявлены особенности склонности к аутодеструктивному поведению студенческой молодежи по полу, то есть был констатирован выше уровень склонности к аутодеструктивному поведению у исследуемых студентов-женщин чем у мужчин ($p < 0,05$). Констатировано, что уровень склонности к аутодеструктивному поведению у женщин зависит от места проживания, он выше у

жительниц села; тогда как у мужчин данный фактор не влияет на склонность к аутоагрессивности ($p < 0,01$). Выявлено, что женщины технического профиля обучения и мужчины гуманитарного профиля обучения имеют более высокие показатели склонности к аутоагрессивному поведению по сравнению с женщинами-гуманитариями и мужчинами-техниками ($p < 0,05$). Установлено, что с возрастом склонность к аутоагрессивному поведению снижается (на уровне тенденции, $p = 0,1$). Констатированы высокие показатели аутоагрессивного поведения у студентов первого курса ($p < 0,01$).

На втором этапе эмпирического исследования по результатам дисперсионного анализа исследованы влияние религиозности и наличия религиозных духовно-моральных ценностей на предрасположенность студенческой молодежи к аутоагрессивному поведению.

Обнаружено, что с увеличением уровня религиозности склонность к аутоагрессивному поведению у молодежи уменьшается (различия на уровне тенденции, $p = 0,1$).

Обсуждение результатов исследования

Полученные результаты можно объяснить, проанализировав результаты беседы с верующими студентами. Так, среди верующего студенчества (назвали себя верующими) не было выявлено лиц с выраженными аутоагрессивными, в т.ч. суицидальными, тенденциями. Так, 73,27% опрошенных, которые назвали себя верующими, выявили крайне негативное отношение к феномену самоубийства, трактуя его как «величайший грех против Бога», «слабодушие», проявление безрассудства («так могут поступить, разве что ненормальные!»). Среди неверующих (назвали себя неверующими) студентов 12,77% пытаются оправдать, а 8,51% - проявили индифферентное отношение к суициду.

Результаты беседы в целом подтверждают мысль Э. Дюркгейма о том, что религия обладает неисчерпаемым антисуицидальным потенциалом, который по силе превышает влияние всех других факторов [18, 162-186].

Таким образом, как показали результаты проведенного исследования, религиозная вера, религиозное мировоззрение мощно влияют на человеческое сознание, являются одним из важнейших регуляторов отношения человека к аутоагрессивному поведению.

При этом, в сложившейся ситуации, когда почти треть студентов имеет высокий уровень аутоагрессивности, наиболее актуальными и социально значимыми задачами становятся сдерживание роста студенческих девиаций и повышение эффективности превентивных мер. Однако, в высших учебных заведениях, по свидетельству опрошенных студентов, больше проводится воспитательная работа, чем психологическая. Данная работа, как утверждают респонденты, направлена скорее на информирование и запреты, тогда как

действительно психологически-профилактических мероприятий в вузах проводится недостаточно.

По нашему мнению, психолог, работающий в системе образования, должен проявлять достаточное внимание снижению масштабов аутодеструкции. Для этого ему необходимо методическое обеспечение, которое включает алгоритм действия профилактики. В целом, мы полагаем, что профилактические мероприятия на снижение аутодеструктивного поведения студенческой молодежи целесообразно проводить в несколько этапов:

1. Выявление группы риска по показателям склонности к аутодеструктивному поведению. На этом этапе адекватным является обследование студентов комплексом подобранных методик.

2. На втором этапе профилактики по результатам диагностики предыдущего этапа формируется выборка студентов, у которых выявлены при исследовании признаки аутодеструктивного поведения. С ними проводится сначала личная встреча и индивидуальная работа. На этом этапе происходит установка чувства доверия и выясняются психологические проблемы молодого человека. Создается мотивация для дальнейшей тренинговой работы.

3. На третьем этапе осуществляется реализация программных мероприятий, тренинговая программа.

В профилактических программах должна быть предусмотрена работа не с последствиями, а с причинами аутодеструктивного поведения; она должна проводиться на опережение развития ситуации, управление ею. Необходимо работать с культурными и социальными стереотипами мышления и поведения студентов.

Основная цель профилактики аутодеструктивного поведения молодежи – формирование психически здоровой личности посредством проведения тренингов различной направленности, психолого-консультативной работы, пропаганды разнообразных способов здорового образа жизни, организации оздоровительных мероприятий.

Необходимо отметить важность создания единой программы, целью которой будет духовное и физическое воспитание, начиная с первых курсов и заканчивая студенческой молодежью от 22-25 лет, которая получает второе высшее образование.

Следовательно, считаем целесообразным рассматривать условия предупреждения аутодеструктивного поведения студенческой молодежи на макроуровне (уровне общества); мезоуровне (уровне вуза) и микроуровне (уровне личности).

На макроуровне профилактическая работа с аутоагрессивным поведением должна быть направлена на создание негативного образа общественного мнения по отношению к любым

видам аутодеструктивного поведения, особенно через средства массовой информации и социальную рекламу в контексте формирования установок молодежи на здоровый образ жизни; специальные программы выступления кумиров молодежи, которые пропагандируют здоровый образ жизни и т.д.

На мезоуровне профилактическая работа с аутодеструктивным поведением предполагает внедрение программ воспитательной и психологической деятельности в вузах (лекции, направленные на формирование установок на здоровый образ жизни; оздоровительно-физкультурные и спортивные мероприятия; организация тренингов асертивного поведения или личностного роста и т.п.).

На микроуровне профилактическая работа с аутодеструктивным поведением должна быть направлена на содействие молодежи в понимании собственных стереотипов мышления и поведения, понимание своих интересов и потребностей, своих чувств и эмоций, понимание самого себя, которое может быть обеспечено, в частности, в процессе психологического консультирования.

Именно такой подход будет способствовать предотвращению аутодеструктивного поведения студенческой молодежи.

Авторы предлагают программу социально-психологического тренинга предотвращения аутодеструктивного поведения студенческой молодежи. В каждом модуле предусмотрено использование как индивидуальных, так и групповых форм работы.

При определении содержания программы предотвращения аутодеструктивного поведения у студенческой молодежи работа по предупреждению аутодеструктивного поведения должна осуществляться по следующим составляющим:

когнитивная, которая предусматривает содействие осведомленности студентов причин склонности к аутодеструктивному поведению, формирование у них правильных жизненных ценностей и смыслов и др.;

аффективная, которая направлена на снижение тревожности, актуализацию потребности в самопознании, саморазвитии, саморегуляции и самоконтроля;

поведенческая, которая предусматривала формирование навыков асертивного поведения, эффективных приемов общения и тому подобное.

Программа тренинга рассчитана на 75 часов (из них: 60 часов аудиторных и 15 часов самостоятельной работы) и состоит из четырех взаимосвязанных учебных модулей.

Первый модуль «Подготовительный. Освоение техник релаксации» направлен на создание благоприятной атмосферы в группе участников, определение приоритетов, снижение тревожности и эмоциональной нестабильности, формирование позитивного отношения к себе, овладение приемами ауторелаксации.

Второй модуль «Адекватные способы выражения агрессии» предусматривает изучение студентами собственных мотивов агрессивного и аутодеструктивного поведения, снижение чувства вины и обиды, формированию позитивного мышления, способствующих в дальнейшем становлению ассертивного поведения.

Третий модуль «Жизненные ценности и смысл жизни» направлен на формирование ценностей здорового образа жизни, гуманистических, духовных жизненных ценностей, определение своего предназначения в жизни и тому подобное.

В рамках четвертого модуля «Навыки ассертивного поведения» обеспечивается содействие формированию ассертивного поведения, снижению ригидности поведения, овладению эффективными приемами общения, развития умения планировать свои действия и жизнь в целом на основе понимания себя и стремление к самосозданию.

Заключение. Жизненная практика не одного поколения доказывает, что открытие в себе духовного потенциала, внутреннее единение с Богом наполняет жизнь человека истинным смыслом, помогает преодолевать фрустрационные состояния, благоприятные в отношении аутодеструктивного поведения. Идентифицируя себя с Богом, человек улучшает, морально совершенствует себя и общество, в котором живет, прокладывая путь к всеобщему духовному развитию и единению. Подчеркивая нестабильность материальных земных ценностей, религия ориентирует на истинные гуманистические смыслы бытия. Это, по нашему мнению, служит надежным психологическим барьером в отношении аутодеструктивных настроек морально отчаявшихся лиц.

Как показали результаты эмпирического исследования, одним из условий предупреждения аутодеструктивного поведения студенческой молодежи является внедрение в молодежное сознание гуманистически-религиозных духовно-нравственных ценностей.

Психопрофилактика аутодеструктивного поведения в среде студенческой молодежи - чрезвычайно сложная и болезненная для современности проблема, которая должна решаться на уровне всего общества. При этом эффективность психопрофилактики аутодеструктивного поведения с использованием потенциала религиозной веры должна носить системный и комплексный характер, основываться на религиозном толковании жизни как наивысшей человеческой ценности, ориентации на высшие гуманистически-религиозные духовно-нравственные ценности существования.

Полученные в исследовании данные не исчерпывают всех аспектов исследуемой проблемы. Перспективным представляется дальнейшая конкретизация содержания предложенной программы тренинга, а также исследование психологической специфики и условий предотвращения различных форм аутодеструктивного поведения студенческой

молодежи, изучение психологической готовности практических психологов и преподавателей вузов к предотвращению аутодеструктивного поведения студентов.

Список использованной литературы

1. Van der Kolk B.A.; Perry J.C., Herman J.L. Childhood Origins of Self-Destructive Behavior //The American Journal of Psychiatry; 1991, № 148 (12). pp. 1665-1671.
2. Cruz D., Narciso I., Muñoz M., Pereira C.R., Sampaio D. Adolescents and self-destructive behaviours: An exploratory analysis of family and individual correlates// Behavioral Psychology / Psicología Conductual, Vol. 21, № 2, 2013, pp. 271-288
3. Hyman S.L., Fisher W., Mercugliano M., Cataldo M.F. Children with self-injurious behavior// Pediatrics. 1990. № 85. pp. 437-441.
4. Winchel R. M., Stanley M. Self-injurious behavior: A review of the behavior and biology of self-mutilation// American Journal of Psychiatry, 1991, №148, pp. 306–316.
5. Arron K., Oliver C., Moss J., Berg K., Burbidge C. The prevalence and phenomenology of self-injurious and aggressive behaviour in genetic syndromes// Journal of intellectual disability research. 2011. № 55. pp.109–120.
6. Rao M.L., Bräunig P., Papassotiropoulos A. Autoaggressive behavior is closely related to serotonin availability in schizoaffective disorder//Pharmacopsychiatry. 1994. №;27(5). pp.202-206.
7. Mehler-Wex C., Romanos M., WarnkeA.. Aggressive and autoaggressive behavior, impulse control disorder, and conduct disorder// M. Gerlach, A. Warnke, & L. Greenhill (Eds.),Psychiatric drugs in children and adolescents: Basic pharmacology and practical applications. - New York: Springer-Verlag Publishing, 2014. pp. 337-350.
8. Nelson F.L., Farberow N.L. Indirect Self-Destructive Behavior in the Elderly Nursing Home Patient//Journal of Gerontology, 1980, Vol. 35, Iss. 6, pp. 949–957.
9. Adam K. S., Sheldon-Keller M. & West M. Attachment organization and history of suicidal behaviour in clinical adolescents //Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1996, №64, pp. 264-272.
10. Joiner T. E., Van Orden K. A., Witte T. K., Selby E. A., Ribeiro J. D., Lewis R., & Rudd M. D. Main predictors of the interpersonal-psychological theory of suicidal behaviour: empirical tests in two samples of young adults// Journal of Abnormal Psychology, 2009, №118, pp. 634-646.
11. Kerig P.K. Self-Destructive Behavior// The Encyclopedia of Juvenile Delinquency and Justice. Edited by Christopher J. Schreck. 2017. https://www.researchgate.net/publication/321166827_Self-Destructive_Behavior

12. Giannakopoulos G, Triantafyllou K, Christogiorgos S. Self-Destruction and Countertransference Reactions in Adolescent Psychotherapy: A Psychoanalytic Case Report. // Journal of Psychology & Clinical Psychiatry. 2014. № 1(3). pp. 1-19.
13. Shorter J.R., Rueppell O. A review on self-destructive defense behaviors in social insects. // InsectesSociaux, 2012, №59(1), pp. 1-10
14. Nock M. K. Future directions for the study of suicide and self-injury. // Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 2012, №41(2), pp.255–259.
15. Penn J.V., Esposito C. L., Schaeffer L. E., Fritz G. K., and Spirito A. Suicide attempts and self-mutilative behavior in a juvenile correctional facility. // Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 2003, №42(7), pp.762–769.
16. Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя. - М.: Просвещение,1989. 255 с.
17. Amada G. The Highly Self-Destructive College Student//Journal of College Student Psychotherapy. 2004. Volume 18. Issue 4. Pages 7-24
18. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд/Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В.А. Базарова. – М.: Мысль, 1994.— 399 с.

ГТАМР 14.25.09.

СПОРТ ҰЖЫМЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МҮМКІНДІКТЕРІ

К.Ж. МАРДЕНОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация: Егер мектеп мұғалімдерінен сұраса: "сіздің «киын» оқушыларыңызды қайдан көруге болады?", көп жағдайда "спорт залында" деген жауап аламыз. Қыздар мен ұлдар стадион бойынша қызу жүгіруде, арқанмен биіктікке өрмелеу, спорт секция сабақтарына асығып, мектеп командалары арасында баскетбол матчың көңілді қадағалап, мектептегі спорттық мерекеге қатысушыларға қол шапалақтап қолдау білдіреді. Қызығушылықтар, балаларды қызықтыратын, жастарды дене шынықтыру мен спортқа тарту себептері әртүрлі болуы мүмкін: өзін-өзі көрсету қажеттілігі, балалар арасында беделге ие болу, болашақта жоғары нәтижелерге қол жеткізу, мықты болу, епті, батыл және т.б. Әр түрлі қызығушылықтар бар, бірақ бір мақсат-дене шынықтыру және спортпен айналысу, дене шынықтыру мұғалімімен жақсы қарым-қатынаста болу. Дене шынықтыру мен спорттың жеке қасиеттерін, мінез-құлқын қалыптастыруға ықпалының өсуі, балалар мен жасөспірімдердің қажеттілігі дене шынықтыру мұғалімінің жұмысына ерекше тәрбиелік күш береді.

Кілт сөздер: ұжым, тұлға, дене тәрбиесі мұғалімі, спорт, сабақ.

Аннотация: Если у учителей школы спросить: «Где чаще можно увидеть ваших «трудных» учеников?», то в большинстве случаев получим ответ: «В спортивном зале». Девчонки и мальчишки задорно пробегают по стадиону, «карабкаются» ввысь по канату, торопятся на занятия в спортивную секцию, восторженно следят за

матчем по баскетболу между школьными командами, аплодируют участникам спортивного праздника в школе. Мотивы, привлекающие детей, молодежь к физической культуре и спорту могут быть самыми разными: потребность самовыражения, желание завоевать авторитет среди ребят, добиться высоких результатов в будущем, стать сильным, ловким, смелым и многие другие. Самые разные мотивы, но одно желание – заниматься физической культурой и спортом, необходимость общения с учителем физической культуры. Рост влияния физической культуры и спорта на формирование личностных качеств, характера, потребность детей и подростков придает работе учителя физической культуры особую воспитательную силу.

Ключевые слова: коллектив, личность, учитель физической культуры, спорт, урок.

Abstract. If you ask the school teachers: “Where can we see your “difficult” students more often?”, In most cases we will get the answer: “In the gym”. Girls and boys fervently run through the stadium, "climb" up the tightrope, rush to classes in the sports section, enthusiastically watching the basketball match between school teams, applauding the participants of the sports festival at school. Motives that attract children, young people to physical culture and sports can be very different: the need for self-expression, the desire to gain credibility among children, to achieve high results in the future, to become strong, clever, brave and many others. A variety of motives, but one desire - to engage in physical culture and sports, the need to communicate with the teacher of physical culture. The growing influence of physical culture and sports on the formation of personal qualities, character, the need of children and adolescents gives the work of a physical education teacher a special educational force.

Key words: collective, personality, teacher physical culture, sport, lesson.

Дене шынықтыру мұғалімінің еңбегі, әр түрлі педагогикалық іс-әрекет сияқты шығармашылық сипатқа ие, яғни "педагогикалық рецепттерді" талап ететін жағдайлар: мұғалімнің мінез-құлқының формалары, стандартты әдістер, әрекеттер, шешімдер және т.б. пайда болмайды. Сонымен қатар, адамның біртұтас тұлғасын қалыптастырудың маңызды құралы, идеялық - саяси, еңбек, адамгершілік, эстетикалық және басқа да тәрбиенің құралы балалар ұжымы болып табылады. Қоғамда балалар ұжымы баланың барлық қатынасы қалыптасатын және өрістейтін ерекше әлеуметтік ортаны ұсынады. Балалар ұжымының жеке тұлғаға тәрбиелік әсері баланы белгілі бір қатаң талаптарға бағынуға мәжбүр ететін қысым емес, балалардың шығармашылық белсенділігін жан-жақты ашу мүмкіндігімен анықталады. Сыныптағы тәрбие жұмысы, сайып келгенде, мақсатты, іс-әрекетке қабілетті, жоғары ұйымдастырылған ұжымды қалыптастыру бойынша жұмыс бар. Әрине, дене шынықтыру мұғалімдерінің дене шынықтыру сабақтарын тек қана өткізетін сыныптарда ұжымды қалыптастыру жөніндегі жұмысы туралы айтуға болмайды, бірақ оқушылардан жақсы тәртіпті, іс-қимыл бірлігін, өзара түсіністікті талап ететін білім беру ұжымының кейбір элементтері... Ұжымды қалыптастыру бойынша мақсатты және жоспарлы жұмыс мектеп спорт секциясында дене шынықтыру мұғалімінің жұмысы болуы мүмкін. Әрбір топ, атап айтқанда, спорт тобы емес, ұжым деп аталуы мүмкін. Біз спорттық топтың, команданың туған күнін, білімін оңай белгілейміз, бірақ олар ұжым болғанға дейін, аталған ұйымдардың әрқайсысы белгілі бір тәрбие жұмысында даму, қалыптасу кезеңінен өтеді, ұжым бұл топтық

ұйымдардың жоғары сатысы. Тұңғыш рет ұжымды қалыптастыру мәселесі өскелең ұрпақты тәрбиелеудің маңызды құралы ретінде аса көрнекті педагог А.С. Макаренко ұсынылды және әзірленді. Ұжымды дамыту, яғни кезеңдерді ауыстыру негізіне педагогикалық талаптың сипаты мен дамуы алынды. А.С. Макаренконың ең маңызды еңбегі-бұл кезеңдерді сипаттай отырып, ұжым қозғалысын қалай қамтамасыз етуге болатыны анық көріністі жасады. Ең маңызды шарт ұжым құрылған қоғамдық маңызды мақсаттарды үздіксіз дамыту болып табылады. Педагогтың ұжыммен жұмысында ұжымның дамуының "болашақ желілері" нақты белгіленуі, "талаптар диалектикасы" әзірленуі, "ертеңгі қуаныш" ұйымдастырылуы тиіс. Ұжымдағы барлық осы факторлардың сәтті үйлесімі оған кіретін тұлғалардың дамуына ең жақсы сәйкес келетін атмосфераны жасайды. Спорттық қызмет және оның негізінде құрылатын спорт ұжымдары: топтар.

Бірінші кезең: педагогпен айналысатын адамдарға белгілі бір, нақты, бірыңғай талаптар қоюмен сипатталады. Тәрбиеленушілер ұжымдағы істің жағдайына немқұрайлы қарамайды, оларды тек жаттығу процесінің өзі қызықтырады. Олар бір-біріне талаптар қоймайды. Бірінші кезеңде педагогикалық басшылықтың негізгі мақсаты оның мүшелерін қарапайым ұйымдастыру болып табылады. Педагог тарапынан шешуші факторлар: жоғары талапшылдық, қаттылық, дәйектілік, дәйектілік, ымырасыздық, ұжымның барлық мүшелеріне қойылатын талаптардың бірлігі. Осы кезеңде активті қалыптастыру бойынша жұмысты бастау қажет. Сенімді активті таңдау, оны таңдауда қателеспеу – педагог үшін қиын міндет. Жолдастары арасында лайықты беделге ие, басшылық пен ұйымдастырушылық жұмысқа қабілетті барынша ынталы және іскер балаларды бөліп көрсету қажет. Егер белсенді топ, секция мүшелерінің өздері таңдаса, бірақ мұғалімнің қатысуымен және басшылығымен таңдалады. Активке мүмкіндік беру қажет.

Екінші кезең пән, сабақтарға қатысу, кезеңге және жеке сабақтарға жұмыс жоспарларын құрастыру және т.б. мәселелерінде педагогтың талаптарын белсенді қолдайтынымен сипатталады, бірақ бұл талаптарды ғана қолдамайды, сонымен қатар оларды ұжымның басқа мүшелеріне өзі ұсынады және нақты орындауға қол жеткізеді. Ұжымдық өмірді ұйымдастыру тәсілдері күрделенеді, өзін-өзі басқару элементтері енгізіледі өздігінен жаттығуды өткізу, барлық балалар үшін қандай да бір іс-шара ұйымдастыру, топ мүшелерінің қандай да бір қылықтарын оқытушысыз талқылау және т. б. Осы кезеңде тәрбиеленушілер арасында ынтымақтастық, өзара көмек қарқынды дамып келеді, ол олардың өмірінің барлық салаларына: оқу, бос уақыт және т. б. барлық оқушылардың, топ мүшелерінің белсенді қызметіне оқушылардың бір бөлігі ғана қызмет белсенділігінің рөлін асыра бағалау қиын.

Дамудың үшінші кезеңі ұжымның дамуындағы ең маңызды және өнімді кезеңі. А.С. Макаренконың ұйғарымы бойынша, осы кезеңде барлық ұжым "жеке, жалтарушы, күрделі тұлғаға" талаптар қояды. Бұл кезең ұжымда қоғамдық пікірдің болуымен сипатталады, бұл ұжым өміріндегі әр түрлі оқиғаларды бірыңғай бағалауда көрінеді. Бұған жаттығу жоспарларын, топтың түрлі іс-шараларын, топ мүшелерінің спорттық және оқу іс-әрекетінің қорытындыларын ұжымдық талқылау, сондай-ақ жеке мүшелердің теріс қылықтарын талдау және оларды талқылау ықпал етеді. Жалпы жиналыста ұжымның жеке мүшесінің мінез-құлқын дұрыс ұйымдастырылған талқылау оның қатты уайымдауын тудырады, себебі бүкіл ұжымды айыптайды, ұжым талаптарына өзінің көзқарасын қайта қарауға мәжбүрлейді. Тәрбиеленуші А.С. Макаренко үшін ең ауыр жаза деп ұжым жазасын санады. Ұжым әрбір мүшеге көмектесуге дайындығын, бірлескен қызмет кезінде ғана емес, бір-біріне деген шынайы мүдделілігі мен назарын, ортақ достық реңін, жеке мүшелердің оқшаулануы мен аса танымалдығының жоқтығын сипаттайды.

Ұжым дамуының төртінші кезеңі үшінші кезеңнің жалғасы болып табылады және оның мүшелері педагог ұжым алдында қоятын міндеттерге сәйкес өзіне жоғары талаптар қоюымен сипатталады.

Ұжым дамуының әр кезеңінде педагог өз балаларының алдына мақсат қою және дұрыс таңдау керек. Бұл мақсаттар жаулап алып, әуестенуі тиіс, себебі қойылған мақсатқа жету жолында тәрбиеленушілердің жақындасуы орын алады. Болашақ / мақсаттар / жоғарыда айтылғандай, орта және алыс жақын болуы мүмкін.

Оқушылар ұжымының қалыптасуының бірінші кезеңінде көңілді эстафета, жақсы өткізілген жаттығулардан кейін қозғалмалы ойын жақын перспектива Ретінде қатыса алады. Міндетті түрде жақын перспектива ойын-сауық болуы мүмкін емес, ол кішкентай, бірақ бірлескен қызметті, мысалы, залды жарысқа, мектептегі спорттық мерекеге дайындау және т. б. көздеуге ұмтылу керек.

Орта перспектива балалар үшін қуанышты оқиғаны болжайды, бірақ уақыт бойынша бірнеше бөлінген, мысалы, жазғы спорт лагерінің, шаңғы трассасының жарықтандырылған спорт алаңының құрылысы, көрнекі сөз сөйлеуге дайындық және қатысу.

Алыс перспектива уақыт бойынша ең Жеке және қоғамдық мағынада ең маңызды болып табылады. Алыс перспективаның мазмұны барлық тәрбие жұмысының өзіндік көрінісі болып табылады.

Ұжымдық мақсатқа қол жеткізу кезінде балалардың қарым – қатынасы бейтарап бола алмайды: ол бірлескен уайымдауды, өзара қолдау қажеттілігін, жолдастары үшін мақтаныш, бірлескен қызмет нәтижесі үшін-міне, ең жоғары тәрбиелік әсер! Ұжым мүшелері арасында әр түрлі қарым-қатынас, сүйкімділік, Достық жүйесі пайда болады, ол әрбір баланың

позициясын, оның эмоциялық жағдайын, оның жеке ұмтылысының бағытын анықтайды және анықтайды.

Дене шынықтыру мұғалімінің тәрбие жұмысы күрделі, бірақ маңызды. Балалар ұжымын қалыптастыру кез келген педагог А. С. Макаренконың тәрбие жұмысының мақсаты болуы керек, дұрыс тәрбие бірыңғай күшті ұжымдарды құру арқылы ұйымдастырылуы керек деп айтты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарина Б.А. Теория и методика физического воспитания. М., Просвещение, 1979 .- 145с.
2. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы / учебное пособие, 2002.-165с.
- 3.Богданов Г.П. Уроки физической культуры в 9,10 классах средней школы. М: Просвещение, 1987.-66с.
4. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания, 2003.-С. 18-24.
- 5.Хмель Н.Д, Педагогический процесс как объект профессиональной подготовки учителей А-А.: Мектеп, 1984.-36с.

МРНТИ 14.07.07

THE ROLE OF FORMATION OF THE PERSONALITY CULTURE OF A FUTURE TEACHER IN UNIVERSITY

D. RAMAZANOVA

ARSU after named K.Zhubanov, Kazakhstan

Annotation. The article discusses one of the urgent tasks of upbringing and education - the role of forming a personality culture of the future teacher. The author emphasizes the concepts of "culture", "personality culture", "culturological approach." The analysis is given to the problem of forming the culture of the future teacher and the real difficulties in the field of higher education are reflected. The analysis of upbringing and education today is focused on the features of the manifestation of culture in the processes of preparing a future teacher: the formation of his personal culture, the organization of activities in the context of the humanization of education, the humanization of education and raising the general culture. The quality of education of a modern future teacher is determined by the holistic nature of the educational process, in which all the principles, techniques and methods of new pedagogical activity are fully implemented. Particular attention is paid to the importance of the role of forming the personal culture of the future teacher in the educational process of the university.

Keywords: education, culture, personality culture, culturological approach, future teacher, educational process.

Аннотация. В статье рассматривается одна из актуальных задач воспитания и образования – роль формирования культуры личности будущего учителя. Автор делает акцент понятиям «культура», «культуры личности», «культурологический подход». Дается анализ к проблеме формирования культуры будущего учителя и отражены реальные сложности в сфере высшего образования. Анализ воспитания и образования сегодня ориентирован на особенности проявления культуры в процессах подготовки будущего учителя: формирование его личностной культуры, организации деятельности в условиях гуманизации воспитания, гуманитаризации образования и повышение общей культуры. Качество образования современного будущего учителя определяется целостным характером образовательного процесса, в котором полностью реализуются все принципы, приемы и методы новой педагогической деятельности. Особое внимание уделяется важности роли формирования личностной культуры будущего учителя в образовательном процессе вуза.

Ключевые слова: образование, культура, культура личности, культурологический подход, будущий учитель, образовательный процесс.

Аңдатпа. Мақалада тәрбие мен білімнің кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі - болашақ мұғалімнің тұлғалық мәдениетін қалыптастырудың рөлі қарастырылады. Автор «мәдениет», «тұлға мәдениеті», «мәдениеттанулық көзқарас» ұғымдарына баса назар аударады. Болашақ мұғалімнің мәдениетін қалыптастыру мәселесіне талдау жасалады және жоғары білім саласындағы нақты қиындықтар көрініс табады. Бүгінгі тәрбие мен білім беруді талдау болашақ мұғалімді даярлау процестеріндегі мәдениеттің көріну ерекшеліктеріне бағытталған: оның жеке мәдениетін қалыптастыру, білім беруді ізгілендіру, білім беруді ізгілендіру және жалпы мәдениетті жетілдіру жағдайында қызметті ұйымдастыру. Қазіргі болашақ мұғалімнің білім сапасы жаңа педагогикалық іс-әрекеттің барлық принциптері, әдістері мен әдістері толық жүзеге асырылатын оқу процесінің тұтас сипатымен анықталады. Университеттің оқу процесінде болашақ мұғалімнің жеке мәдениетін қалыптастыру рөлінің маңыздылығына ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: білім, мәдениет, жеке тұлға мәдениеті, мәдениеттанулық көзқарас, болашақ мұғалім, оқу-тәрбие процесі.

Introduction. Modern Kazakhstan society requires from a person not only knowledge, a high cultural level, deep specialization in various fields of science and technology, but also the ability to live and coexist in society. The President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev in his Address to the people of Kazastan noted this, that the meaning of “Ruhani zangyru” is in “Building the capacity of a nation that requires the further development of our culture and ideology.

The ideal of our society should be a Kazakh, who knows his own history, language, culture, while modern, who speaks foreign languages, has advanced and global views”[1].

Main part. In the implementation of the tasks it is necessary to create conditions for the formation, development and professional formation of the personality on the basis of national and common human values; education and comprehensive development, preservation of the native language, culture, national customs and traditions, on awareness, to promote health, all this is more often viewed as the most important task of the education system of the Republic of Kazakhstan.

The main parameters of personality development can be considered as its orientation to common human values, humanism, intelligence, creativity, activity, self-esteem, independence in

judgments. The level of development of these qualities can be considered as indicators of the formation of social competence and the social formation of the personality [2].

In modern cultural studies, a fairly complete analysis of the evolution of the concept of "culture" has been carried out. As a result, it was concluded that the understanding of culture and its development prospects is explained not only by theoretical-cognitive, methodological reasons, but also depends on the professional, social attitudes of researchers [3, 7].

Analysis of upbringing and education today is focused on the peculiarities of the manifestation of culture in the preparation of the future teacher: the formation of his personal culture, the organization of activities in the conditions of humanization of education, the humanization of education and the improvement of the general culture of the pedagogical process. And as we see, the actual task of upbringing and education is the formation of a culture of personality.

System principles suggest a comprehensive analysis of the pedagogical processes of the formation of a culture of personality. In fact, here the actual scientific problem of the culture of the individual is transformed into the pedagogical problem of the formation, deepening and development of personal culture. In scientific research of many scientists (L.N. Kogan, M.M. Bakhtin, N.B. Krylova and others), it is emphasized that the level of personal culture is ultimately the result of the all-round development of its spiritual strengths and abilities. Personality culture is both a state, and a result, and a productive process of assimilation and the creation of social values. It presupposes the development and harmony of all components, and their holistic formation in activity, and that culture serves as a criterion for the development of an individual. Considering interpretations of culture (axiological, ethno sociological and spiritual) V.L. Benin, with a certain degree of maximalist, asserts that culture is an experience and regards this term as a definite set of stereotypes acquired as a result of education and determining the possibility of its actions under any conditions [4,97].

The current stage of cultural development poses new challenges for the education system. N.B. Krylova, analyzing the problems facing education, purposefully connects them with cultural phenomena, systems and processes, first of all, models of the cultural and educational environment, the principle of cultural conformity and cultural approach. Cultural approach can be the basis for the renewal of education. The cultural approach, as a set of methodological and methodical principles of interpretation from the perspective of culture, laid the foundation for the integration of many innovative ideas and the creation of a cultural conformity educational model based on the development of the creative potential of a teacher [5, 5].

Social requirements for personal culture - a cumulative process that fixes social dynamics, they are updated every ten years, and it is clear that in the future they will be higher than now. Therefore, a certain “overstatement” of the requirements for today's future teacher is needed, so that the activities of a graduate of a higher school and in 10-20 years correspond to the dynamics of social development.

In the field of higher education, the problem of formation the future teacher's culture reflects certain real difficulties in the formation of the ideological and social maturity of young people: insufficient integrity and harmony in the development of students' spiritual needs, manifestations of immorality or indifference to the person, low cultural level of some of the applicants and its slight growth among graduates and etc. In his Message, Nursultan Nazarbayev proposed to declare 2019 the Year of Youth, and the article “The Seven Facets of the Great Steppe” is aimed primarily at young people, who have high hopes and responsibilities [6].

And for this, it is necessary to pay attention to the fact that in the culture itself there are non-targeted processes of formation of various socio-cultural tendencies. The principles and norms of the humanization of culture, social life, the sphere of education have not yet been disclosed by researchers in all their depth, and the practitioners have not yet consciously recognized their diversity. Therefore, the humanization of education is associated more with the search for new ways of joint creative activity of the teacher and student.

Thus, the formation of the culture of the future teacher can be considered as a multidimensional problem of actual social and scientific importance. This puts it in the circle of methodologically important problems of the theory and practice of education primarily because it requires a new cultural and pedagogical thinking, humanitarian phenomena on the individuality of each student. This is one of the principles of the concept of continuous education of Kazakhstan.

As you know, culture can be realized and developed through diversity. Therefore, education, if it becomes cultural-creative in content and richness of forms, is aimed at non-standard, heuristic, search tools and methods of shaping the culture of the future teacher, based on the needs, initiative and search for students themselves. In this thought, “planned” and “organized” education is ineffective and unproductive. It does not develop personality. It is developed only by the upbringing that gives her freedom to search and the right to make her own choice. Standardization of education limits the possibilities of personal development. This is especially true of students, people who have formed mainly their value orientations. The creative activity chosen by them on the basis of their own interests and educational goals creates an organic upbringing and developing environment. If this activity (including both joint substantive activity and creative communication with a teacher) is also cultural-intensive and meaningful, then there is no need for any especially “educative” events. There is also no need for rigorous, detailed planning of educational work, since the creative

activity and the creative contacts of the teacher and the student are not amenable to accurate prediction. The student should be able to rise above the space of available activities, choose one or subject content, find himself in the material, build a new activity.

Combining the coordinate systems of the diverse activities of students, their self-education, pedagogical communication and scientific activities of the teacher and the traditional ideological and educational work in a single process of developing the culture of the future specialist is an important task of humanizing education. In the “grid” of educational activities in the university alone, the student cannot self-realize, or self-determination. We need such an organization of all his life activity, which would develop his personality through moral actions and creative actions. Only then can the quality of education be achieved.

The quality of education of the modern future teacher is determined by the holistic nature of the educational process, in which all the principles, techniques and methods of the new pedagogical activity are fully implemented. The quality of education is the creative development of the individual throughout the entire volume of scientific, social and cultural information. If a higher school limits their scope, scale, range, correlation, then a specialist cannot fully become intelligent, productively using the potential of personal culture in his work.

The university will become the leading scientific and cultural center in continuing education to the extent that it is able to make creative and fundamental comprehensive training of the future teacher. Therefore, one of the urgent tasks facing the higher school is the further deepening of the process of humanization of education in the structure of comprehensive preparation as one of the priority directions for the development of higher education at this stage. Education is both a project and an educational model of science, technology, and culture in general, and a project for their subsequent integrated development in the context of the universal human goals of civilization. Every higher education institution should be guided by this, changing the humanitarian field of preparing a modern future teacher [5, 6].

Conclusion. Summarizing what has been said, it can be concluded that the formation of a culture of the personality of the future teacher implies the appropriate degree of formation of the valuable, socially significant characteristics of his activity, including social responsibility, professionalism, intelligence, education and culture.

We emphasize that the materials of this article do not exhaust the whole diversity of issues related to the development of the culture of the personality of the future teacher. In perspective, they allow us to continue a more detailed consideration of the theoretical and applied aspects of the problem being studied, to reveal the potential possibilities and ways of further developing the culture of the personality of the future teacher.

References

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана: 10.01.2018. г. Астана. Акорда.
2. Концепция Воспитания в системе непрерывного образования Республики Казахстан. Приказ №521 от 16 ноября 2009.
3. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 208 с.
4. Бенин В.Л. Культура. Образование. Толерантность: монография. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. - 192с.
5. Крылова Н.В. Культурология образования // Новые ценности образования, 2000. - №10.
6. Статья Главы Государства «Семь граней великой степи». 21 ноября 2018 г.

MPHTI 14.37.29

SOME ASPECTS OF FASHIONING OF MODERN UNIVERSITY TEACHER'S PROFESSIONAL IMAGE

G.K. KUSAMETOVA, M.YU. SAUTENKOVA

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Annotation. This article defines the need for changes in the perception of the image of a modern teacher of higher education institutions based on the realities of modernity. The paper considers significant characteristics of the image of the modern teacher of higher education institution and gives recommendations on the technology of forming a positive image, shows the role of expert opinion of a modern teacher. The article notes that the dominant characteristics of the image are a high level of professionalism and expertness of the teacher of the higher education institution in a particular subject area, his pedagogical competence as the ability to implement a productive educational process and emotional intelligence. The article contains many practical examples illustrating the validity of student priorities in terms of image characteristics of teachers.

Keywords: image, imageology, image of a teacher of a higher educational institution, image of a teacher, professional image, professional competence, expertness, business image, image characteristics, image components, image elements, image perception

Аннотация. В данной статье определяется необходимость изменения восприятия образа современного преподавателя вуза с учетом реалий современности. В статье рассматриваются значимые характеристики имиджа современного преподавателя вуза и даются рекомендации по технологии формирования положительного имиджа, показана роль экспертного мнения современного преподавателя. В статье отмечается, что доминирующими характеристиками имиджа являются высокий уровень профессионализма и компетентности преподавателя вуза в конкретной предметной области, его педагогическая компетентность как способность к реализации продуктивного образовательного процесса и эмоциональный интеллект. Статья

содержит множество практических примеров, иллюстрирующих обоснованность приоритетов студентов с точки зрения имиджевых характеристик педагогов.

Ключевые слова: имидж, имиджелогия, имидж преподавателя высшего учебного заведения, имидж педагога, профессиональный имидж, профессиональные компетенции, экспертность, деловой имидж, характеристики имиджа, слагаемые имиджа, элементы имиджа, имидж восприятия

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заман болмысын есепке ала отырып, ЖОО-ның қазіргі оқытушысының бейнесін қабылдауды өзгерту қажеттілігі анықталады. Мақалада ЖОО-ның қазіргі оқытушы имиджінің маңызды сипаттамалары қарастырылады және оң имиджін қалыптастыру технологиясы бойынша ұсыныстар беріледі, қазіргі оқытушының сараптамалық пікірінің рөлі көрсетілген. Мақалада имидждің басым сипаты нақты пәндік саладағы жоғары оқу орны оқытушысының жоғары кәсіби деңгейі мен құзыреттілігі, оның педагогикалық құзыреттілігі нәтижелі білім беру процесін жүзеге асыру қабілеті және эмоциялық интеллекті болып табылады. Мақалада педагогтардың имидждік сипаттамалары тұрғысынан студенттердің басымдықтарының негізділігін көрсететін көптеген практикалық мысалдар бар.

Түйінді сөздер: имидж, имиджелогия, жоғары оқу орны оқытушысының имиджі, педагог имиджі, кәсіби имидж, Кәсіби құзыреттілік, сараптамалық, іскерлік имидж, Имидж сипаттамасы, Имидж элементтері, Имидж элементтері, қабылдау имиджі

Considering a retrospective of higher education development, it is necessary to point out that a task of higher education of early periods was limited to search and accept of basic academic skills and knowledge, and adaptation of new skill and transfer it to pupils.

Main body. Number of scientists, among them an author of the given article, perform analytical and field investigations. Results were published and students were interviewed regarding perception of teacher`s personality. Classically, the teacher had a certain image of scientists, speaker, and professor. At that, the main requirements aimed at personal and professional characteristics were adapted by the management of the institution under the set canons.

During performance of main aspects on development of academic capitalism and new managerialism [1], when the higher education institution considered as some educational corporation from the one hand, and carried out distance educational technologies from the other hand the main requirements to the teacher subject to significant changes.

Within the defined time limit the teacher must develop innovative educational programs which could qualitatively increase general compatibility of the higher education institution at the market of educational services.

Also a high degree of importance had a necessity in modernization of implementation of necessary and significant skills required for performance of professional activity in new technological environments, increase an ability of teacher to prepare video-courses and educational content for conducting material through practice of basics of distance learning.

Over time and as part of implementation of normative legal documents regulating activity of higher education institutions they become to attract practitioners to teaching who could not always in a proper way teach how to do what they know and did, and were not ready to engage in a methodological activity.

The scientific and methodological activity at the beginning of the 21st century became the prerogative of teachers and, in the face of significant bureaucratization of this type of activity, began to occupy the main part of their time. It should also be noted that the main indicator of the effectiveness of universities activity was recognized, which is based on the development of scientific activity, and teachers were required to actively publish scientific articles, participate in scientific conferences, travel to other regions to exchange experience, and travel to states where research-specific issues were subjected to more thorough scientific justification.

A.A. Kalyuzhnyi, a researcher in the field of pedagogical imageology, gives the following definition of a teacher's image as "a symbolic representation of a teacher in a social group constituting an image of an audience, formed through targeted professional efforts to increase the success of their activities or achieve a subjective psychological effect" [2].

Yu.A. Panasyuk also shows in his works that impressions about a person could be created after receiving some information about him; person image – it is how he looks in the eyes of others, or what other think about him, what is the same [3].

The image of the teacher is the image-representation of the system of his internal, external and procedural components, expressed in the style of activity, shown through the appearance, speech, expressiveness of movements, facial expressions in conjunction with aesthetic design, through the subject-spatial environment of his professional activity [4].

The main vision of the concept of "image" has some fragmentation among representatives of business elite and academics, reflecting not only the importance of the image for the benefit and effectiveness of the business that a particular person is engaged in, but also its distribution to the organization to which relates a given person. Quite often, opinion can also apply to the entire sphere of activity where a particular person works.

We emphasize the importance of starting this work as part of the schooling of modern youth.

The existing image of a teacher directly contributes to the competitiveness of a higher educational institution in the market of educational services and the formation of a brand, focusing on which both talented employees and a large number of future students tend to come to the university, believing that it is prestigious to get education in this higher educational institution. [8].

Therefore, for a higher educational institution to find answers to questions that relate to the formation of the image of a teacher is very significant, since the teacher is a personification of the

university. And the way the university teacher is currently perceived by students forms his image with a key interest.

Further, the image of the teacher extends to the image of the educational institution, forms it in the eyes of public. And the image of a higher educational institution, in turn, contributes to the formation of a positive image of our higher education system as a whole, which increases the competitiveness of education received in universities in the whole world higher education system.

One of the problems of today's teaching is that working students present in the audience, and often have even a small but real experience in their future specialty. And they perfectly distinguish and share with them the knowledge they read in textbooks or present a real experience.

The latter is important in relation to almost any topic of the lesson. There are various internships, trainings, master classes, workshops, forums and conferences where you can listen to business practitioners. It is also significant that there are business publications in which practitioners share with their experience.

Taken into account this factor, it should be noted that a modern teacher should not only broadcast the image as a beautiful picture of a well-groomed appearance, but also show his own professional expertise for students of the faculty and higher educational institution as a whole.

Also, in the formation of a positive image of a modern teacher, the ongoing demonstration of mental balance is of great importance, which is a manifestation of the stress tolerance factor.

Both psychological practices and attention to the experience of coaches and business trainers with complex age groups are useful for its development, if it seems humiliating for the teacher to turn to the self-regulation technologies worked out by teachers in a comprehensive school. A fairly simple and maximally effective means for working on self-regulation is the conscious creation of posture and facial expressions of a confident and calm person [9].

A modern university teacher should transmit confidence in his professional endeavors, calm, show customer focus and a high degree of stress resistance.

The process of ongoing interaction between a university student and a teacher should not cause loss of resources - temporary or energy. The presented image characteristic is formed, among other things, due to the development of communicative competencies and a culture of communication.

Communicative competence is shown, for example, in a habit to look through mailbox twice a day and in a quick reply; in ability to precisely and exactly set tasks which should be performed, define how and in what form; and during conflicts apply a constructive approach and find half-way and recourse saving decisions.

The teacher's business appearance is associated with the order in a higher education institution, neatness and accuracy in clothes are transferred in the minds of interested people to his professionalism, and elegance and style, among others, are factors of a favorable emotional background. The latter, as shown by the researchers, contributes to the effectiveness of the learning process [10].

This is the unchanging importance of such an image criterion as appearance. Nobody canceled the expression "Meet by clothes", and the first impression of the university (we emphasize, about the university, and not just about the teacher) is formed due to the way its teachers look. Thus, our study shows that the ambiguous attitude of students to the university teacher is the result of either his lack of professionalism or his insufficient pedagogical qualifications, which does not allow him to captivate and ignite students with either the content of the taught discipline or the applied educational technologies.

Conclusion. Thus, a modern student accurately perceives a teacher through the main dominant characteristics of his image, therefore, a professional image represents a significant competence of each teacher, which is the result of his focused work and self-development, and above all, as an expert in the subject field and a qualified teacher.

The professional image in the development of modern higher education is an instrument of pedagogical influence and is a necessary condition for the effective and productive educational activities of a modern higher education teacher.

Creating a model of the image of a modern teacher of a higher educational institution should be based on observance of such parameters as: teacher's expertness (professionalism in the subject area); the ability to explain subject material in simple, accessible, visual and high quality way; the presence of self-development, self-improvement and self-regulation; the presence of a high level of stress resistance; the implementation of the practical orientation of each lesson in the general educational process; the active application of ethics and the use of cultural values, which include honesty, decency, respect for other people, goodwill and understanding.

Also, for the formation of a model of the image of a modern teacher, environmental friendliness is of great importance when organizing the educational process through observing timing, the necessary agreements, as well as opportunities for responding to various kinds of requests.

At present, the teacher of a higher educational institution must be comprehensively competent, have pronounced IT competencies, accept the general digitalization of modern society, and be active in various instant messengers. At the same time, the teacher's appearance, clothing style, general neatness, competent speech, and proper manners create an addition to the favorable impression on teachers from both colleagues and students.

References

1. Абрамов Р., Груздев И., Терентьев Е. Тревога и энтузиазм в дискурсах об академическом мире: международный и российский контексты // Новое литературное обозрение. 2016. №2 (138). URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2016/2/trevoga-i-entuziazm-v-diskursahob-akademicheskom-mire-mezhduna.html> | R.Abramov, I.Gruzdev, Ye.Terentyev Anxiety and enthusiasm in discussions about academic world: international and Russian contexts //New literary review. 2016. №2 (138). URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2016/2/trevoga-i-entuziazm-v-diskursahob-akademicheskom-mire-mezhduna.html>
2. А.А. Калюжный. Психология формирования имиджа учителя.-М.: Гуманитар. Изд. Центр ВЛАДОС, 2004.-222 с. | А.А. Kalyuzhnyi. Psychology of formation of teacher`s image-M: Academic issue Center VLADOS, 2004.-222 pp.
3. Панасюк А.Ю. Формирование имиджа: Стратегия, психотехники, психотехнологии. М.: Омега-Л, 2007. 266 с. | А.Yu.Panasyuk. Image formation: Strategy, psychological techniques, psyqotechnologies. M: Omega-L, 2007. 266 p.
4. Кусаметова Г.К. Педагогические особенности формирования имиджа преподавателя в вузе. Автореф. дис. ... канд. пед. наук., Атырау, 2010 г. | G.K.Kusametova Pedagogical peculiarities of formation of teacher`s image in the university. Author`s abstract... Candidate of Pedagogic sciences, Atyrau, 2010
8. Сульчинская Э.Э. Психологическое здоровье преподавателей высшей школы: индивидуальный и организационный аспекты // Прикладная психология: основные проблемы, перспективы и новые направления: Учеб. пособие / Под ред. О.И. Каяшевой, М.Б. Позиной. СПб.: НИЦ АРТ, 2018. С. 56–63. | Е.Е. Sulchinskaya Psychological health of teachers of higher educational institutions: individual and organizational aspects // Applied psychology: main problems, perspectives and new directions: Study guide / Edited by O.I.Kayasheva, M.B. Pozina, SP: RDE ART, 2018, 56-63 pp.
9. Балацкий Е.В. Новые тренды в развитии университетского сектора // Мир России. 2015. №4. С. 72–98. | Ye.V. Balackyi New trends in development of university section // Russia world 2015. №4. 72–98 pp.
10. Bellocchi A., Ritchie S.M., Tobin K., King D., Sandhu M., Henderson S. Emotional climate and high quality learning experiences in science teacher education // Journal of Research in Science Teaching. First published: 18 August 2014. URL: <https://doi.org/10.1002/tea.21170>

ҒТАМР 14.07.03.

ЖАҢА ФОРМАЦИЯ ПЕДАГОГЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫН ДАМУ

А.Б. НАРЕНОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада жаңа формация педагогының шығармашылық потенциалын дамыту ерекшеліктері қарастырылған. Мұғалімнің шығармашылық потенциалы - педагогикалық шығармашылық үдерісінде жүзеге асырылатын психикалық процестер мен жеке қасиеттердің үйлесімі. Оның генетикалық негіздері мұғалім мамандығын таңдауға әсер етеді, оқу барысында қалыптасады және болашақта кәсіби қызметте дамиды. Шығармашылықты дамытудағы әрбір нақты кезеңде мұғалім өзінің деңгейінде тиімді жұмыс істейді. Болашақта шығармашылық потенциалдың құрылымында сапалы өзгеріс бар, мұғалім дамудың жаңа кезеңіне көшеді және бұрын алынған білім мен оқыту дағдыларын жаһандық түрде түсіндіреді.

Түйінді сөздері: даму, шығармашылық, потенциал, педагог, жаңа тұрпат, педагогикалық үрдіс, педагогикалық іс-әрекет.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития творческого потенциала педагога новой формации. Творческий потенциал педагога - это совокупность психических процессов и свойств личности, реализующихся в процессе педагогического творчества. Его генетически заложенные основы влияют на выбор профессии учителя, он формируется во время учебы и развивается в дальнейшей профессиональной деятельности. На каждом определенном этапе развития творчества педагог эффективно трудится в рамках своего уровня. В дальнейшем происходит качественное изменение структуры творческого потенциала, педагог переходит на новый виток развития и более глобально осмысляет ранее полученные знания, умения и навыки педагогической деятельности.

Ключевые слова: развитие, творчество, творческий потенциал, педагог, новая формация, педагогический процесс, педагогическая деятельность.

Annotation. This article is dedicated to the peculiarities of creative potential development of new teacher formation. The creative potential of a teacher is a combination of mental processes and personality traits that are realized in the process of pedagogical creativity. Its genetically laid foundations influence the choice of a teacher's profession, it is formed during studies and develops in further professional activity. At each specific stage in the development of creativity, the teacher works effectively within his own level. In the future, there is a qualitative change in the structure of creative potential, the teacher moves to a new stage of development and more globally interprets the previously acquired knowledge, skills and abilities of teaching.

Key words: development, creativity, creative potential, teacher, new formation, pedagogical process, pedagogical creativity.

Жаңа формация мұғалімі - кәсіби және басқа да құзыреттілік түрлері әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық - әдістемелік, әлеуметтік - жеке, ақпараттық - коммуникативті дамудың жоғары деңгейімен сипатталатын рухани - адамгершілік, азаматтық - жауапкершілікті, шығармашылық білімді, белсенді өзін-өзі дамытуға ұмтылатын тұлға

[1]. Қазіргі мұғалім білімнің құндылығын нақты айқын білуі өз пәнін, оның оқыту әдістерін, педагогика мен психологиясын жетік білуі керек, тұлғаға - бағытталған педагогикалық технологияларды қолданады және оның жеке басын дамытуға ынталандырады. Біздің өміріміздің көптеген салалары белгілі бір талаптардың дамуын талап ететіні сияқты, бүгінде мұғалімге белгілі кәсіби талаптар қойылады.

Мамандандырылған мектептегі білім беруді жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлардың бірі, оқушы тұлғасының дамуы, мәселелерді шешудегі шығармашылық қабілетінің болуы, жаңа формация педагогының кәсіби құзыреттілігі - жаңа типтегі мұғалімнің дайындығы және мұғалімдерді қайта даярлау болып табылады.

В.Н. Введенскийдің пайымдауынша, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі білім мен дағдылар жиынтығымен шектелмейді, бірақ оларды нақты білім беру тәжірибесінде қолданудың қажеттілігі мен тиімділігін анықтайды. Сонымен қатар, бұл жиын жеке бағытқа ие және көп дәрежеде өздігінен жетілдіріледі.

Педагогтың біліктілігін көтеру жүйесіндегі кәсіби құзыреттілігін модельдеу үрдісінде зерттеуші оны дамытудың үш деңгейін - барлық мұғалімдер үшін жалпы (педагогикалық ғылыммен әзірленген), жекеменшік (оқу орнының барлық оқытушылары үшін) - нақты жағдайлары мен ерекшеліктерін ескере отырып, әдістемелік қызметпен әзірленді, мұғалім өзі анықтайды және қабылдайды [2, 50 б].

Мынадай аңыз бар. «Мыңдаған жылдар бұрын Құдай адамның зұлымдықтарын көбейтіп, оларға көмектесуге шешім қабылдады. Ол жоғары рухты шақырды және былай деді: «Адамдар өз жолын жоғалтты. Қалай болуы керек?» деп сұрады. Рухтардың бірі пайғамбарлық арманға шабыттандыруды ұсынды, екіншісі көктен маннаны, ал үшінші - Құдайдан келген суды жіберді. Төртінші рух ғана айтқан: «Әр адамды білімге шөлдетіп, оларға мұғалім сыйла». Кез-келген өркениетте мұғалім жетекші рөл атқарады: «саясаткер емес, генерал емес, тіпті ғалым - мұғалім келешек дәуірдің басты тұлғасы болуға тиіс».

Қазіргі таңда өмір әлемі шексіз өзгермелі. Білім берудегі елеулі өзгерістердің маңызы мұғалімнің кәсіби санасында түбегейлі үлкен өзгеріссіз болуы мүмкін емес. Қазіргі заманғы мұғалімге жаңа білім мен түсініктерді меңгеру қажет. Қоғам бүгінгі күнге және жақын болашақта білім беру жүйесіне нақты талаптар қойып отыр.

Бұл:

- оқушының қауіпсіздігін және толық дамуын қамтамасыз ету;
- жоғары сапалы оқыту;
- кәсіби дайындық;
- азаматтық қоғамды, құқықтық мемлекетті және нарықтық экономиканы модельдеу;

• мобильді экономика мен халықты әлеуметтік қорғау жүйесін қалыптастырудағы мемлекеттік күш-жігерді қолдау.

Қазіргі қоғам өз мүшелерінің негізгі құзыреттілікке ие болуын талап етеді, оның ішінде:

- объективті қажеттіліктер туралы хабардар болу;
- тапсырмаларды бекіту;
- өз іс-әрекетінің ықтимал салдарын болжау;
- олардың тиімділігін бақылау;
- нәтижелерді бағалау;
- ағымдағы қызметті түзету.

Әлеуметтік-экономикалық жағдай өзгерді және қоғамның одан әрі дамуын қамтамасыз ету үшін мұғалімнің педагогикалық кәсібилігін қалыптастыру жүйесінде тиісті өзгерістерді талап ететін мектеп деңгейінде жаңа құндылықтар мен дағдыларды қалыптастыру қажет.

Бүгінгі күні оқыту бір мәселемен біріктіріледі - үнемі өзгермелі әлемге бейімделе алатын бәсекеге қабілетті, икемді адам дайындау. Әр мұғалім бұл мәселені өздерінің оқу пәндері арқылы шешеді. Өзгертілген білім беру парадигмасы бізден ішкі және әлемдік педагогикалық ғылымның жинақталған барлық оң тәжірибесін, оны қолдануды, біздің мектептің және басқа оқу орындарының жұмыс істеуінің барлық аспектілеріне әсер ететін іргелі өзгерістерді ескере отырып, қайта қарастырады. Біз мұғалімнің жаңа кәсібилігін, оның педагогикалық мәдениетін қалыптастыру сәйкестігіне баса назар аударамыз.

Бүгінгі күні жаңа мектеп мұғалімінің педагогикалық кәсібилігін қалыптастыруда күрделі проблема психологиялық факторға айналды, ол өзінің меншікті, қазірдің өзінде қалыптасқан педагогикалық іс-әрекет жүйесін модернизациялау қажеттілігіне байланысты.

Педагогикалық үдеріс, кәсіби іс-әрекеттің кейбір құрылымдарын репродуктивті - түсіндіру әдісімен және қарым-қатынастың авторитарлық стиль негізінде талап етеді. Оқыту, қарым-қатынастың гуманистік стилі мен диалогтық- дамыту әдісінде, мұғалімнің іс-әрекеттері жаңа сапалық қасиетіне талап қойып құрылады.

Қазіргі заманғы гуманистік педагогика білім беруді оқушының жеке басына бағытталған процесс ретінде қарастырады. Жеке тұлғаның өзіндік құндылығын тану, оны дамытуға құқықты, оқу үдерісінде шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдай жасау, сондай-ақ өмірдің кең ауқымында қазіргі заманғы білімге жалпы көзқарасын айқындау.

Инициатившіл дарынды балаларды қолдау олардың дамуына жағдай жасаумен тікелей мұғалімнің кәсіби деңгейіне байланысты. Мұғалімнің табысты кәсіби дамуы көптеген факторларға сүйенеді. Педагогикалық іс-әрекет проблемасын дамыта отырып, Н.В. Кузьмина

ұсынған мұғалімнің құрылымының үлгісін ұстандық. Бұл модельде бес функционалды компонент көрсетілген:

- Гностикалық (танымдық)
- Жобалаушылық
- Құрылымдық
- Ұйымдастырушылық
- Коммуникативтік

1. Гностикалық (танымдық) компонент мұғалімнің білім саласын білу ғана емес, сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынас әдістері, оқушылардың психологиялық ерекшеліктері, сондай-ақ өзін-өзі тану туралы біліміне қатысты жүзеге асады.

2. Жобалау компоненті білім берудің болашақ міндеттері, сондай-ақ стратегиялар мен оларға қол жеткізу жолдары туралы идеяларды қамтиды.

3. Құрылымдық компонент - мұғалімнің өз іс-әрекетінің ерекшеліктері және білім берудің өзекті мәселесі мен нақты мақсаттарын есепке ала отырып, оқушылардың оқу әрекеттерін құрайды.

4. Коммуникативтік компонент - мұғалімнің коммуникативтік белсенділігінің ерекшеліктері, оның оқушылармен өзара әрекеттесу ерекшелігі. Білім беру мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған білім беру іс-әрекетінің нәтижелілігімен байланысқа баса назар аударылады.

5. Ұйымдастырушылық компонент - мұғалімнің жеке іс-әрекетін ұйымдастырады, сондай-ақ оқушылардың қызмет ету дағдылар жүйесін белсендіреді.

Мектептің негізгі міндеті педагогикалық іс-әрекеттің осы компоненттерін қалыптастыру мен дамыту үшін жағдай жасау болып табылады. Кез-келген мектептің педагогикалық ұжымы алдында тұрған маңызды мәселе - мұғалімнің кәсіби дамуын талап ететін білім берудің жаңа сапасына көшу стратегиясын таңдау [3,157- 159 бб].

Педагогикалық шығармашылық потенциалдың құрамдас бөліктері: интеллектуалды, зияткерлік дағдыларды іске асыруды қамтамасыз ететін; тұлғаның өзін-өзі дамытуға ынталандырушы, коммуникативті, қарым-қатынас процесінде тұлғаның өз мүмкіншіліктерінің алғышарттарын жасай отырып, жаңа ақпараттық нысандарды іздеуге және қалыптастыруға бағытталған ойлау қабілеті.

Шығармашылық дегеніміз - индивидтің жалпы қабілеттеріне негізделген интеграцияланған жеке сипаттама, оның жеке басының өсуіне, зияткерлік саланың өзгеруіне, сонымен қатар адамның басқа адамдармен қарым-қатынасы процесінде өзін-өзі танытуға бағытталуы тиіс.

Қоғам заманауи мектеп мұғалімдеріне жоғары талаптар қояды, соның негізінде мұғалім оқушылардың қабілеттері мен мүмкіндіктері ғана емес, сонымен қатар олардың жеке басының максималды дамуы ескеріліп, оқыту процесін құруы қажет. Сондықтан бұл өте өзекті мәселе: өйткені білім сапасы мұғалімнің шығармашылыққа, танымға, өзін-өзі дамытуға деген жан-жақты ұмтылысы мен ұстанымына байланысты жүзеге асады.

Мұғалімнің жұмысындағы шығармашылық дегеніміз - бұл жаңа өнімді жасауға бағытталған ерекше іс-әрекет түрі. Бұл «ерекше жағдай», оның көмегімен мұғалімдер балаларды жаңа біліммен таныстырады, бұл балаларға бұрыннан таныс материалды кеңірек, қызықты және мағыналы түрде ұсынады, онсыз мұғалім болу мүмкін емес. Шығармашылық кез-келген мұғалімнің жұмысына, оның жұмыс тәжірибесіне немесе біліміне қарамастан қатысады, бірақ тек ең креативті мұғалімдер ғана жаһандық педагогикалық ғылымға жаңалық енгізе алады.

Шығармашылық потенциалдың дамуы циклдік болып табылады: төменгі деңгейден жоғарыға дейін. Сонымен қатар, шығармашылықтың дамуындағы әр жаңа кезең оның алдындағы деңгейлерде пайда болады. Мұндай даму мұғалімнің жеке басын қалыптастыру, жаңа педагогикалық білім, білік, өзіндік физикалық, ақыл-ой және рухани ресурстарды жинақтау процесінде ғана мүмкін болады. Сондықтан, басқа мұғалімдердің тәжірибесімен танысу мұғалімнің алған білімін өзінің жеке педагогикалық іс-әрекетінде қолданғанға дейін өзгермейді.

Педагогтың шығармашылық потенциалы - бұл педагогикалық шығармашылық процесінде жүзеге асатын психикалық процестер мен тұлғалық ерекшеліктердің жиынтығы. Оның генетикалық негіздері мұғалім мамандығын таңдауға әсер етеді, ол оқу кезінде қалыптасады және одан әрі кәсіби қызметінде дамиды. Ешқандай ақылды жүйе шексіздікке дейін кеңейе алмайды. Шығармашылықты дамытудың әрбір нақты кезеңінде мұғалім өз деңгейінің аясында тиімді жұмыс істейді.

Болашақта шығармашылық потенциал құрылымында сапалы өзгеріс болады, мұғалім дамудың жаңа кезеңіне көшеді және педагогикалық іс-әрекетте бұрын алған білімін, дағдылары мен қабілеттерін көбірек жаһандандырады. Шығармашылық потенциалды дамыту факторларына сыртқы (әлеуметтік-экономикалық ортаның әсері, оқу орнының сипаттамалары, еңбек ұжымының педагогикалық міндеттері т.б.) және ішкі (мұғалімнің шығармашылық белсенділікке қажеттілігі, шығармашылық мотивациясы, тұлғаның рухани және құндылық саласы) жатады. Шығармашылық дамудың әр жаңа кезеңі әрдайым белгісіздікпен, надандықпен және түсінбеушілікпен сипатталады, тек оларды жеңу, жаңа ақпаратты іздеу, педагогикалық қызметтің түбегейлі жаңа формалары мен әдістерін енгізу бізге дамудың келесі сатысына көтерілуге мүмкіндік береді.

Мұғалімнің шығармашылық потенциалының дамуы, әрдайым оқушылардың педагогикасы мен психологиясы саласындағы барлық жаңалықтарға ашық жүйе болып табылады. Көп нәрсе мұғалімнің жеке басына байланысты: оның мәдени, кәсіби және жалпы білім деңгейіне, қажеттіліктері мен қызығушылықтарына, педагогикалық іс-әрекеттің мотивациясына байланысты. Алдыңғы қатарлы ақпараттың, жаңа білім, дағдылар мен қабілеттерге деген қызығушылықтың болмауы шығармашылыққа зиян тигізеді және оның нашарлауына әкеледі [4, 12-14 бб].

Педагогикалық шығармашылық пен педагогикалық шеберліктің дамуы, өзгеруі және жаңа деңгейге көшу қарқыны үдеуде. Яғни, мұғалімнің шығармашылық потенциалы неғұрлым жоғары болса, ол соғұрлым оңай және тез дамиды, ал керісінше, шығармашылықтың төмен деңгейлерінде даму қарқыны әлдеқайда төмен болады. Осыған қарамастан, мұғалімнің шығармашылық потенциалын дамыту резервтері (талап етілмеген ресурстар), тек ғана жеке қалауы мен өсуге деген ұмтылыс оларды қолданудың ең жақсы оңтайлы жолдарын табуға мүмкіндік береді.

Сонымен, мұғалімнің шығармашылық потенциалы ерекше, бұл композитор мен суретшінің шығармашылығы сияқты жоғары өнер - мүмкін әлдеқайда күрделі мәселе.

Өркениетті әлемдегі ұстаздың құндылығы ерекше. Мұғалімнің екі негізгі компоненті бар - шеберлік және тұлға. Егер мұғалім бұларды білмесе, онда оның жұмысының тиімділігі туралы талқылауға болмайды. Шынайы мұғалім әрдайым өзінің жеке ерекшелігін сақтауға тырысады, өйткені мұғалімнің кәсібилігі (профессионализмі) оның жанының бөлінбес қажымас еңбегі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жумагулов, Б.Т. О задачах по реализации послания Президента страны Н.А. Назарбаева народу Казахстана и Государственной программы развития образования на 2011-2020 годы //выступление по Посланию Президента страны «Построим будущее вместе» в ЕНУ им. Л. Гумилева //www.edu.gov/kz 02.02.2011/.
2. Введенский В.Н. Кадры науки, культуры, образования. Моделирование профессиональной компетентности педагога. // Педагогика.-2018.- №10. –С.50-55.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. - М.: Издательская корпорация «Логос», 1999. - 384 с.
4. Комарова, М.Ю. Развитие творческого потенциала будущих учителей во внеаудиторной деятельности. Автореферат на соискание ученой степени канд. пед. наук. Иркутск, 2012г.

ҒТАМР 15.41.21

ӘЛЕУМЕТТІК ЫҚПАЛ ЖӘНЕ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Э.А. КАПИНА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Адам мінез-құлқының қалыптасуына әлеуметтік ықпалдың маңызы зор. Мінез - құлық адамның өзіне, айналасындағы басқа адамдарға қарым-қатынасынан, жүктелген істі қалай орындайтынынан көрінеді. Адам өмірге келген сәттен бастап үлкен әлеуметтік ортаға тап болады. Оның осы ортада өзін нық, еркін сезінуі мен үйлесімді дамуы үшін көптеген факторлар қажет. Қазіргі көпмәдениетті қоғамда адамның қалыптасуына сырттан әсер етуші жағдайлар оның тұлғасына көптеген әсерін тигізеді. Қоғамда өмір сүріп отырған әрбір адам әрдайым өзін қоршаған басқа адамдар ортасында болады. Мақалада әлеуметтік ықпалдардың адам мінез-құлқына, қоғамдағы іс-әрекеттері мен дағдыларына тигізетін әсері қарастырылады.

Түйінді сөздер: мінез-құлық, әлеуметтік мінез-құлық, әлеуметтік ой, әлеуметтік ықпал, әлеуметтік қарым-қатынас, әлеуметтік психология

Аннотация. Социальное воздействие имеет решающее значение для формирования человеческого поведения. Характер проявляется в том, как человек общается с самим собой, с окружающими его людьми и с тем, как он справляется с трудностями. С момента появления человека он оказывается в определенной социальной среде. В современном мультикультурном обществе влияние внешних факторов на развитие человека оказывает большое влияние на его личность. Каждый, кто живет в обществе, всегда окружен людьми. В статье рассматривается влияние социальных явлений на характер человека, его поведение и отношения в обществе.

Ключевые слова: характер, социальное поведение, социальное мышление, социальное воздействие, социальные отношения, социальная психология

Annotation. Social impact is critical to shaping human behavior. Character is manifested in the way a person communicates with himself, with people around him and how he copes with difficulties. From the moment a person appears, he finds himself in a certain social environment. In a modern multicultural society, the influence of external factors on human development has a great influence on his personality. Everyone who lives in society is always surrounded by people. The article considers the influence of social phenomena on the character of a person, his behavior and relations in society.

Key words: character, social behavior, positive deviation, social thinking, social impact, social relations, social Psychology

Мінез-құлық - адамның психикалық ерекшелігінің басты көрсеткіші. Оның басты белгісі-тіршілік иесінің қимыл-қозғалысының түрлі деңгейдегі көріністері. Адам бойындағы мінез-құлықтың бастапқы көрінісі – қылық. Мұнда әр адамның өмірлік бет алысы, бағыт-бағдары, талғам-сенімі, көзқарасы, мақсат-мұраты көрініс береді. Адам өзін-өзі бақылау жасау арқылы мінезіндегі мінін түзеуге, жағымсыз әрекет пен қылықтардан өзін тыйып ұстауға мүмкіндік алады. Мінез-құлық адамның өзіне, айналасындағы басқа адамдарға

қарым-қатынасынан, жүктелген істі қалай орындайтынынан көрінеді. Бұл оның бүкіл тыныс-тіршілігіне әсер етіп, сыртқы ортамен байланыс жасауын қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік мінез-құлық адамдардың қоғамдағы іс-әрекеттері мен дағдыларын, қылықтарын анықтайды. Қоғамда өмір сүріп отырған әрбір адам әрдайым өзін қоршаған басқа адамдар ортасында болады. Сондықтан оның жеке мінез-құлығы да қоршаған ортамен жиі қарым-қатынаста, байланыста болады. Әлеуметтік мінез-құлық бұл адамның қоғамға, басқа адамдарға, қоршаған табиғат пен заттарға қатысты іс-әрекеті. Адамдар бір-бірімен тікелей қарым-қатынасқа түсіп қана қоймай, бір заттар арқылы не болмаса табиғат арқылы қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан адамдар арасындағы қатынас белгілі бір уақытта және кеңістікте өте күрделі және әр алуан болуы мүмкін.

Әлеуметтік мінез-құлық әртүрлі болып келеді: альтруистік (альтруизм-басқаның қамын ойлау), эгоистік, заңды мүлтіксіз орындаушы немесе заң бұзушы, ауыр немесе жеңіл мінезді, өжет немесе қорқақ, биязы немесе дөрекі т.б. Бұлар әлеуметтік мінез-құлықтың қоғамдық және жеке мінез құлық факторлары арқылы анықталады. Қоғамдық факторларға қоғамдағы әдет-ғұрыптарды, дәстүрлерді, әлеуметтік құндылықтар мен нормаларды, қоғамдағы позитивті және негативті мінез-құлық шарттарының пайда болуы жатады. Ал жеке тұлғалық факторлар – бұлар индивидтің өзіне тән қасиеттері.

Әлеуметтік норма-адамдардың мінез-құлықын және олардың топтағы қарым-қатынасын реттейтін тарихи қалыптасқан әдет. Әлеуметтану ғылымының мақсаты әлеуметтік құндылықтарды зерттей отырып, әлеуметтік норманы орындау және орындамаудың әлеуметтік себептеріне талдау жасап, девианттық қылықтардың алдын алу шараларын мүмкіндігінше анықтау.

Қоғамдағы адамдардың мінез-құлықтары көптеген ауытқушылықтарға ұшырап отырады. Бұл социологиядағы келесі ұғым девианттық мінез құлықтың көрінісі болып табылады.

"Девиация" термині латынның "deviatio-ауытқу" деген сөзінен шыққан. Яғни девианттық дегеніміз-адамдардың мінез құлықтарының қоғамдағы әлеуметтік нормадан ауытқуы. Оны кең және тар мағынада қарастыруға болады. Кең мағынада девианттық мінез-құлық дегеніміз-кез-келген іс-әрекеттің қоғамда нормаларға сай келмеуі. Бұл жағдайда девиацияны жағымды немесе позитивті, жағымсыз немесе негативті деп бөлеміз. Ал тар мағынада девианттық мінез-құлық дегеніміз адамдардың іс-әрекеттерінің әлеуметтік нормадан негативті және жағымсыз түрде ауытқуы.

Әлеуметтік психолог Хейзел Маркус: «...жалпы алғанда, адамдар көнбіс» деп тұжырымдайды. Басқаша айтқанда, біз өзімізді қоршаған әлеуметтік ортамызға бейімделеміз.

Біздің ұстанымымыз бен мінез-құлқымыз сыртқы әлеуметтік ықпалдардың әсерінен қалыптасады. Мінез-құлықты жеке көзқарастар мен ұстанымдар да қалыптастырады. Ішкі күштерге де көп нәрсе байланысты. Біздің ішкі көзқарасымыз мінез-құлқымыздың сыртқы көрінісіне әсер етеді.

Мінез-құлыққа сонымен бірге жеке ұстанымдар да ықпал етеді. Бірдей жағдаяттарда кездесе отырып, әртүрлі адамдар әрқалай әрекет жасайды. Ұстанымдар мен жеке болмыс мінез-құлыққа әсер етеді. Әлеуметтік мінез-құлықтың биологиялық астарына келетін болсақ, ХХІ ғасырдың әлеуметтік психологиясы бізге мінез-құлқымыздың биологиялық негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Біздің әлеуметтік мінез-құлқымыз – терең биологиялық тұрғыдан алғанда да даналықтың көрінісі.

Психология негіздерін меңгерген әрбір адам бізді табиғат пен тәрбие бірлесе отырып қалыптастыратынын біледі. Осыған ұқсас, тік төртбұрыштың ауданы – енін ұзындығына көбейтумен есептелетіні сияқты, адамдар да – биология мен тәжірибенің бірлескен өзара әрекеттесуінің нәтижесі. Эволюциялық психологтар бізге өмір сүру және ұрпақ қалдыру үшін ата-бабаларымыз өздерін қалай ұстаса, бізге де өзімізді солай ұстау адамдық табиғатымыздың арқасында берілгенін есімізге салады. Біз өмір сүруге және ұрпақ қалдыруға мүмкіндік берген тұқымдарды (гендерді) тасымалдаймыз. Мінез-құлқымыз да ДНҚ-мызды (дезоксирибонуклеин қышқылы, әрі қарай – ДНҚ) болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған. Содан эволюциялық психологтерді табиғи сұрыпталу- танысу мен жұптасу, жек көру мен зиян келтіру, қамқорлық пен бірлікке қатысты әрекетіміз бен қайтаратын жауабымызды алдын ала білетініміз қызықтырады. Табиғат сондай-ақ бізге әртүрлі жағдайларға үйрену және бейімделу қабілеттерін берген. Біз өзіміздің қоғамдық контекстімізге бейімделгішпіз және соған қарай әрекет етеміз.

Егер әрбір психологиялық жайт (ой – пікір, эмоция, мінез-құлық) тап сол уақытта биологиялық жағдай болса, онда біз сонымен қатар нейробиологияның әлеуметтік мінез-құлықты қалай түсіндіретінімен таныса аламыз. Бізді жақсы көру мен жек көру, көмектесу мен агрессия, қабылдау мен сену сияқты сезімдеріміз мидың қай бөлігін белсендіреді? Экстраверттердің миы үнемі белсенді жұмыс істеп тұруы үшін, кейбір зерттеулер көрсеткендей, ынталандыру қажет пе? Жылы шырай таңытқанда, әлеуметтік жағынан қорғалған адам ұялшақ адамға қарағанда ми қыртысындағы марапатқа байланысты аумақты жауап бере ме? Ми ақыл және мінез-құлық үйлестірілген бір жүйе ретінде қалай атқарады? Мидағы оқиғалар хронологиясы туралы ақпараттарды өңдеу нені көрсетеді? Бұл сұрақтар әлеуметтік нейроғылыммен айналысатын ғалымдарды да ойландырады.

Әлеуметтік нейробиологтар көмектесу немесе зиян келтір секілді күрделі әлеуметтік мінез-құлықтарды жай нейрондық немесе молекулалық механизмдер деңгейінде бейнелеуге

талпынбайды. Әрбір ғылым іргелі ғылымдардың қағидаларына негізделеді. Бірақ, әрбір пән сонымен бірге іргелі ғылымдарға бұрын белгісіз болған жаңа қағидалар енгізеді. Сондықтан біз әлеуметтік мінез-құлықты түсіну үшін «терінің астында» ғана емес, сонымен қатар «тері қабаттарының арасында» болып жатқан ықпалды ескеруіміз қажет. Ақыл мен дене-үлкен, күрделі жүйе. Стесс гормондары біздің көңіл күйімізге және әрекетімізге ықпал етеді; тестостерон сенімді төмендетеді, ал окситоцин оны көтереді. Қоғамдық окстракизм қан қысымын көтереді. Қоғам қолайлы болса, адамның ауру-сырқауға қарсы тұратын имундық жүйесі күшейеді. Біз- био-псио-әлеуметтік ағзамыз. Біз өзіміздің биологиялық, психологиялық және әлеуметтік ықпалымыздың өзара әрекеттестігін бейнелейміз. Міне, қазіргі заманғы психологтердің мінез-құлықты әртүрлі деңгейде талдайтыны сондықтан [1].

Әлеуметтік ой, әлеуметтік ықпал, әлеуметтік қарым-қатынас принциптері - адамдардың денсаулығы мен амандығы үшін, жалпы адамзаттың болашағы үшін, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тәртіпке ықпал ету үшін тірек бола алады.

Адамзаттың тіршілігі жөнінде көзқарас әртүрлі болғандықтан, психология ғылымы да өмірдің жай сұрақтарына біртекті жауап бере алмайды. Өмірдің мәні неде? Біздің мақсатымыз қандай болуы керек? Ақырымыз қандай болады? Бірақ әлеуметтік психология кейбір аса маңызды және қызықты сұрақтарға жауап табу әдістерін ұсынады. Әлеуметтік психология – бұл барлық тұрмыс-тіршілік: сіздің өміріңіз, сеніміңіз, көзқарасыңыз және өзара қарым-қатынасыңыз жайлы ғылым. [2].

Скиннер бихевиоризмнің шектен тыс позитивизмі және барлық теорияларды жоққа шығаруы көп сыналды. Скиннердің қарсыластары «барлық теориялық құрылымдарды жоққа шығаруға болмайды» деді. Себебі эксперименттің детальдары ерте жоспарланатындықтан, осының өзі – қарапайым теория құрудың бір дәлелі. Сонымен бірге Скиннердің өз жұмысының негізгі ретінде шартты рефлексдер пайда болуының негізгі принциптерін қабылдауы – белгілі бір мөлшерде теория жасау болып есептеледі [3].

Мінез-құлық мәдениетінде дағдылар мен әдеттердің орны үлкен. Бұл үнемі сананың бақылауын қажет қылмайтын автоматтанған іс-әрекеттер солардың арқасында адам көптеген қылықтарды тез де жеңіл орындайды. Көптеген оқушылардың мәдени мінез-құлық дағдылары мен әдеттерінің оған сәйкес ережелерді білуінен көп қалыс екенін, оларға жүргізілген бақылаулар көрсетіп отыр. Сондықтан оқушылармен жұмыста соларды қалыптастыруға ерекше назар аудару керек. Оған оқушылар жүйелі үйретумен қол жеткізеді. Бұл үшін мектеп өмірі оқушылардың дұрыс адамгершілік қатынастардың тәжірибесін үнемі жинап, дұрыс қылықтарын жетілдіруге жүйелі түрде жаттығуға мүмкіндігі мол болатындай

етіп ұйымдастырылған болуға тиіс. Істелген қылықтың мазмұны әрдайым оның сыртқы көріну формасына сәйкес келуі тиіс. Оқушылармен жұмыс процесінде жоспарлы түрде мәдени мінез-құлықтың кейбір дағдылары үйретіліп отыратын арнаулы жаттығулар жүргізуге болады, ал орта және жоғары сыныптарда мұндай жаттығулар біршама сиреу қолданылады.

Әлеуметтік психология ойыңыз бен әрекетіңізді бағыттайтын көзге көрінбейтін ықпалдарға ие. Бұл ғылым саласы сізге өміріңіздің мәнін түсіндіреді. Ол сонымен қатар өзіңізді-өзіңіз таңуыңызға көмектеседі, сондай-ақ дос табуға және адамдарға ықпал етуге үйретеді, жұмылған жұдырықты жылы құшаққа айналдырудың жолын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дэвид Г., Майерс, Жан М. Туенж. Әлеуметтік психология. Лондон, 2019ж. – 178 б.
2. Дуэйн Шульц, Сидни Эллен Шульц. Қазіргі психология тарихы. – Лондон, 2019ж. – 343 б.
3. Патрисия Уоллейс. *The psychology of the internet*. СПб, 2019ж. – 118 б.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
ART, CULTURE AND SPORT

МРНТИ 77.01.85

**ПРИНЦИПЫ КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С ОБУЧАЮЩИМИСЯ
С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ**

В.В. ШЛЯПНИКОВА, Ж.И. КИСЕЛЕВА

Оренбургский государственный университет, г. Оренбург, Россия

Аннотация. Түзету жұмысы-бұл жеке тұлғаның психикалық және физикалық дамуының кемшіліктерін еңсеруге немесе әлсіретуге бағытталған арнайы ұйымдастырылған іс-шаралар жүйесі. Түзету жұмыстарына түрлі аурулармен ауыратын балалар мұқтаж (өкінішке орай, мұндай балалардың саны ұлғаюда, соның ішінде көру қабілеті бұзылған балалар). Ауруға байланысты дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру құралдары, әдістері, нысандары таңдалады және олардың түзету сипаты болуы тиіс. Соқыр және нашар көретін балалармен түзету жұмыстарын ұйымдастыру және іске асыру кезінде арнайы дидактикалық қағидаларды басшылыққа алу керек, бірақ бұл ретте педагогиканың дидактикалық принциптерін сақтай отырып. Арнайы дидактикалық принциптер оқыту мазмұнына, оқытылатын оқу материалының құрылымы мен сипатына, білім алушылардың денсаулық жағдайындағы ауытқуларды және оқу пәнінің ерекшелігін ескере отырып, оқытудың ұйымдастырушылық формалары мен әдістеріне қойылатын талаптарды көрсетеді.

Кілт сөздер: Көру қабілеті бұзылған білім алушылар, дене шынықтыру, арнайы дидактикалық принциптер, қозғалмалы ойындар.

Аннотация. Коррекционная работа – это система специально организованных мероприятий, направленных на преодоление или ослабление недостатков психического и физического развития личности. В коррекционной работе нуждаются дети с различными заболеваниями (к сожалению, количество таких детей увеличивается, в том числе с нарушением зрения). В зависимости от заболевания подбираются средства, методы, формы организации занятий физической культурой и они должны иметь коррекционный характер. При организации и реализации коррекционной работы со слепыми и слабовидящими детьми следует руководствоваться специальными дидактическими принципами, но при этом соблюдая дидактические принципы педагогики. Специальные дидактические принципы отражают требования к содержанию обучения, структуре и характеру преподаваемого учебного материала, к организационным формам и методам обучения с учетом отклонений в состоянии здоровья обучаемых и спецификой учебного предмета.

Ключевые слова: Обучающиеся с нарушением зрения, физическая культура, специальные дидактические принципы, подвижные игры.

Annotation. Correctional work is a system of specially organized activities aimed at overcoming or weakening the shortcomings of mental and physical development of the individual. Children with various diseases need corrective work (unfortunately, the number of such children is increasing, including those with visual impairment). Depending on the disease, means, methods, forms of organization of physical training are selected and they should

have a correctional nature. When organizing and implementing correctional work with blind and visually impaired children should be guided by special didactic principles, but at the same time observing the didactic principles of pedagogy. Special didactic principles reflect the requirements for training content, structure and nature of teaching material, organizational forms and teaching methods taking into account the variations in health status of the learners and the specifics of the subject.

Key words: Students with visual impairment, physical education, special didactic principles, outdoor games.

В настоящее время все больше говорится о помощи детям с нарушениями в состоянии здоровья, об организации и реализации с ними коррекционной работы, которая осуществляется преимущественно и в полном объеме в специальных коррекционных образовательных учреждениях на каждом учебном предмете. Связано это с тем, что количество детей с разными отклонениями в здоровье имеет тенденцию к увеличению.

Коррекционная работа – это система специально организованных мероприятий, направленных на преодоление или ослабление (стремиться свести к минимуму) недостатков психического и физического развития личности. В коррекционной работе нуждаются дети с различными заболеваниями, в том числе с нарушением зрения (слепые и слабовидящие).

При реализации коррекционной работы, в образовательном учреждении, задачи изучения ребенка и оказания ему помощи психологопедагогической тесно взаимосвязаны (переплетены). Особенность коррекционной работы в том, что с помощью специальных методов, средств и форм организации занятий, у детей с нарушениями в развитии стимулируются компенсаторные процессы развития психофизических возможностей.

Дети с нарушениями в состоянии здоровья при обучении испытывают ряд трудностей и можно выделить основные причины:

- наличие дефекта (дефектов) и частоты его (их) проявления (проявлений);
- сложности дефекта;
- отклонение в интеллектуальном развитии;
- нарушение эмоциональной сферы;
- нарушение речи;
- трудности социальной адаптации;
- особенностей воздействия семьи.

Коррекционная работа должна учитывать отклонения в состоянии здоровья и потенциальные возможности детей, учитывать особенности семейного воспитания (либо его отсутствие).

При организации и реализации коррекционной работы со слепыми и слабовидящими детьми следует руководствоваться специальными дидактическими принципами, но при

этом соблюдая дидактические принципы педагогики. Специальные дидактические принципы отражают требования к содержанию обучения, структуре и характеру преподаваемого учебного материала, к организационным формам и методам обучения с учетом отклонений в состоянии здоровья обучаемых и спецификой учебного предмета [6].

Представим принципы коррекционной работы с обучающимися с нарушением зрения на занятиях физической культурой:

- индивидуализация в дозировке физических упражнений в зависимости от первичного дефекта (нарушение зрения) и вторичных отклонений в состоянии здоровья (нарушение опорно-двигательного аппарата (плоскостопие, неправильный разворот стопы, нарушение осанки и др.), нарушение интеллекта (часто запоздалое психическое развитие (ЗПР), легкая степень умственной отсталости), нарушения в функциональных системах организма);

- строгий учет возрастных особенностей (физиологических, анатомических);

- системность воздействия с обеспечением определенного подбора упражнений и последовательности их применения. Занятия должны проводиться строго по расписанию;

- регулярность воздействия. Регулярные занятия физической культурой обеспечивают развитие функциональных возможностей организма, способствуют приобретению необходимого запаса представлений о предмете, движении или упражнении у обучающихся с нарушением зрения;

- длительность применения физических упражнений. Коррекция нарушенных функций и основных систем организма возможна только при длительном и многократном повторении физических упражнений. Образы памяти слепых и слабовидящих при отсутствии подкреплений обнаруживают тенденцию к распаду (уже после 1-3 месяцев). Быстрое забывание усвоенного материала объясняется во первых, недостаточным количеством повторений, во вторых, недостаточной значимостью объектов и обозначающих их понятий, о которых незрячие могут получить только вербальные знания;

- нарастание учебной нагрузки в течение учебного года. Как показывает опрос родителей и обучающихся, в основном, для детей характерен малоподвижный образ жизни в каникулярное время [1];

- разнообразие и новизна в подборе и выполнении физических упражнений (после закрепленного комплекса упражнений, 1-2 физических упражнений заменяется новыми до полного закрепления и т.д. Здесь следует учитывать, что для обучающихся с нарушением зрения число повторений на 2-4 раза больше, чем для сверстников не имеющих данной патологии);

- легкая и умеренная интенсивность физической нагрузки. Физическая нагрузка больше умеренной быстро утомит обучающихся;

- соблюдение цикличности. Чередование выполнения физических упражнений с отдыхом (упражнения для глаз, упражнения на обучение правильному дыханию, релаксация, игры и задания на внимание и т.д.). Этот принцип необходим для предупреждения и профилактики утомления и переутомления. У детей с патологией зрения утомление наступает быстрее, чем у нормально видящих сверстников;

- всестороннее воздействие с целью совершенствования нейрогуморального механизма регуляции и развития адаптации организма. Нейрогуморальная регуляция - одна из форм физиологической регуляции в организме человека, при которой нервные импульсы и переносимые кровью и лимфой вещества (метаболиты, гормоны, нейромедиаторы) принимают совместное участие в едином регуляторном процессе;

- принцип коррекционной направленности [5] в работе со слепыми и слабовидящими детьми. Помимо коррекции движений, физического развития, эмоциональной сферы и т.д., подлежат коррекции вторичные отклонения (которые не являются заболеваниями). К вторичным отклонениям можно отнести (в основном это характерно для слепых детей): покачивание головы и тела, движение рукой перед глазами, неожиданные подсакивания, трясение кисти перед собой, давление на глазные яблоки, похлопывание в ладони, прыжки на одном месте и др.;

- принцип компенсаторной направленности. Особенность этого принципа заключается в использовании и развитии сохранных анализаторов. Задача его - обучить детей с остаточным зрением осязательно-двигательным способам восприятия предлагаемого материала. Слабовидящим детям проводится оптическая коррекция и применение компенсации за счет повышения деятельности самого анализатора [3];

- принцип дифференцированного подхода имеет приоритетное значение. Определено это сложной структурой дефекта, основные из которых следующие:

- разные по характеру и степени глазные заболевания;

- остаточное зрение – сложная функция, которое неустойчиво и лабильно. Почти все люди с остаточным зрением видят поразному. Важно знать прогноз дальнейших изменений зрения;

- разный уровень физической подготовленности, зачастую ниже среднего. Многие дети не посещали дошкольные образовательные учреждения;

- наличие сопутствующей патологии;

- нарушение пространственной ориентировки;

- отсутствие обратной связи с внешним миром, а, следовательно, отсутствие

подражания;

- небольшой запас предыдущего опыта сенсорного восприятия. В связи с тем, что дети зачастую находятся дома, мало гуляют и общаются с людьми, не ходят в гости, не ездят по разным городам, деревням. Сенсорное восприятие - это целостное отражение в сознании предметов, явлений и событий в результате непосредственного воздействия объектов реального мира на органы чувств;

- неадекватное отношение взрослых, окружающих ребенка, к вторичным отклонениям в физическом развитии ребенка;

- отсутствие мотива к формированию правильной осанки, позы, ходьбы, движений;

- снижение познавательной и двигательной активности;

- недостаточная развитость социальных и коммуникативных навыков (трудности общения, стремление к механическому контакту, боязнь чужих, животных, слабое проявление эмоциональности, незнание неречевых средств общения) приводит к затруднению обратной связи с окружающими [4].

Обучить ребенка с нарушением зрения традиционными средствами не всегда эффективно, поэтому следует использовать адаптированные средства в учебном процессе. Нами адаптированы подвижные игры, с учетом состояния зрения и возможности использования остаточного зрения [2, 7, 8]. Представим подвижную игру «Бросай далеко, собирай быстрее».

Подвижная игра «Бросай далеко, собирай быстрее»

Подвижная игра была адаптирована нами для слепых и слабовидящих обучающихся, но как показала практика, зрячие дети с удовольствием играют в вариант игры для слепых обучающихся с повязками на глазах.

Цель игры: формирование быстрого реагирования на сигнал, в том числе при измененных условиях (исходных положениях).

Задачи: развивать точные движения, воспитывать сосредоточенность, целеустремленность, работу в команде, развивать сохранные анализаторы.

Преимущественный вид движений в игре: бег (ходьба), наклоны, броски, хватательные движения руками.

Преимущественное проявление физических качеств: ловкость, быстрота.

Физиологическая нагрузка: малая, средняя.

Подготовка: на пол к стене кладут стопкой 4-5 гимнастических мата. На противоположной от стены с матами стороне стоят игроки. Первая команда стоит на линии ближе к матам с разноцветными крышками (от пластиковых бутылок) (рекомендуется от 5 до 10 штук, но возможно

иное количество крышек, которое заранее оговаривается), вторая команда стоит за первой и каждый игрок находится в обруче.

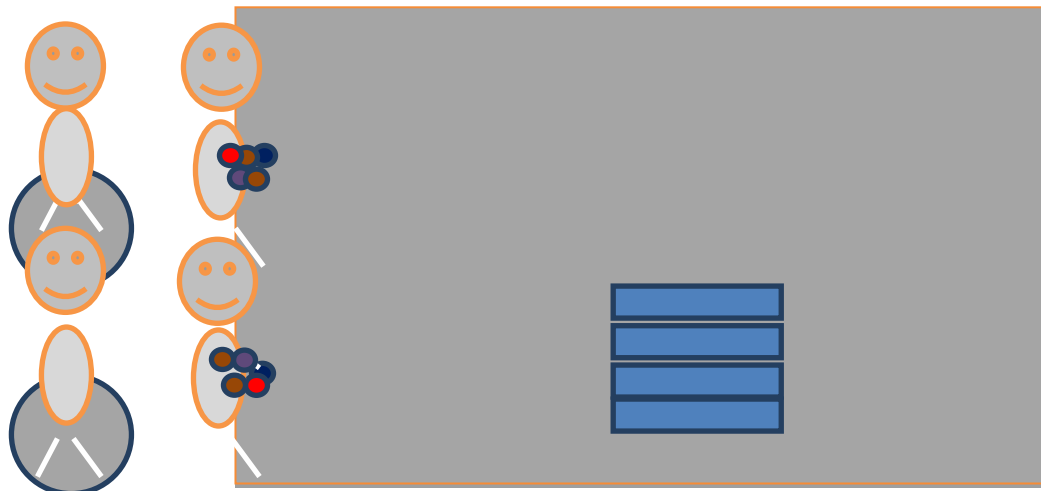

Рисунок 1. Игра

Описание: по сигналу игроки первой команды бросают крышки на мат, и уходят влево и вправо, так, что бы не мешать игрокам второй команды. По второму сигналу игроки второй команды бегут и собирают крышки на счет 10 (можно считать до 5, 15 или другого оговоренного заранее счета), если после озвученной цифры 10 игрок не встал в обруч, его крышки не засчитываются. Крышки с пола не собирать. Для того, что бы игроки, бросающие крышки специально не бросали мимо мата, подсчитывается количество крышек упавших на пол.

Определение победителя: при подведении конечного итога (после того как каждая команда и бросит и соберет) определяется команда, которая лучше бросала (то есть у которой меньше крышек было на полу) и которая лучше собирала крышки (сумма крышек всех игроков).

Варианты игры:

1. Игроки в обручах стоят спиной к матам, в приседе, в стойке руки вверх, руки за голову и т.д.
2. Дается команда собирать только синие крышки, либо белые и т.д.
3. Слепые обучающиеся играют по одной паре. Первый игрок слегка подбрасывает звуковой мяч от себя и его уводит учитель в сторону, второй по звуковому сигналу движется за мячом. Важно четко услышать последний звук (то есть место остановки мяча) и следовать в том направлении. Игроку дается достаточное время, что бы определить, где мяч (20, 30, 40 и т.д. секунд – это зависит от подготовленности игроков и площади спортивного зала).

Игра осуществляется в полной тишине. Только учитель при необходимости подает команды. Расстояние для игры должно быть достаточном, на пути не должно быть какого либо инвентаря и стен.

Видящие игроки, при игре в таком варианте, одевают повязки на глаза.

Рассуждая о значении двигательной активности для обучающихся с нарушением зрения следует отметить, что для лиц с данной патологией характерен малоподвижный образ жизни

(особенно для слепых), многие дети не посещают дошкольные образовательные учреждения и получается, что именно в школе им должны заложить потребность в двигательной активности. Но, организация занятий физической культурой должна основываться на принципах (в том числе специальных), специальных методах, средствах и формах организации занятий. При всем этом работа должна носить коррекционный характер.

Таким образом, представленный материал будет способствовать правильной организации занятий физической культурой с обучающимися с нарушением зрения. Представленная адаптированная подвижная игра (а так же ряд нами адаптированных подвижных игр) повысит интерес и активность на занятиях физической культурой.

Дальнейшее изучение данной темы требует исследования результативности деятельности.

Список использованной литературы

1. Киселева, Ж.И. Самостоятельные занятия физическими упражнениями на открытом воздухе / Ж.И. Киселева, В.В. Шляпникова // Ценностный потенциал образования в формировании личности: методология и прикладные основания: сборник статей к Международной научно-практической конференции (19-20 октября 2018г.). – Оренбург, 2018. – 340 с. С. 337-339. (материалы конференции)
2. Организация работы с детьми, имеющими ограниченные возможности здоровья : монография / А. А. Богданова, О. В. Богатая, Н. Н. Иванова [и др.] ; под общ.ред. Н. В. Лалетина ; Сиб. федер. ун-т ; Краснояр. гос. пед. ун-т им. В. П. Астафьева [и др.]. – Красноярск : Центр информации, ЦНИ «Монография», 2014. -176 с. (монография)
3. Ростамовшили Л.Н. Адаптивное физическое воспитание. Авторская программа по лечебной физической культуре для детей с тяжелой зрительной патологией (начальная школа) учебно-методическое пособие. Издание второе, исправленное и дополненное. Приложение к журналу «Школьный вестник». Москва, 2002. – 44 с. (книги)
4. Ростомашвили Л.Н. Физические упражнения для детей с нарушением зрения (методические рекомендации для учителей, воспитателей, родителей). Издание второе, исправленное и дополненное. Приложение к журналу «Школьный вестник». Москва, 2002 г.-102 С. (книги)
5. Солнцева Л.И. Теоретические и практические аспекты коррекционно-воспитательной работы в школе для слепых на современном этапе / Л.И. Солнцева // Дефектология. – 1990. - № 1. – С. 9-15. (статья журнала)
6. Частные методики адаптивной физической культуры: Учебное пособие / Под ред. Л. В. Шапковой. - М.: Советский спорт, 2003. - 464 с. (книги)
7. Шляпникова В.В. Некоторые аспекты развития слабовидящих младших школьников средствами физической культуры / В. В. Шляпникова, Л. Ю. Шавшаева // Здоровье и образование как актуальная проблема современного общества: сборник статей к Международной научно-

практической конференции (21-22 октября 2016г.). – Оренбург, 2016. – С. 522-526.(материалы конференции)

8. Шляпникова В.В. Некоторые особенности использования средств физической культуры для достижения наибольшей безопасности на уроках со слепыми и слабовидящими обучающимися / В.В. Шляпникова // Образование и личность: методологические и прикладные основания: сборник статей к Международному научно-практическому форуму «Территория спорта, здоровья и безопасности жизнедеятельности» (21-23 марта 2019г.). – Оренбург, Типография «Экспресс-печать», 2019. – 296 с. С. 290-292. (материалы конференции).

МРНТИ 77.03.05

ОРЫНБОР ЖӘНЕ АҚТӨБЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫ МЕН ФИЗИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Т.А. БОТАГАРИЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың дене дайындығы мен физикалық дамуының теориялық аспектілері анықталған. Атап айтқанда, дене бітімі түрлері бойынша оқушылардың дене даярлығын саралап бағалауды жүзеге асыру; оқушылардың аэробтық мүмкіндіктері, күші мен төзімділігі деңгейін төмендету; тест нәтижесімен оқушылардың функционалдық көрсеткіштерінің өзара байланысы; оқушылардың дене бітімі даму деңгейімен дене дайындығы көрсеткіштерінің кері тәуелділігі. Ақтөбе қаласы оқушыларының Орынбор қаласының құрдастарынан жылдамдық (60 м жүгіру), жылдамдық-күштік (екпіннен ұзындыққа секіру), күш (белтемірге тартылу), төзімділік (1000 м жүгіру, шаңғымен 2 км жүгіру), өмірлік индекс, артериялық қысым бойынша артта қалуы көрсетілді. Оқушылардың дене шынықтыру дайындығын жетілдіру жолдары әзірленді, атап айтқанда күш дамыту үшін ұсынымдар (20-30 м жартылай бүгілген аяқтарда жүру, денені ауырлатумен көтеру; гимнастикалық қабырғада самырсындағы кеудеге бүгілген аяқтарды көтеру), шыдамдылық (демсіз жүгіру (10-15 минут), қысқа секіргіш арқылы бірнеше рет секіру, жүгірумен қозғалмалы ойындар), жылдамдық-күштік қасиеттер, жылдамдық, тыныс алу бұлшықеттері.

Ключевые слова: физическое, развитие, физическая, подготовленность, школьники, Оренбург, Ақтөбе, теоретические аспекты, пути, совершенствование.

Аннотация. В данной статье определены теоретические аспекты физической подготовленности и физического развития школьников. А именно, осуществление дифференцированной оценки физической подготовленности школьников по типам телосложения; снижение уровня аэробных возможностей, силы и выносливости школьников; взаимосвязь функциональных показателей школьников в те или иные периоды с результатами тестов; обратная зависимость показателей физической подготовленности с уровнем физического развития школьников. Показано отставание школьников г. Ақтөбе от сверстников из г. Оренбурга по развитию скоростных (бег на 60 м), скоростно-силовых (прыжок в длину с разбега), силе (подтягивание на перекладине), выносливости (бег на 1000 м, бег на лыжах на 2 км), жизненному индексу, артериальному давлению. Разработаны пути совершенствования физической подготовленности школьников, а

именно рекомендации для развития силы (ходьба на полусогнутых ногах на 20-30 м, поднятие туловища с отягощением; поднятие согнутых ног к груди в висе на гимнастической стенке), выносливости (бег (10-15 минут) без отдыха, многократные прыжки через короткую скакалку, подвижные игры с бегом), скоростно-силовых качеств, быстроты, дыхательной мускулатуры.

Abstract. This article identifies the theoretical aspects of physical fitness and physical development of schoolchildren. Namely, the implementation of differentiated assessment of physical fitness of schoolchildren regarding to body type; reducing the level of aerobic capacity, strength and endurance; the relationship of functional indicators of schoolchildren in certain periods with the test results; inverse dependence of physical fitness indicators with the level physical development of schoolchildren. It is shown that Aktobeschoolchildren are lagging behind their peers from Orenburg in the development of speed (60 m running), speed-power (broad jump from running), strength (pulling up on the crossbar), endurance (1000 m running, 2 km skiing), vital index, blood pressure. Developed ways of improvement the physical fitness of schoolchildren, as follows recommendations for the development of strength (walking on bent legs for 20-30 min, lifting the body with weight, lifting bent legs to the chest in the gym on the gymnastics wall) endurance (running (10-15 minutes) without rest, multiple jumps over a short rope, outdoor games with a run), speed-power qualities, speed, respiratory muscles.

Key words: physical, fitness, physical development, schoolchildren, Orenburg, Aktobe, theoretical aspects, ways of improvement

Зерттеудің өзектілігі келесі себептермен анықталады. Қазіргі кезеңде оқушылардың жетістіктері деңгейін кешенді бағалау қағидаттарында құрылған оқушылардың дене тәрбиесін құру жүйесі қалыптасты. Бұл ретте ағзаның жетілу қарқындылығы, олардың дене даму ерекшеліктері жиі ескерілмейді. Үлкен дене ұзындығы және салмағымен айналысатын адамдарға лақтыру оңай, сонымен қатар оларға осы жаттығудың техникасын меңгеру және төзімділікке жүгіруде жоғары нәтижелерді көрсету қиын. Жалпы білім беретін мектептер үшін дене шынықтыру бойынша қазіргі заманғы бағдарламалар оқушылардың дайындық деңгейін, олардың физикалық жағдайын ескермейді. Бұл оқушылардың дене тәрбиесін саралау мүмкіндігін толық көлемде іске асыруға мүмкіндік бермейді.

Бұл зерттеу мәселесіне мынадай мамандар назар аударды: А.Н. Каинов [1], Т.А. Должикова [2], М.В. Лебедь [3], В.Д. Бурлыков [4], О.О. Куралева[5], А.Ю. Горобий[6], И.О. Комлев[7].

Зерттеу мәселесі дене тәрбиесінің тиімділігін оқушылардың дене дайындығының деңгейін, дене бітімінің дамуын оңтайландыру процесі ретінде арттыру қажеттілігі және осы процесті ұйымдастыру бойынша ұсынымдардың әлсіз әзірленуі арасындағы қарама-қайшылықта болып табылады.

Зерттеудің мақсаты - Ақтөбе мен Орынбор қаласы оқушыларының дене шынықтыру дайындығы мен дене даму деңгейін анықтайтын факторлардың ерекшеліктерін анықтау негізінде олардың дене тәрбиесі процесін жетілдіру жолдарын әзірлеу.

Зерттеу міндеттері. 1. Отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау негізінде оқушылардың дене дайындығы мен дене дамуының теориялық аспектілерін анықтау.

2. Ақтөбе мен Орынбор қаласы оқушыларының дене шынықтыру дайындығы мен дене даму деңгейін зерделеу.

3. Ақтөбе мен Орынбор қаласы оқушыларының дене дайындылығын оңтайландыру жолдарын әзірлеу.

Зерттеудің әдістері мен ұйымдастырылуы

Зерттеу Орынбор қ. (№20,25,35,45) және Ақтөбе қ. (№27,25,23,3,) жалпы орта білім беретін мектеп базасында 7 сынып оқушыларымен 2017-2018, 2018-2019 оқу жылдары үш кезеңде жүргізілді.

Бірінші кезеңде (2017 жылғы қыркүйек– қазан) бірінші міндетті шешу мақсатында ғылыми-әдістемелік әдебиет зерделенді, зерттеудің ғылыми аппараты әзірленді. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау әдісі қолданылды.

Екінші кезеңде (2018-2019 оқу жылы) біздің зерттеудің екінші және үшінші міндеттері шешілді.

Физикалық даму деңгейін анықтау үшін келесі көрсеткіштер қолданылды: өкпенің өмірлік сыйымдылығы, кеуде қуысының шеңбері(үзіліс, дем шығару және дем шығару), қолдың динамометриясы, артериялық қысым, жүрек соғу жиілігі, дене ұзындығы, дене салмағы [8].

Дене шынықтыру дайындығының деңгейін анықтау үшін келесі тесттер қолданылды: 100 м (сек) жүгіру, 1000 м (мин, сек) жүгіру, екпіннен ұзындыққа секіру (см), жоғары кермеге тартылу (ұлдар) (рет саны), төмен кермеге тартылу (қыздар) (рет саны), доп лақтыру (м), шаңғымен 2 км (мин, сек) жүгіру[9].

Зерттеудің келесі әдістері қолданылды: математикалық статистика әдістері, антропометриялық өлшемдер, бақылау сынақтары. Нәтижелерді статистикалық өңдеу үшін орташа арифметикалық шама, орташа квадраттық ауытқу, орташа арифметикалық қате, Т-Стьюдент критерийі, Стьюдент коэффициентінің кестесі бойынша қатенің ықтималдығы қолданылды [10].

Зерттеу нәтижелері

Отандық әдебиетті талдау зерттеу келесі бағыттар бойынша жүргізілгенін көрсетті.

Оқушылардың дене дайындылығын саралап бағалау. Осы бағыт бойынша мамандар мыналарды ұсынады. а) " ...дене даярлығын саралап бағалаудың әдістемелік ерекшелігі ретінде әрбір жас тобы үшін дене дамуының деңгейін анықтайтын антропометриялық деректер, сондай-ақ дене бітімінің конституциялық түрлері берілген..."[1, с. 15]; б) "... бағдарламада ұсынылған тестілердің мәліметтері бойынша дене дайындылығының орташа

және төмен деңгейі бар ұлдар мен қыздарда дене тәрбиесінің бағыты мен мазмұнын өзгерту, сондай-ақ дене дайындылығының деңгейін бағалау орынды" [2, 15 б.]; в) "... өнеркәсіптік ластану аймағында тұратын оқушылардың дене дайындылығының параметрлерін бағалауды "Юрофит" тестілерін қолдану арқылы жүргізуге болады " [3, 15 б.].

Оқушылардың физикалық дайындылығы және дене дамуы. Мамандар келесі аспектілерді қарастырады. а) "...7-10 жас аралығындағы оқушылардың дене дамуы мен дене дайындылығы көрсеткіштерінің өзгергіштігінің жетекші факторы - төлқұжат жасы, 11-14 жас аралығындағы - ағзаның биологиялық жетілу деңгейі, ал 15-17 жас аралығындағы - шұғылданушылардың дене бітімі... "[4, б. 17]; б) "... қозғалыс тесттеріндегі ең жақсы көрсеткіштер: орнынан ұзындыққа секіру, денені көтеру, икемділік, қолдағы вис, 10-20 метр жүгіруден, 30 метр жүгіруден конституцияның 6-8 жастағы бұлшықет түріндегі балалары ие болды; 300-500 метрге жүгірудегі ең жақсы көрсеткіштер 6 жастағы ұлдар мен қыздар – бұлшықет түріндегі... " [5, б.16.].

Оқушылардың дене шынықтыру дайындығын басқару. Мұнда мамандар келесі ұсынымдарды ұсынады. а) "... жоғары сынып оқушыларының дене даярлығын басқару технологиясының құралдарын таңдау негізіне корреляциялық талдау алынған, ол интегралдық көрсеткішпен (дене дайындығының жалпы деңгейі) жеке физикалық қасиеттерді тестілеу мәндерінің арасындағы күшті оң өзара байланысты анықтады..." [6, б. 12]. б) "... күнтізбелік жылдың әртүрлі маусымдарында 7-10 жастағы балалардың дене шынықтыру дайындығы мен функционалдық көрсеткіштері сипаттамаларының детерминациялану ерекшеліктері анықталды, оларға сәйкес жылдың сол немесе басқа кезеңінде функционалдық көрсеткіштер параметрлері тест нәтижелерімен дұрыс өзара байланысты ... " [7, 11 Б].

Шетелдік ғалымдардың зерттеулері төмендегі мәселелерді қарастыруға арналған.

Дене жүктемесінің оқушылардың дене дайындығымен және дене дамуымен өзара байланысы. Мамандар өз зерттеулерінің келесі нәтижелерін ұсынады. а) "... жаттығу импульсінің өзгеруі өмірлік сыйымдылық пен орындықтың бір минуты өзгеруімен оң корреляциясы анықталды, ал спорттық жүктеменің артуы дене денсаулығын жақсарта алар еді... " [8, б. 15]; б) "...дене дайындығы дене белсенділігінің деңгейімен байланысты. Сонымен қатар, кардиореспираторлық дайындық пен ұзындыққа секіру нәтижелері жүрек-қан тамырлары ауруларының қауіп факторларымен байланысты..." [9, б.10].

Оқушылардың дене дайындылығы және қимыл белсенділігі. Осы бағыт бойынша мамандар келесі нәтижелерді ұсынады: а) "... дене тәрбиесіндегі күнделікті қозғалыс

белсенділігінің деңгейі салыстырмалы түрде төмен болса да, отыратын жағдайда уақыт жоғары болса да, дене тәрбиесі процесінде күнделікті тәуліктік қозғалыс белсенділігінің айтарлықтай ұлғайып, статикалық компонент азайған...". [10, Б. 13]; б) "...қабылданатын құзыреттілік пен ләззат ұлдар үшін физикалық белсенділікті болжады, ал қабылданатын құзыреттілік қыздар үшін жалғыз фактор болды... " [11, Б. 12].

Оқушылардың дене дайындығы және үлгерімі. Мамандар келесі ұсыныстарды ұсынады: а) "...Мектептегі дене белсенділігі оқу бағдарламасы негізінде балалардың, әсіресе қыз балалардың үлгерімі мен психологиялық денсаулығын жақсартта алады... " [12, 12 б].

Оқушылардың дене шынықтыру дайындығын бағалау. Мамандар келесі ұсыныстарды ұсынады: "...бастауыш мектептің 5-сынып оқушылары үшін дене дайындығын бақылау кітабын енгізу оқушылардың дене бітімін бақылауға және жақсартуға мүмкіндік береді... " [13, 11 б.].

1-кестеде Орынбор және Ақтөбе қалаларының 7-сынып оқушыларының дене шынықтыру дайындығының көрсеткіштері берілген. Алынған нәтижелерді талдау келесі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. 60 метрге жүгіруде Орынбор қаласының ұлдары Ақтөбе қаласынан өз құрдастарынан озып шықты: 10,08 сек 10,4 сек қарағанда, өсім 3,1 ($p < 0,01$) құрады. Екпеден ұзындыққа секіруде сол үрдіс байқалды: Орынбор Кесте 1 – Орынбор және Ақтөбе қаласындағы 7 сынып ер балалардың дене шынықтыру дайындығының көрсеткіштері.

1-кесте. Дене шынықтыру дайындығының көрсеткіштері

№ р/р	Көрсеткіштер	Орынбор қ. n=100			Ақтөбе қ. n=100			Өсім	t	p
		\bar{X}	S	m	\bar{X}	S	m			
1	60 м жүгіру, сек	10,08	0,44	0,06	10,4	0,6	0,08	3,1	3,2	<0,01
2	Екпеден ұзындыққа секіру, см	334,25	46,6	0,59	315,4	41,1	5,81	2,7	2,14	<0,05
3	1000 м жүгіру, мин, сек	5,9	0,33	0,05	4,82	0,70	0,09	22,4	10,8	<0,01
4	Допты лақтыру, м	25,3	3,78	0,53	26,5	4,67	0,66	4,7	1,42	>0,05
5	Белтемірге тартылу (сан)	7,6	3,56	0,50	4,5	0,33	0,47	68,8	4,6	<0,01
6	2 км шаңғымен жүгіру (мин, сек)	14,6	0,51	0,07	14,99	0,63	0,08	2,6	3,9	<0,01

Орынбор және Ақтөбе қалаларының 7-сынып қыздары дене шынықтыру дайындығының деңгейін зерделеу бойынша келесі нәтижелер анықталды. 60 м жүгіруде, екпеден ұзындыққа секіру, 1000 м жүгіруде Орынбор қыздар нәтижелері олардың Ақтөбе қаласы құрдастарына қарағанда біршама жақсы болды. Мәселен, 60 метрге жүгіруде – 1,2 сек. ($p < 0,01$), екпіннен ұзындыққа секіру – 24,5 см ($p < 0,01$) және 1000 м жүгіру – 1,31 сек. ($p < 0,01$). Допты лақтыруда Ақтөбе қаласының қыздары Орынбор қаласынан (1,4 м, $p < 0,01$) өз құрдастарынан озды. Төмен белтемірге тартылудан және 2 шақырымға шаңғымен жүгіруден Орынбор қыздарының нәтижелері салыстырмалы түрде жақсы. Мәселен, тартылудан - 2,5 есе ($p < 0,01$). Шаңғымен 2 шақырымға жүгіру - 0,38 мин. ($p < 0,01$).

Қала жастары Ақтөбе қаласынан ($p < 0,01$) құрдастарына қарағанда 18,85 см жоғары нәтиже көрсетті. Бірақ 1000 метрге жүгіру және доп лақтыру кезінде Ақтөбе қаласының жасөспірімдері Орынбордағы оқушылармен салыстырғанда жақсы нәтижелер көрсетті. Мәселен, 1000 метрге 1,08 сек ($p < 0,01$) жүгіру және доп лақтыру 1,2 м ($p > 0,05$). Белтемірге тартылу және шаңғымен жүгіру (2 км) Орынбордағы жасөспірімдердің нәтижелері салыстырмалы түрде жақсы болды. Белтемірге көтерілу - 3,1 есе және шаңғымен жүгіру (2 км) – 0,39 мин. ($p < 0,01$).

2-кестеде Орынбор және Ақтөбе қалаларының 7-сынып жасөспірімдерінің физикалық даму деңгейін зерттеу нәтижелері көрсетілген. Алынған нәтижелерді талдау келесі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Кетле индексі бойынша Ақтөбе қаласының бозбалалары Орынбор қаласының оқушыларынан озды (0,6 кг/м², $< 0,01$).

Эрисман индексі Орынбор қаласының оқушыларында салыстырмалы түрде жоғары болды (0,03-ке). Орынбор қаласының жасөспірімдерінде өкпенің өмірлік сыйымдылығы, өмірлік индексі, оң және сол жақ білезігінің күші сияқты көрсеткіштер бойынша нәтижелер олардың Ақтөбе құрдастарына қарағанда салыстырмалы түрде жоғары болды. Мысалы, ЖЕЛ 0,1 л ($p < 0,01$), өмір индексі - 20,2 ($p < 0,01$), оң жақ білезігінің күші – 2,3 кг ($p < 0,01$), сол жақ білезігінің күші – 1,9 кг. Жүректің сөғу жиілігі Ақтөбе қ. оқушыларында жоғары болды (2 мин рет), ал артериялық қысым систоликалық және диастоликалық - Орынбор қ. оқушыларында (сәйкесінше 1,4 және 0,2 мм рт ст., $p < 0,01$ және $p > 0,05$).

2-кесте. Орынбор және Ақтөбе қаласы 7-сынып ер балалардың дене даму көрсеткіштері

№ п/п	Көрсеткіштер	Орынбор қ., n=100			Ақтөбе қ., n=			Өсім	t	p
		\bar{X}	S	m	\bar{X}	S	m			
1	Дененің ұзындығы, см	162,4	2,29	0,32	160,1	1,62	0,2	1,7	7,18	<0,01

2	Дененің салмағы, кг	51,9	1,78	0,25	52,1	1,33	0,19	0,3	0,64	>0,05
3	Индекс Кетле, кг/м ²	19,7	0,62	0,09	20,3	0,71	0,10	3,0	4,62	<0,01
4	Индекс Эрисмана	1,02	0,06	0,008	0,99	0,06	0,008	3,0	3	<0,01
5	Өкпенің өмір сыйымдылығы, л	2,55	0,06	0,08	2,45	0,04	0,006	4,1	10	<0,01
6	Өмірлік индекс	49,8	0,62	0,09	47,6	0,8	0,11	4,6	15,7	<0,01
7	Оң қолдың күші, кг	22,8	0,64	0,09	20,5	0,73	0,10	11,2	17,6	<0,01
8	Сол қолдың күш, кг	21,8	0,71	0,10	19,9	0,82	0,12	9,5	11,8	<0,01
9	Жүректің соғу жиілігі, Мин/соқ	73,06	0,61	0,09	75,6	0,91	0,13	3,4	15,8	<0,01
10	Артериальдық систоликалық қысым, мм.рт.ст	120	1,04	0,15	118,6	1,17	0,17	1,2	6,1	<0,01
11	Артериальдық диастоликалық қысым, мм.рт.ст	80	0,82	0,12	79,8	0,84	0,11	0,2	1,25	>0,05

Орынбор және Ақтөбе қалаларының 7-сынып қыздарының дене даму көрсеткіштері бойынша келесі заңдылықтарды анықтадық. Кетле индексі, Эрисман индексі, өкпенің өмірлік сыйымдылығы, өмірлік индексі бойынша Орынбор қаласы оқушыларының нәтижелері Ақтөбе қаласының құрдастарына қарағанда біршама жоғары болды. Мәселен, Кетле индексі бойынша - 0,6 кг / м², Эрисман индексі бойынша – 0,03, өкпенің өмірлік сыйымдылығы – 0,1 л, өмірлік индексі бойынша-2,2. Жүректің жиырылу жиілігі, артериялық систоликалық және диастоликалық қысым бойынша Ақтөбе қаласы оқушыларының нәтижелері салыстырмалы түрде жоғары болды: минутына 1,1, 5 және 2 мм.с.ст. Сонымен қатар оң және сол жақ білезік күшінің мәні Орынбор қаласының оқушыларында жоғары болды: 0,6 және 0,9 кг (p<0,01).

Осылайша, Орынбор және Ақтөбе қалалары оқушыларының дене шынықтыру дайындығы мен физикалық даму деңгейін зерттеу бойынша алынған нәтижелерді талдау келесі негізгі заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Ақтөбе қаласы оқушыларының

артта қалуы дене шынықтыру дайындығының және дене дамуының көрсеткіштері бойынша байқалды: 60 м жүгіру (жылдамдық қасиеттері), 1000 м жүгіру (төзімділік), белтемірге тартылу (күштік қасиеттері), екпіннен ұзындыққа секіру (жылдамдық-күштік қасиеттері), шаңғымен жүгіру (2 км, төзімділік), Эрисман индексі, өмірлік индексі, қолдың күші, артериялық қысым.

Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерді оңтайландыру үшін біз оқушылардың дене даярлығын жетілдірудің келесі жолдарын ұсынамыз.

1. "Дене шынықтыру дәптері" мектеп практикасына оқушылардың дене шынықтыру дайындығы мен дене дамуы бойынша өз деректерін бақылау үшін енгізу.

2. Сыныптарда оқушылардың дене шынықтыру дайындығы мен дене дамуы жағдайы бойынша бөлу.

3. Төзімділікті дамытуға арналған жаттығулар: демалусыз жүгіру (10-15 минут), қысқа секіруден бірнеше рет секіру, жүгірумен қозғалмалы ойындар.

4. Күшті дамыту үшін: 20-30 м жартылай бүгілген аяқтарда жүру, денені ауырлатумен көтеру; гимнастикалық қабырғада ілінген аяқтарды кеудеге көтеру.

5. Жылдамдықты дамытуға арналған жаттығулар: ең жоғары қарқынмен жамбас көтерумен жүгіру; 3-4 рет қайталаумен 3x10 м қайық жүгіру; ең жоғары жылдамдықпен қысқа кесіндіде жүгіру.

6. Жылдамдық қасиеттерін дамытуға арналған жаттығулар: аяқтың күйреу қалпын ауыстыру, бір аяқпен және екі аяқпен екпінмен секіру; терең отырыстан жоғары секіру.

7. Тыныс алу гимнастикасының жаттығулары.

Қорытынды

Оқушылардың дене дайындығы мен физикалық дамуының теориялық аспектілері келесілер болып табылады:

- дене бітімі түрлері бойынша оқушылардың дене даярлығын саралап бағалауды жүзеге асыру;
- оқушылардың аэробтық мүмкіндіктері, күші мен төзімділігі деңгейін төмендету;
- тест нәтижесімен оқушылардың функционалдық көрсеткіштерінің өзара байланысы;
- оқушылардың физикалық даму деңгейімен дене дайындығы көрсеткіштерінің кері тәуелділігі.

2. Ақтөбе қаласы оқушыларының Орынбор қаласының құрдастарынан жылдамдық (60 м жүгіру), жылдамдық-күштік (жүгіруден ұзындыққа секіру), төзімділік (1000 м жүгіру, 2 км шаңғымен жүгіру), өмірлік индекс, артериялық қысым бойынша артта қалуы.

3. Оқушылардың дене шынықтыру дайындығын жетілдіру жолдары әзірленді, атап айтқанда күш, шыдамдылық, жылдамдық-күш қасиеттерін, жылдамдық, тыныс алу бұлшық еттерін дамыту үшін ұсынымдар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Каинов А. Н. Дифференцированная оценка физической подготовленности школьников: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04 – Волгоград, 2014. -24 с.
2. Должикова Т. А. Дифференцированное физическое воспитание учащихся средних классов общеобразовательной школы, имеющих различный уровень физической подготовленности: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04 – Краснодар, 2011. -24 с.
3. Лебедь М. В. Особенности физической подготовленности школьников, проживающих в зоне промышленного загрязнения: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04 – Москва, 2017. -23 с.
4. Бурлыков В.Д. Методика физического воспитания школьников Республики Калмыкия на основе мониторинга их физического развития и физической подготовленности: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04 – Волгоград, 2016. -24 с.
5. Куралева О.О. Индивидуализация физической подготовленности детей младшего школьного возраста на основе конституциональной идентификации: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04 – Астрахань, 2014. -23 с.
6. Горобий А.Ю. Управление физической подготовленностью старшеклассниц общеобразовательных школ: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04 – Санкт-Петербург, 2009. – 23 с.
7. Комлев И.О. Организация физического воспитания учащихся младших классов общеобразовательных школ с учетом климатических сезонов календарного года: автореф. дис... к.п.н. – 13.00.04. – Краснодар, 2018. -23 с.
8. Ланда Б.Х. Методика комплексной оценки физического развития и физической подготовленности // Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Советский спорт, 2016. – 208 с.
9. Физическая культура//Учебная программа. - Для учащихся 5-9 классов общеобразовательной школы. – Астана. – 2013. – 35 с.
10. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2012. – 264 с.
11. Luo Q., Yang L., Zhang S., Su J., Hao D.M. Monitoring and evaluation of sports load for primary and middle school students//journal of mechanics in medicine and biology.- Том: 18

Выпуск: 8 Специальный выпуск: SI. -Номер статьи: 1840028. DOI: 10.1142/S0219519418400286. Опубликовано: DEC 2018.

10. Delgado-Floody P., Caamano-Navarrete F., Palomino-Devia C., Jerez-Mayorga D., Martinez-Salazar C. Relationship in obese Chilean schoolchildren between physical fitness, physical activity levels and cardiovascular risk factors//Nutricion hospitalaria. - Том: 36 Выпуск: 1. - С.: 13-19. DOI: 10.20960/nh.1932. Опубликовано: JAN-FEB 2019.

12. Mooses K., Pihu M., Riso E.M., Hannus A., Kaasik P., Kull M. Physical Education Increases Daily Moderate to Vigorous Physical Activity and Reduces Sedentary Time//Journal of school health. - Том: 87 Выпуск: 8 Стр.: 602-607. DOI: 10.1111/josh.12530. Опубликовано: AUG 2017

13. Zhang T. Thomas K., Weiller K. Predicting Physical Activity in 10-12 Year Old Children: A Social Ecological Approach//Journal of teaching in physical education. - Том: 34 Выпуск: 3. - С. 517-536. DOI: 10.1123/jtpe.2013-0195. Опубликовано: JUL 2015

14. Kall L.B., Malmgren H., Olsson E., Linden T., Nilsson M. Effects of a Curricular Physical Activity Intervention on Children's School Performance, Wellness, and Brain Development//Journal of school health. - Том: 85 Выпуск: 10 Стр.: 704-713. - DOI: 10.1111/josh.12303. -Опубликовано: OCT 2015

15. Abdullah A.G., Nandiyanto AB.D. 1st annual applied science and engineering conference (aasec), in conjunction with the international conference on sport science, health, and physical education (icsshpe). Серия книг: IOP Conference Series-Materials Science and Engineering. - Том: 180. - Номер статьи: UNSP 012159. DOI: 10.1088/1757-899X/180/1/012159. Опубликовано: 2017.

ҒТАМР 796.01

ӘРТҮРЛІ БЕЙІНДЕГІ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫ

С.С. КУБИЕВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Мақалада әлемдік ғылыми-әдістемелік әдебиетте бар ғалымдардың зерттеу мәселелерін құрайтын нәтижелері, атап айтқанда, студенттердің денсаулық, дене дайындығы және физикалық дамуы көрсеткіштері, ұсыныстары бойынша педагогикалық және медициналық жоғары оқу орындарының дене тәрбиесін жетілдіру үшін анықталған. Педагогикалық және медициналық бейіндегі ЖОО-да дене тәрбиесі үдерісін жоспарлаудың өзіндік ерекшеліктері анықталды. Олардың ішінде педагогикалық бейіндегі ЖОО-да жылдық жоспар-кестеде медициналық бейіндегі ЖОО-ға қарағанда бағдарламалық материалдардың (шаңғы

даярлығы, жалпы дене шынықтыру дайындығы) көп түрлері жоспарланғаны белгілі. Педагогикалық және медициналық білім бағдарламалары студенттерінің қозғалыс белсенділігінің ерекшеліктері ұсынылған. Оларға 3 деңгейге ("дене шынықтыру" пәні бойынша міндетті сабақтар және спорт секцияларында сабақтар) және 4 деңгейге (күнделікті локомоциялар және дене жаттығуларымен дербес сабақтар) жататын студенттер саны педагогикалық бейіндегі

Түйін сөздер: дене дайындығы, дене дамуы, студенттер, бағдарламалық материал, дене тәрбиесі, оқу материалын жоспарлау, қозғалыс белсенділігі, спорттық-бұқаралық жұмыс, педагогикалық және медициналық білім бағдарламалары, жетілдірудің әдістемелік жолдары.

Аннотация. В статье определены имеющиеся в мировой научно-методической литературе результаты ученых по составляющим проблемы исследования, а именно по показателям здоровья, физической подготовленности и физического развития студентов, рекомендациям для совершенствования физического воспитания педагогических и медицинских вузов. Выявлены характерные особенности планирования процесса физического воспитания в вузе педагогического и медицинского профиля. Среди них выделены то, что в вузе педагогического профиля в годовом плане-графике запланировано большее количество видов программного материала (лыжная подготовка, общая физическая подготовка), чем в вузе медицинского профиля.

Ключевые слова: физическая подготовленность, физическое развитие, студенты, программный материал, физическая культура, планирование учебного материала, двигательная активность, спортивно-массовая работа, педагогические и медицинские специальности, методические пути совершенствования.

Abstract. The article defines the results of scientists in the world scientific and methodological literature on the components of the research problem, namely, on the indices of health, physical fitness and physical development of students, recommendations for improving the physical education of pedagogical and medical universities. The characteristic features of planning the process of physical education in a pedagogical and medical school are revealed. Among them are highlighted the fact that in the university of pedagogical profile, in the annual plan-schedule, more types of program material are planned (ski preparation, general physical training) than in the medical school. The features of the motor activity of students of pedagogical and medical specialties are presented.

Key words: physical fitness, physical development, students, program material, physical education, planning of teaching material, physical activity, sports activities, educational and medical specialty, methodical ways to improve

Зерттеудің өзектілігі келесілермен байланысты. Белгілі болғандай, педагогикалық және медициналық ЖОО-да студенттерінің оқу және өндірістік қызметіне әртүрлі талаптар қойылады. Дене шынықтыру білім бағдарламасы үшін осы ЖОО студенттерінің дене шынықтыру дайындығының, қимыл-қозғалыс белсенділігінің және физикалық дамуының деңгейін білу өте маңызды. Мамандардың мәліметтері бойынша жоғары оқу орындары студенттерінің дене дайындығы, қимыл белсенділігі, физикалық дамуы талаптарға сәйкес келмейді.

Бұл мәселеге өз зерттеулерін мынадай авторлар арнады: В.Б. Мандриков [5], Е.М. Дворкина [1], А.Ф. Щёкин [8], М.И. Евстигнеева [2], В.М. Яворский [9], А.В. Пащенко [7].

Медициналық ЖОО студенттерінің дене тәрбиесін зерттеу бойынша мамандардың жұмыстарында келесі нәтижелер анықталды. Студенттердің денсаулық, дене шынықтыру дайындығы және физикалық дамуы көрсеткіштері бойынша:

а) студенттер денсаулығының нашарлауы, олардың дене дайындығының теріс динамикасы байқалады [6, 15 б.];

б) соңғы отыз жылда студенттердің дене шынықтыру дайындығы мен физикалық даму көрсеткіштері төмендеді, тек 100 м жүгіру және белтемірге тартылу (ұлдар) және денені көтеру (қыздар) өсті [5, 35 б.];

в) арнайы медициналық топ студенттерінің саны артты [5, Б. 5];

г) студенттердің сырқаттанушылық үрдісі өзгерді: 70-ші жылдары бірінші позицияда жүрек-қан тамырлары, тыныс алу және ас қорыту жүйесі аурулары болды, 2000-шы жылдары тірек-қимыл аппараты, миопия және ас қорыту жүйесі аурулары басым болды [5, б. 10];

д) бірінші және екінші курстарда студенттердің морфофункционалды жағдайының жақсаруы (өкпенің өмірлік сыйымдылығы) [5, б.15].

Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің дене тәрбиесін зерттеу бойынша мамандардың жұмыстарында келесі нәтижелер анықталды. Студенттердің денсаулық, дене шынықтыру дайындығы және физикалық дамуы көрсеткіштері бойынша:

а) негізгі денсаулық тобына кіретін студенттер дене жағдайының теріс динамикасына ие болды, ал жоғары деңгейдегі қозғалыс белсенділігі бар студенттерде оң динамика болды [9, б. 10];

б) спортпен белсенді шұғылданатын студенттердің дене шынықтыру дайындығы жоғары және жоғары курстарда қалды. Олардың ең үздік кәсіби білімі атап өтілді және олар педагог ретінде негізгі жұмысқа оңай бейімделеді [9, Б. 11];

в) қыркүйек-қазан айларында келесі курстарда жалпы төзімділікті (1 курс) және жылдамдық төзімділігін дамытуға бағытталған жүктемелерге назар аудару қажет. Бұл нәтижелердің айтарлықтай өсуін қамтамасыз етеді [7, Б. 12];

Зерттеу мәселесі әр түрлі бейіндегі жоғары оқу орындары студенттерінің дене дайындығы мен физикалық даму деңгейін анықтау, оларды негіздейтін факторлар, осы жоғары оқу орындары студенттерінің дене тәрбиесін жетілдіру жолдарын белгілеу және

осы үдерістің жеткіліксіз ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету негізінде қажеттіліктер арасындағы қарама-қайшылықта болып табылады.

Зерттеу мақсаты – әртүрлі бейіндегі ЖОО студенттерінің дене тәрбиесін жетілдірудің әдістемелік жолдарын негіздеу.

Зерттеу міндеттері. 1. Педагогикалық және медициналық бейіндегі ЖОО-дағы дене тәрбиесі үдерісін жоспарлау ерекшелігін анықтау.

2. Педагогикалық және медициналық білім бағдарламалары студенттерінің қозғалыс белсенділігінің ерекшеліктерін зерттеу.

3. Педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындарында спорттық-бұқаралық жұмыстарды қою ерекшеліктерін анықтау.

4. Педагогикалық және медициналық білім бағдарламалары студенттерінің дене дайындығы мен физикалық даму деңгейін зерттеу.

5. Педагогикалық және медициналық білім бағдарламалары студенттерінің дене тәрбиесін жандандыру жолдарын әзірлеу.

Зерттеуді ұйымдастыру әдістері

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау. Деректі материалдарды талдау жылдық жоспар-кестелерді, спорт секцияларының кестесін және оларда шұғылданатындардың санын зерделеу үшін қолданылды. Бақылау сынақтары студенттердің дене дайындығының деңгейін анықтау үшін қолданылды (100 м жүгіру, жүгіру-жүру, 6 мин, ұзындыққа бір орыннан секіру, төмен қарай көлбеу, арқаға жатып денені көтеру), тестілеу, математикалық статистика әдістері [3]. Дененің ұзындығын, салмағын, кеуде көлемін анықтау үшін антропометриялық өлшеу әдістері қолданылды [4]. Зерттеу 2018-2019 жылдары Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің және М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік медицина университеті (БҚММУ) базасында жүзеге асырылды.

Зерттеу нәтижелері

Қ. Жұбанов АӨМУ мен М.Оспанов атындағы БҚММУ "дене шынықтыру" пәні бойынша кестелердің жылдық жоспарын талдауы келесіні көрсетті (1 кесте).

1-кесте. Педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындарында "дене шынықтыру" пәні бойынша бағдарламалық материалдарды бөлу (1-жартыжылдық)

Педагогикалық бейіндегі жоғары оқу орны					Медициналық бейіндегі жоғары оқу орны				
Бағдарламалық материалдың түрі	Айлар				Бағдарламалық материалдың түрі	Айлар			
	Қыркүйек	Қазан	Қараша	Желтоқсан		Қыркүйек	Қазан	Қараша	Желтоқсан

Жеңіл атлетика	+	+			Жеңіл атлетика	+	+		
Спорттық ойындар			+		Спорттық ойындар			+	+
Гимнастика				+	Ритмикалық гимнастика		+	+	
Жалпы дене дайындық	+								

1-кестеде көрсетілгендей, бірінші жартыжылдықта медициналық бейіндегі ЖОО-да жеңіл атлетика бойынша материал қыркүйек және қазан айларында іске асырылуы тиіс. Қараша, желтоқсан айларында спорттық ойындарды (атап айтқанда, баскетбол) іске асыру жоспарланған. Бірғақты гимнастика бойынша материалдың өтуі қазан, қараша айларында белгіленген. Педагогикалық бейіндегі ЖОО-да бағдарламалық материалды өту келесідей жоспарланды: қыркүйек-қазан-жеңіл атлетика; қараша-спорттық ойындар (әртүрлі түрлері: футбол, баскетбол, волейбол); желтоқсан-гимнастика, қыркүйек - жалпы физикалық дайындық. Педагогикалық бейіндегі ЖОО-да бағдарламалық материалдың алуан түрлері жоспарланған. Екінші жарты жылдықта медициналық бейіндегі ЖОО-да ақпан – наурыз айларында спорттық ойындарды (атап айтқанда, баскетбол), наурыз-сәуір айларында (бадминтон) және сәуір – мамыр айларында жеңіл атлетиканы іске асыру жоспарланған. Педагогикалық бейіндегі ЖОО ақпан айында шаңғы дайындығы, наурыз айында – гимнастика, сәуір – мамыр айларында – жеңіл атлетика жоспарланған. Бұл жерде студенттердің оқу процесін жоспарлауға бағдарламалық материал түрлерінің алуан түрлілігін қосу үрдісі байқалады.

Педагогикалық бейіндегі ЖОО ақпан айында шаңғы дайындығы, наурыз айында – гимнастика, сәуір – мамыр айларында – жеңіл атлетика жоспарланған. Бұл жерде студенттердің оқу процесін жоспарлауға бағдарламалық материал түрлерінің алуан түрлілігін қосу үрдісі байқалады.

2 кестеде қозғалу белсенділігінің төрт деңгейіне жатқызылған студенттердің пайыздық құрамы берілген. 1 деңгей – дене шынықтыру сабақтарынан босатылған студенттер, 2 деңгей – дене шынықтыру сабақтарына қатысатын студенттер, 3 деңгей – дене шынықтыру және спорт секцияларына және үйірмелердің басқа түрлеріне (би және т. б.) қатысатын студенттер. 4 деңгей – күнделікті локомоциялар және өзіндік сабақтар (фитнес, өзімен жұмыс істеу және т.б.).

2-кесте. Педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындарының студенттерін қозғалыс белсенділігінің деңгейлері бойынша бөлу (%)

Педагогикалық бейіндегі жоғары оқу орны				Медициналық бейіндегі жоғары оқу орны			
1 деңгей	2 деңгей	3 деңгей	4 деңгей	1 деңгей	2 деңгей	3 деңгей	4 деңгей
<u>6,2</u>	<u>70,0</u>	<u>15,2</u>	<u>8,6</u>	<u>5,4</u>	<u>66,6</u>	<u>18,2</u>	<u>9,8</u>
8,4	72,4	14,1	5,1	9,4	67,3	17,1	6,2

Ескерту: алымында-жігіттер, бөлімінде-қыздар

Педагогикалық бейіндегі ЖОО-да 2-кестеден көрініп тұрғандай, медициналық бейінмен салыстырғанда қозғалу белсенділігінің 3 деңгейіне жататын, яғни міндетті түрде шұғылданатын студенттердің басымдылығы байқалады (18,2% және 17,1% ұлдар мен қыздарда 15,2 5 және 14,0% қарсы). Сондай-ақ медициналық топқа жататын студенттер санының азаю үрдісі байқалады (ұлдар мен қыздарда 6,2% және 8,4% қарсы 5,4% және 9,4%). Педагог-студенттердің салыстырмалы басымдығын және қозғалыс белсенділігінің 4 деңгейінде атап өту қажет (8,6% және 5,1% қарсы 9,8% және 6,2%). Осылайша, жоғары курстарда Оқытушы-студенттер өздерінің физикалық өзін-өзі жетілдіру бойынша белсенді жұмыс істеуді жалғастыруда.

Педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындарында спорттық-бұқаралық жұмыстарды қою ерекшеліктерін анықтау мақсатында біз секциялар мен студенттер санының көрсеткіштерін, сондай-ақ студенттер арасындағы қалалық спартакиадада спорт түрлері бойынша ЖОО-ның орналасқан орындарын талдадық. Педагогикалық бейіндегі ЖОО студенттері қалалық спартакиада аясында спорт түрлерінен үздік жүлделі орындарға ие болды.

3 кесте педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындары студенттерінің дене дайындығы мен физикалық даму деңгейін зерттеу нәтижелері берілген

3-кесте. Педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындары студенттерінің дене дайындығының көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Педагогикалық бейіндегі жоғары оқу орны			Медициналық бейіндегі жоғары оқу орны			Өсуі %	t	P
	n=150			n=155					
	X	S	m	X	S	m			
100 м жүгіру, сек	18,69	1,84	0,08	17,17	1,33	0,05	9,8	15,4	<0,01

6 мин жүгіру-жүру	940,2	28,6	1,49	1072,4	36,3	1,89	12,9	51,5	<0,01
Орнынан ұзындыққа секіру, см	163,9	16,0	0,68	171,4	13,4	0,74	5,5	8,5	<0,01
Алға еңкею, см	6,3	0,74	0,05	10,9	0,96	0,06	75,1	77,6	<0,01
1 мин шалқасына жатып денені көтеру	23,6	6,0	0,27	37,2	3,7	0,20	55,0	37,6	<0,01

3-кестеден көрініп тұрғандай, дене шынықтыру дайындығының көрсеткіштері бойынша педагогикалық бейіндегі ЖОО-ның студенттерінде біршама жоғары байқалды. Мәселен, 100 м жүгіру бойынша (жылдамдық сапасы) бұл асып түсу 1,12 сек (9,8%) ($P<0,01$) құрады. Педагогикалық бейіндегі ЖОО-ның студенттері 6 мин. жүгіру-жүруде (шыдамдылық) 132,2 м (12,9%) қашықтықты көрсетілген уақыт лимиті үшін ($P<0,01$) артық жеңді. Екі тестте да нәтижелер "қанағаттанарлық" бағасына сәйкес болды.

Бір орыннан ұзындыққа секіру (жылдамдық-күш қасиеттері) бойынша студенттердің нәтижелері оң болды. Сонымен, педагогикалық бейіндегі ЖОО студенттері медициналық бейіндегі ЖОО-ның студенттерін 7,5 см-ге (5,5%) басып озды және олардың нәтижесі "жақсы" бағасына сәйкес болды.

"Алға еңкею" тесті бойынша ЖОО студенттерінің педагогикалық және медициналық бейіндегі нәтижелері арасындағы айырмашылық 4,6 см (75,1%) құрады, бірақ бағалар "қанағаттанарлық" ($P<0,01$) деңгейіне сәйкес келді.

Денені көтеруде студент-педагогтар тестіні медицина-студенттеріне қарағанда ("қанағаттанарлық" деңгейі) 13,6 есе артық (55%) орындады ($P<0,01$).

Дене дамуының барлық көрсеткіштері бойынша педагогикалық бейіндегі ЖОО студенттерінің саны жоғары болды.

Дене ұзындығы бойынша студент-педагогтар медицина-студенттеріне 1,8 см – ге (1,2%), дене салмағы бойынша 1,1 кг-ға (2,0%) озып шықты. Дене салмағының индексі бойынша барлық студент-педагог дәрігерлер қалыпты салмағы бар. Дене салмағының индексі бойынша 2,2 кг/м -ге жоғары болды.

Кеуде қуысының көлемі бойынша (үзіліс кезінде) студент-педагогтар 2,4 см (2,8 %) медицина-студенттерінен озды. Медицина - студенттерде педагог-студенттермен салыстырғанда Эрисман индексінің төмен мәні анықталды, бұл олардың тарқығушылығын көрсетеді (1,9 қарсы 3,5).

Алынған нәтижелер негізінде біз педагогикалық және медициналық білім бағдарламасы студенттерінің дене тәрбиесін жандандырудың келесі жолдарын ұсынамыз.

Педагогикалық және медициналық бейіндегі жоғары оқу орындары үшін олардың кәсіби-қолданбалы дене дайындығының ерекшелігін қарастыру, оқытудың белсенді әдістерін (айналмалы жаттығу), тыныс алу гимнастикасының элементтерін, дене қасиеттерін дамыту және студенттердің дене дамуын оңтайландыру бойынша теориялық-практикалық семинарларды енгізу қажет.

Медициналық бейіндегі жоғары оқу орындары үшін бағдарламалық материалдың түрлерін, сондай-ақ спорттық секциялардың санын кеңейтуді ұсынамыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Медициналық бейіндегі ЖОО-да бағдарламалық материалдарды жоспарлауда педагогикалық бейіндегі ЖОО-мен салыстырғанда спорт түрлерінің аздығы анықталды.

2. Педагогикалық бейіндегі ЖОО-да қозғалу белсенділігінің 3 ми 4 деңгейіндегі студенттер саны басым.

3. Спорттық секциялар, студенттер саны бойынша қалалық спартакиадада жүлделі орындарға ие болған педагогикалық бейіндегі жоғары оқу орны медициналық бейіндегі жоғары оқу орнынан басым.

4. Медициналық бейіндегі ЖОО-да студенттердің дене дайындығы мен физикалық дамуының салыстырмалы түрде төмен көрсеткіштері байқалды.

5. Алынған нәтижелерді ЖОО-да "дене шынықтыру" пәні бойынша оқу процесін жүзеге асыру барысында өзінің кәсіби және өзіндік қызметін жетілдіру үшін дене шынықтыру оқытушылары мен жоғары оқу орындарының студенттері пайдалана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дворкина Е.М. Проектирование технологии спортивно-оздоровительной направленности в физическом воспитании студенток медицинского вуза: автореф. дис... к.п.н.. – 13.00.04 – Тула, 2013. -24 с.
2. Евстигнеева М.И. Формирование телесно-двигательной культуры студента медицинского вуза: автореф. дис... докт .пед. наук – 13.00.04 – Ставрополь, 2013. - 24 с.

3. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте // Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 264 с.
4. Ланда Б.Х. Методика комплексной оценки физического развития и физической подготовленности // Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Советский спорт, 2016. – 208 с.
5. Мандриков В.Б. Методология профилирования физического воспитания студентов в медицинских вузах: автореф. дис... докт.пед.наук – 13.00.04 – Волгоград, 2012. -45 с.
6. Моисеенко С.А. Совершенствование процесса физического воспитания студентов медицинских вузов на основе дополнительных занятий профессионально-прикладной направленности: автореф.дис.... к.п.н. – 13.00.04 – Хабаровск, 2016. -23 с.
7. Пашенков А.В. Профессионально-прикладная физическая подготовка студентов педагогических вузов :На примере Волгоградского государственного педагогического университета: автореф. дис... к.п.н.. 13.00.04. – Волгоград, 2014. - 23с.
8. Щёкин А.Ф. Способы повышения эффективности нагрузки и восстановления в физическом воспитании студентов фармацевтического вуза: автореф. дис.... к.п.н.. – 13.00.04 – Волгоград, 2016. -23 с.
9. Яворский В.М. Управление физическим состоянием студентов педагогического вуза: автореф. дис... к.п.н..13.00.04. – Хабаровск, 2010. – 23 с.

ҒТАМР 77.01.39

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ СТУДЕНТ ӨМІРІНДЕГІ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

З.А.ЖАНГЕРЕЕВ, Н.А.УМИРЗАКОВ, М.К. УМАРОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада студенттерді физикалық тұрғыдан тәрбиелеудегі дене тәрбиесінің қажеттілігі, сонымен қатар жоғары оқу орындарының оқу жоспарындағы дене тәрбиесінің маңыздылығы түсіндіріледі. Жеке тұлғаларға дене тәрбиесінің маңыздылығы туралы біраз нәрсе жазылған. Дене шынықтырумен айналысу жеке тұлғаның барлық жағынан дамуына әсер етеді: физикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қоса үйлесімді тұлғаның одан әрі өсуіне ықпал ететін тұлғалық қабілеттер де дамиды. Мақаланың мақсаты – студенттердің өміріндегі дене тәрбиесінің қажеттілігі туралы болмақ. Денсаулық әр адамның өміріндегі маңызды бөлік болып табылады. Бұл мақалада ми қанайналымының қалпына келуі мен тұрақтандыруы және перифериялық қанайналымды қалпына келтіретін, жүйке жүйесін тонусына қайтаратын және қозғыштығына ықпал ететін бірнеше жаттығулар ұсынылған. Сонымен қатар оқытушыға оқу бағдарламасы аясында дене шынықтыру сабағын толық ұйымдастыруға қажет негізгі ережелер көрсетілген. Дұрыс ұйымдастырылған

спорт қана бейімделі мүмкіндіктеріне оң әсер етіп қана қоймай, студенттерді университетте оқыту, денсаулық және физикалық даму кезінде сапа көсеткіштерін жақсартуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, спорт, студенттер, тәрбие, жеке тұлға, жаттығулар, денсаулық, ағза, өмір салты, факторлар.

Аннотация. В данной статье раскрывается необходимость физического воспитания студентов, а также важность физического воспитания в учебных планах высших учебных заведений. Для физических лиц написано немного о важности физического воспитания. Занятия физической культурой способствуют развитию личности со всех сторон: развиваются не только физические, но и личностные способности, способствующие дальнейшему росту гармоничной личности. Цель статьи заключается в необходимости физического воспитания студентов. Здоровье является важной частью жизни каждого человека. В данной статье представлены несколько упражнений, способствующих восстановлению и стабилизации мозгового кровообращения и восстановлению периферического кровообращения, восстановлению нервной системы в тонус и движению.

Кроме того, преподавателю представлены основные положения, необходимые для полноценной организации занятий физической культурой в рамках учебной программы. Правильно организованный спорт не только положительно скажется на своих склонных возможностях, но и способствует улучшению показателей качества при обучении студентов в университете, здоровом и физическом развитии.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, студенты, воспитание, личность, упражнения, здоровье, организм, образ жизни, факторы.

Annotation. This article reveals the need for physical education of students, as well as the importance of physical education in the curricula of higher educational institutions. For individuals written a bit about the importance of physical education. Physical training contributes to the development of personality from all sides: develop not only physical, but also personal abilities that contribute to the further growth of a harmonious personality. The purpose of the article is the need for physical education of students. Health is an important part of everyone's life. This article presents several exercises that help to restore and stabilize cerebral circulation and restore peripheral circulation, restore the nervous system in tone and movement. In addition, the teacher presented the basic provisions necessary for the full organization of physical education in the framework of the curriculum. Properly organized sport will not only have a positive impact on their abilities, but also contributes to the improvement of quality indicators in teaching students at the University, healthy and physical development.

Key words: physical culture, sports, students, education, personality, exercise, health, body, lifestyle, factors.

Дене шынықтыру мен спорт – жалпы қоғамның және адамдардың әрқайсысының жеке дара танылған материалдық және рухани құндылықтары болғаннан кейін, қазіргі таңда адамдардың кез келген ортасы дене тәрбиесімен байланысты.

Бүгінде әртүрлі аурулармен ауыратын адамдардың саны күннен-күнге өсіп келе жатқандықтан, дене тәрбиесінің емдік және профилактикалық әсері болғандықтан, өте маңызды болып табылады. Студент жастардың денсаулығына байланысты мәселелер білім беру ұйымдарының дамуындағы басты бағыт болып табылады. Студенттің физикалық жетілуі, оның ағзасына, денсаулығына мұқият көңіл бөлуі дене шынықтырудың маңызды элементі болып табылады. Жаттығулар денсаулықты сақтау мен нығайтудың ең жақсы

тәсілі екені белгілі. Дене тәрбиесі жаттығулары арқылы дене шынықтыру адам денсаулығының жай-күйі мен оның жалпы және арнайы дене дайындығының деңгейін анықтайтын табиғаттың өзіндік күштерін, факторлардың барлық кешенін, (жұмыс режимі, өмір, демалыс, гигиена және т.б.), қолдана отырып, өмір сүруге, еңбек етуге дайындайды.

Студенттік шақта салауатты өмір салтының негізі қаланады және қалыптасады, ал дене тәрбиесі әрқашан басымдыққа ие бола бермейді. Қазіргі кезде оқудағы ауыртпалықтар өте көп, бұл олардың жалпы физикалық және психикалық жағдайына зиян тигізеді, бұл әсіресе, университет пен колледжде оқыған кезеңімен сәйкес келетін жеке тұлғаны қалыптастыру процесіне теріс әсер етуі мүмкін. Дене тәрбиесі дене шынықтырудың ажырамас бөлігі деп айтуға болады, басты және негізгі рөл атқаратынын келесі тапсырмаларда айқын көрінеді:

Денсаулықты нығайту;

Жеке бос уақытын ұйымдастыруда тәртіп пен сауаттылықты дамыту және қалыптастыру;

Салауатты өмір салтын белсенді түрде насихаттау.

Дене шынықтырудың пайдалы нәтижелеріне мыналарды жатқызуға болады:

- дене шынықтыру кезінде алынған қозғалыс қабілеттері мен дағдылары;
- курс барысында қалыптасқан жаңа қимылды тез игеру мүмкіндігі;
- физикалық көрсеткіштердің жоғарылауы;
- спорттық білім;
- адамды жеке тұлға ретінде айқындайтын моральдық және эстетикалық қасиеттер;
- денсаулықты сақтау және т.б.

Студенттердің денсаулығына, физикалық дамуы мен нәтижелі іс – әрекетіне спорттың әсер етуін бағалай отырып, бір жағынан олардың университеттегі білім беру қызметіне ерте бейімделудегі оң рөлін, екінші жағынан, жиі болатын оқу – жаттығу жиындары мен жарыстардың нәтижесінде шамадан тыс ауыртпалықтардан болатын кері әсерді де атап өту керек. Дегенмен дұрыс ұйымдастырылған спорт бейімделу мүмкіндіктеріне оң әсерін тигізіп қана қоймайды, сонымен қатар студенттерді университетте оқыту кезінде денсаулық көрсеткіштерін жақсартуға, денсаулықты нығайтуға және физикалық тұрғыдан дамуға ықпал етеді.

Көп бөлікті дене шынықтырумен немесе спортпен шұғылданатын, айқын көшбасшылық қасиеттерге ие, әдепті және көппен тез тіл табыса алатын студенттер құрайды. Олар оқу процесінде өзін белсенді түрде көрсетеді және оларда стресске қарсы тұратын қабілет пайда болады, белгілі бір режим, өз-өзіне деген сенімділік қалыптасады, ең

бастысы – денсаулығының деңгейі жоғарылайды. Студенттердің дене тәрбиесінің формасына келер болсақ, өз кезегінде бір-бірімен тығыз байланысты және бір – бірін толықтырып тұратын, студенттерді физикалық тұрғыдан тәрбиелейтін бәріне бірдей жүйе секілді бірнеше нұсқалар бар. Жоғарғы оқу орындарында дене тәрбиесінің негізгі формасы болып табылатын оқу жаттығулары; Өзіндік жаттығулар (олар оқу материалын жақсы игеруге көмектеседі, дене жаттығуларымен айналысатын уақытты көбейтуге, дене бітімін жақсарту процесін жылдамдатуға мүмкіндік береді, сонымен қатар студенттердің күнделікті өмірі мен бос уақытында дене шынықтыру мен спортпен айналысудың бір тәсілі болып табылады); Күнделікті режимдегі жаттығулар (олар оқушылардың денсаулығын нығайтуға, ақыл – ой және физикалық көрсеткіштерді арттыруға ықпал етеді); Студент жастарды дене тәрбиесінің күнделікті жаттығуымен және спортпен айналысуға, қызығушылығын арттыруға, денсаулықтарын нығайту мақсатында жасалатын сауықтыру, дене шынықтыру және спорттық шаралар және т.б. Студенттің белсенділігі өте жоғары. Сондықтан оның дене бітімі жақсы және денсаулығы мықты болуы керек.

Бұл пәнді оқыту аясында дене тәрбиесін толық ұйымдастыру үшін әрбір оқытушы:

- оқытылатын пәннің материалын бағдарламалық талаптардың көлемінде білуі тиіс;
- практикалық сабақтарды дайындаудың және өткізудің бірнеше тәсілін білуі керек;
- практикалық сабақтар барысында кеңес беріп отыруы қажет.

Дене тәрбиесінің барлық түрлерін кешенді қолдану студенттердің өмір салтына дене тәрбиесін қосуды қамтамасыз ету керек. Осылайша «Дене шынықтыру» пәні ЖОО-ның біртұтас, бірегей педагогикалық процесінде педагогикалық пән ретінде жеке тұлғаны, өзін - өзі дамытуға және өзін тұлға ретінде жетілдіру үшін үлкен мүмкіндіктерге ие.

Ғасырдың басында көрнекті физиолог И.М.Сеченов еңбек уақытында және одан кейін тез шаршау толық демалу арқылы жойылмайтынын, бірақ қозғалыста болу – ең жақсы демалыс екенін анықтады. 60-жылдары Киев профессоры И.В.Мурахов бұлшық еттермен қимылдаған кезде шаршаудың қалпына келуі «әсерін» белгіледі. Бұл белсенді емес орталықтардың жұмыс уақытында әсер етпеуі мен шаршаңқы орталықтардың терең тежелуіне байланысты екені белгілі болды. Сонымен жүйке жүйесі, қан айналымы, тыныс алу және сенсорлық органдардың қызметі қалыпқа келеді. Бұдан жаттығу – бұл физикалық және ақыл – ой қабілеттерін қалпына келтіретін әмбебап зат екендігі белгілі болды. Осыған сүйене отырып, биология ғылымдарының кандидаты В.М.Баранов жаттығулардың қалпына келтіретін әсерін жүзелеп 3 топқа бөлді:

Бірінші топқа жүйке жүйесінің белсенділігін, жұмысын арттыратын жаттығулар жатады: динамикалық жаттығулар (үлкен амплитуда бойынша серпінді қозғалу, еңкею, жан-жаққа бүгілу, алға-артқа созылу, лақтыру, секіру, жүгіру және т.б.); сыртқы

қозғалыстың әсерінсіз бұлшықеттердің едәуір жиырылуы (бұлшық еттердің қозғалуына арналған изометриялық жаттығулар, мысалы кейбір йога позалары және т.б.); тыныс алудың тоникалық жаттығулары және т.б.

Екінші топқа жүйке және эмоционалды шамадан тыс ауыртпалықтар кезінде орталық жүйке жүйесінің қозғыштығын төмендететін және оны оңтайлы тонға қайтаратын жаттығулар кіреді: бұлшық еттердің босаңсуы (бұлшық еттердің жекелеген топтарының босаңсуы, бұлшық еттердің аутогендік жаттығулар кезінде босаңсуы және т.б.); тыныштандыратын тыныс алу жаттығулары (ырғақты тыныс алу, кептеліп шыққан тыныспен жұмыс жасау және т.б.); бұлшық еттің қозғалуына байланысты, қозғалысқа мүмкіндік беретін динамикалық жаттығулар (қол бұлғау және т.б.).

Үшінші топқа мидың және перифериялық қан айналымын қалыпқа келтіретін жаттығулар кіреді: терең тыныс алу, баспен қимылдау (бұру, изеу, айналдыру), қолдың қозғалысы (иық буындарын алға, артқа, ауыспалы және бір мезгілде айналдырып қозғалту); денені көлбеу, алға, артқа ию; жамбас буынындағы төменгі аяқ қозғалысы (аяқпен отырып қимылдау, отыру, аяқтың ұшымен жүру); бұлшық ет топтарын кезек-кезек босаңсыту (қол, арқа, іш, бел); позалардың өзгеруі мен дене салмағының басқа бұлшық ет топтарына қайта бөлінуі мен отыру қалпының өзгеруі; секіру, серуендеу, жүгіру, тыныс алу жаттығулары, дем шығару кезінде дем алу) және т.б.

Сабактан тыс студенттердің қозғалысын арттыруға арналған оқу – тәрбиелік мәселелерді шешу; жүйкелік және эмоционалдық стрессті жеңілдету арқылы кәсіби және қолданбалы дайындықты жақсарту және оқу үлгерімін оңтайландыру; дербес дене шынықтыру және спортпен шұғылдануға байланысты білім, білік қалыптастыруды жалғастыру осылайша қарастырылады. Дене тәрбиесінің барлық түрлерін кешенді қолдану, дене шынықтыруды студенттердің өмір салтына қосуды, дене белсенділігінің оңтайлы деңгейіне жетуді қамтамасыз етуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. В.И. Ильинич. Физическая культура студента./ В.И. Ильич. – изд. «Гардарики». – М., 2000. -125 с.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Введение в предмет: учебник для высших специвльных физкультурных учебных заведений / Л.П. Матвеев. – 4-е изд., стер, – М.: Лань, 2004. – 160 с.
3. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учеб, для ин – тов физ. Кулбт – М., 1991. – 215 с.

4. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. – М.: Фйс, 1988.-145 с.
5. Бальсевич В.К. Лубышева, Л.И. Физическая культура: молодежь и современность. //Теор. и практ. физ. культ., 1995, №5. –278 с.
6. Визитей Н.Н. Физическая культура личности. – Кишинев: Штиинца, 1989. –215 с.

ҒТАМР 14.25.09.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНЫҢ КІРІСПЕ-ДАЙЫНДЫҚ БӨЛІМІ

Т.Х. УТЕГАЛИЕВ

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университет,
Ақтөбе, Қазақстан*

Аннотация. Сабақ-педагогикалық процесті ұйымдастырудың негізгі формасы. Педагогикалық үдерісті ұйымдастыру формасы ретіндегі сабақтың артықшылығы педагогикалық қызметтің барлық құралдары мен әдістерін ұштастыруға қолайлы мүмкіндіктері бар; мұғалімге материалды жүйелі және жүйелі түрде баяндауға мүмкіндік береді; танымдық және қозғалу қабілеттерінің дамуын басқару; студенттерде ғылыми дүниетанымды қалыптастыру; оқушылардың басқа да іс-әрекеттерін, соның ішінде сыныптан тыс және үйдегі іс-әрекеттерін ынталандыру. Студенттер сабақты ғана емес сонымен қатар білім жүйесін, танымдық іс-әрекеттерді, әдістерді де меңгереді. Сабақ тәрбие міндеттерін педагогикалық қызметтің мазмұны мен әдістері арқылы тиімді шешуге мүмкіндік береді.Сабақ оның басталуына немесе сабақтың кіріспесіне байланысты,немесе дайындық бөлігіне байланысты. Сабаққа кіріспе бөлігі қандай болуы керек екенің, мен осы мақалада сөйлегім келеді келеді.

Кілт сөздер: сабақ, дене тәрбиесі мұғалімі, моторлық режимдер,жылыту,жуктеме.

Аннотация. Урок-основная форма организации педагогического процесса. Преимущества урока как формы организации педагогического процесса состоит в том , что он имеет благоприятные возможности для сочетания всех средств и методов педагогической деятельности; позволяет учителю систематически и последовательно излагать материал; управлять развитием познавательных и двигательных способностей; формировать научное мировоззрение у студентов; стимулировать другие виды деятельности учащихся, в том числе внеклассную и домашнюю . На уроке студенты овладевают не только системой знаний умений и навыков, но и самими методами познавательной деятельности. Урок позволяет эффективно решать воспитательные задачи через содержание и методы педагогической деятельности. Урок зависит от его начала, или вводной подготовительной части урока. О том, какой должна быть вводная часть урока, мне и хочется поговорить в данной статье.

Ключевые слова: Урок, преподаватель физического воспитания, двигательные режимы, разминка, нагрузка.

Abstract. The lesson is the main form of organization of the pedagogical process. The advantages of a lesson as a form of organization of the pedagogical process are that it has favorable opportunities for combining all the means and methods of pedagogical activity; allows the teacher to systematically and consistently present the material; manage the development of cognitive and motor abilities; form the scientific worldview of students; stimulate other

types of student activities, including extracurricular and home activities. In the lesson, students master not only the system of knowledge. skills, but also by the methods of cognitive activity. The lesson allows you to effectively solve educational problems through the content and methods of teaching. The lesson depends on its beginning, or the introductory preparatory part of the lesson. I want to talk about what the introductory part of the lesson should be in this article.

Key words: lesson, teacher physical culture, motor modes, warm ap, load.

Сабақтың кіріспе-дайындық бөлімі негізгі бөлімде шұғылданушылардың нәтижелі қызметі үшін алғышарттарды қамтамасыз етеді. Кіріспе-дайындық бөлімінің міндеттері мен мазмұны: шұғылданушыларды бастапқы ұйымдастыру (кұру, сабақтарға дайындық туралы баяндап, сол жерде саптық жаттығулар); мақсатты қондырғы құру (сабақ міндеттерін хабарлау); қолайлы психикалық және эмоциялық жағдайды қамтамасыз ету (жаттығуларды фронтальды түрде немесе ойын әдісін пайдалана отырып орындау) ; жалпы дене қыздыру, бірте-бірте созылу және ағза функцияларының бірқалыпты белсендірілуі (бұрын меңгерілген немесе тез меңгеруге болатын күрделі емес дене жаттығуларын, жүрудің әр түрлі үйлесімдерін, жүгіруді, бірте-бірте өсе түсуді орындау, бірақ орташа жүктеме).

Дене шынықтыру сабағында сабақтың кіріспе-дайындық бөлімінде әрқашанда жаттығу өткізіледі. Бұл-денені сабақтағы жүктемеге дайындаудағы ең маңызды кезең. Сабақ алдында денені жүктемеге дайындау қажет. Жаттығу ағзаның жалпы тонусын көтеруге, оны қуаттандыруға, бұлшықеттерді белсендендіруге , қан айналымын жақсартуға көмектеседі.

Сабақтың дайындық бөлімінде ағзаның, оның жүйелері мен органдарының жұмыс қабілетін арттыратын, аэробтық жүйенің қызметін ынталандыратын, сабақтың негізгі бөлігіне барлық ағза жүйелерін, әсіресе жүрек-қан тамырлары мен тыныс алу жүйелерін дайындауға ықпал ететін жаттығулар орындалады. Бұл бір жағынан, аса қарқынды жүктемелерді орындауға, ал екінші жағынан-олардың зақымдау іс-әрекетінің қаупін азайтуға мүмкіндік береді. Жаттығуды дұрыс орындау үшін оның физиологиялық механизмдерін түсіну маңызды. Үлкен амплитудасыз және арықсыз қарапайым қозғалыстар буын қуысына буын шеміршегінің бөлінуін тудырады.

Тікелей үйкеліс және сол арқылы олардың зақымдануынан қорғайды. Сабақты жүгіруден бастауға болмайды, себебі тізе, жамбас, балтыр-табан буындарында, омыртқа буындарында синовиалды сұйықтықтың жеткілікті мөлшері жоқ, ал жүгіру кезінде ұшу фазасынан кейін әрбір қадамда аяқтар мен омыртқа буындарына қатты соққы толқынымен қону болады, сондықтан жүгіргенге дейін аяқтар мен омыртқа буындарында қарапайым

қимылдарды орындау қажет (отырып тұру, аяққа көтерілу, аяқтың түкті қозғалысы, дененің және мойынның көлбеуі мен бұрылуы).

Сабақ мейірімді тұстан басталады. Сәлемдесу сабаққа көңіл бөледі және студенттерді пікірлердің мағынасын ойлауға итермелейді

Сабақтың тақырыбы, міндеттерді жариялайды. Міндетті түрде студенттерге сабақта қауіпсіздік шараларын сақтау туралы еске салу керек.

Қандай да бір тақырыпты оқып-үйренудің басында сабақ тақырыбына байланысты теориялық мәліметтер беру қажет. Мысалы, егер бағдарлама бойынша баскетболды зерттеу басталса, онда қай жылы және қай елде осы спорт түрінің пайда болғанын анықтаймыз; Қазақстанда қандай баскетбол командалары бар; қазіргі уақытта Еуропа, әлем, Олимпиада ойындарының чемпионы кім екенін анықтаймыз. Басқа сабақта белгілі ойыншыларға, баскетбол және т. б. жарыстарынан жарқын көріністерге көшуге болады.

Одан әрі сабақ өткізудің логикалық тізбегінде бірінші буын болуы тиіс жаттығу басталады.

Жаттығу мазмұны сабақ тақырыбына сәйкес болуы керек. Сабақтың негізгі бөлігіне неғұрлым толық қатысатын бұлшық ет топтарын дайындау керек. Мысалы, егер Сабақтың тақырыбы "жеңіл атлетика" болса, онда жаттығуда негізгі назар буындар мен аяқ бұлшық етіне аудару керек. Егер сабақта гимнастикалық жаттығуларды зерттесе, онда жаттығу кезінде іш пресінің, арқаның және иық белдігінің және т. б. бұлшықеттеріне көп көңіл бөлу қажет.

Егер біреу қателермен жаттығуларды орындаса немесе дұрыс емес болса, интонация мен дауыс қаттылығын өзгерту арқылы оған көрсету керек, және әдетте өз қимылдарын сол арқылы түзеткізеді.

Студенттердің дене шынықтыру сабағында екенін түсінуі үшін жаттығулардың дұрыс орындалуына назар аударту керек. Студенттердің жұмысын тиімді бақылауды олар жаттығуларды есеп бойынша орындаған кезде де жүзеге асырады. Мысалы, жаттығуды орындау кезінде "бір рет, екі" шотына және "үш" шотының орнына "көлбеу" деп айту керек, ал "төрт" шотының орнына "тереңірек" деп айту керек және одан әрі "бір рет, екі, үш, төрт" деп айту керек. Жаттығуларды орындауда басқа да дәлсіздіктерді түзетуге көмектесеміз.

Жаттығуларды орындау кезінде соңғы есеп алдында әрдайым былай айту керек: "И", - студенттер жаттығудың аяқталатынын түсінуі үшін.

Шеренгтерде жаттығуды жүргізе отырып, оқытушы айналы көріністе жаттығуларды көрсетуі тиіс (егер қимыл әрекетін солға орындау қажет болса, онда оқытушы оны оңға

көрсетеді). Орындау кезінде шеңбердегі жаттығулар, оқытушы жақсы шолу үшін шеңберде тұрады, жаттығулар әдетте көрсетіледі.

Таза ауада жаттығудың ұзақтығына ауа райы әсер етеді. Күн, желсіз ауа райында жаттығулар аз қайталану санымен және қарқындылықпен орындалады. Егер салқын және желді болса, онда жаттығу көп қарқындылығы бар ұзақ уақыт бойы өткізіледі. Студенттер үшін маңызды, әсіресе бірінші курс, оқытушы жаттығуларды көрсетеді. Жоғарғы курстардағы сабақтарда жаттығуды барынша дайындалған студенттер өткізеді, ол үшін тиісті үй тапсырмасы беріледі.

Жаттығудың бірнеше түрін ұсынамыз, бұл, әрине, басқа нұсқалардың алуан түрлілігін жоққа шығармайды.

I-нұсқа (қозғалыста).

Құру. Баяндау. Сәлемдесу.

Сабақ тапсырмаларын хабарлау.

1. Орнында жаттығулар. Бұрылыстар құқығына, сол, айнала .

2. Жаяу:

- қолы жоғарыда

- өкшеде, қол басы үшін,

- аяқтың ішкі, сыртқы жағында, қолдың беліне.

3. Баяу жүгіру 10-15 мин

4. Тапсырманы орындаумен жүгіру: жамбас жоғары көтерумен, сирақ артқа қарай, алға, артқа тік аяқты бұрумен.

5. Б. о. - оң қол жоғары; қолдың орналасуын доғалармен әрбір қадамға ауыстыру. 12-15 рет орындау.

6. Иық буынындағы қолдың дөңгелек қозғалысы 1-4 Алға; 5-8-артқа. 8 рет қайталаңыз.

Қашықтықты теру.

7. Б. о.-қолдар белдікте; әрбір қадамға алға еңкейгенде: бір рет - алға еңкейгенде; екі-и.п. 15-20 рет орындау.

8. Б. о. - қол басы; сол аяқпен бір рет қадам, солға бұрылу; екі-оң қадам, оңға бұрылу; үш-төрт бірдей. 10-12 рет орындау.

9. Б. о.-қолдар Алға тік; аяқпен; бір рет-сол аяқпен оң қолға; екі-б. о.; үш-оң аяқпен сол қолға; төрт-б. о.12-15 кезекпен орындау.

10. Қолдың Алға-жоғары-артқа қарай көтерілу. 15-20 секіру орындау.

Қадамға өту, тыныс қалпына келтіру.

II- нұсқа.

Құру. Баяндау. Сәлемдесу.

Сабақ тапсырмаларын хабарлау.

1. Орнында саптық жаттығулар. Бұрылыстар құқығына, сол, айнала.
2. Адыммен қозғалу; қолдар белге, өкшемен жүру; қолдар жоғары, аяқпен, қол табанының сыртқы жағында белге, ішкі қолға белге жүру, баяу жүгіруге көшумен спорттық жүру.
3. Жүгіру жаттығуларын қолдану арқылы баяу жүгіру, қосымша қадамдармен жүгіру, секіру жаттығулары.
Төрт лекке қайта сапқа тұру. Жалпы дамыту жаттығуларын орындау.
4. Б. о. - аяқтар иық енінде, қолдар белде: бір рет-басын алға еңкеюде; екі-артқа; үш-солға; төртеуі-оңға. 16-18 рет орындау.
5. Б. о.-аяқтар иықтың енінде, қолдар белде: бір рет-иықты көтеру; екі-иық көтеру; үш-иық көтеру; төрт-иық 16-18 рет орындау.
6. Иық ені бойынша аяқтар, қолдар жоғары; бір рет-екі-қолдардың дөңгелек айналуы оң ;үш-дененің оңға, қолдар жоғары; төрт-и.п. содан кейін солға. 8-10 рет орындау.
7. Б. о.-аяқтар иықтың ені, қолдың белінде; бір рет-еденге оңға отырып, солға қарай еңкеюде, қолдың табанын түрту; екі-б. о.; үш-еденге солға отырып, оңға қарай еңкеюде; төрт-б. о. 10-12 рет орындау
8. Б. о. - оң ,сол жақ, қолдар еркін. Дене массасының ортасын бір аяғынан екіншісіне ауыстыру. 10-12 рет орындау.
9. Б. о.-оң жақ алға, қолдың белдеуі, аяқты секірумен ауыстыру. 12-15 рет орындау
10. Б. о.-қолдар Алға, аяқпен; бір рет-сол қолға оң аяқпен; екі-б. о.; үш-оң қолға сол аяқпен; төрт - б. о. 10-12 рет орындау.
11. Иыққа, жоғары секіруге қолдар қозғалысымен бір орында секіру; иыққа бастапқы жағдайға .15-20 секіру орындау.
12. Орнында жүру. Тыныс алу қалпына келтіру.

III- нұсқа

Құру. Баяндау. Сәлемдесу.

Сабақ тапсырмаларын хабарлау.

1. Орнында саптық жаттығулар. Бұрылыстар құқығына, сол, айнала
2. Аяқ киімде, өкшеде, аяқтың сыртқы және ішкі жағында адыммен қозғалу. Білезіктерді, шынтақ буындарын тарту.
3. Аяқпен жеңіл жүгіру; қолдар белге, тік аяқты алға және жаққа апару. Крест қадамдарымен солға және оңға айналдыру.

4. Екі лекке қайта сапқа тұру. Жұпта жаттығуларды орындау.
5. Б. о.-бір-біріне қарап, серіктестердің қолдары "құлыпқа" тіркелген , оң аяғы алда. Қолдың қарсыласуымен алға-артқа қозғалысы. 10-12 рет орындау.
6. Б. о. - бір-біріне арқасымен, аяқтары айқайлап, қолдар әріптесің қолдарымен бекітілген; бір - бір мезгілде оңға еңкейтумен солға адым, қолды ажыратпаңыз; екі - б.о.; үш –бір уақытта оңға қарай еңкейтумен; төрт-б. о. 10-12 рет орындау.
7. Б. о. - аяқтары кең, бір-біріне қол созу қашықтығында. Қол қоюға қолын иығына. Әріптестің иығына қолмен басу арқылы бір-біріне көмектесіп, Алға еңкейтуді орындау.
8. Б. о.-аяқтары иық енінде, бір-біріне арқасымен, қолдар жоғары жағында серіктес қолдарымен құлыппен бекітілген. Қолды ағытпай, денені айналдыра бастаңыз _ бір серіктес солға, екіншісі оңға. Екі жаққа 6-8 рет орындау
9. Б. о. - бір-біріне бетпе-бет, аяқтары кең, қолдар іш деңгейінде құлыпқа тіркелген, бір-оң аяққа отыр, қолды ажыратпаңыз; екі-б. о.; үш-сол аяққа отырыңыз; төрт-б. о. 8-10 рет орындау
10. Б. о. - бір-біріне арқа, қолдар серіктес қолдарымен шынтак буындарына ілініп тұрады. 12-15 рет отыруды орындау.
11. Б. о.-әріптестің иығында қол созылып, қол бір-біріне иық, кезек-кезек аяқпен. 15-20 рет орындау.
12. Бір аяқты секіру; бір-бірін иықпен итеріп, серіктесті екі аяққа тұруға мәжбүр ету. 30 секундқа 3 сериядан орындайды. Орнында жүру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарина Б.А. Теория и методика физического воспитания. М., Просвещение, 1979 .- 145с.
2. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы / учебное пособие, 2002.-165с.
3. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания, 2003.-С. 18-24.
- 4.Хмель Н.Д. Педагогический процесс как объект профессиональной подготовк учителей А-А.: Мектеп, 1984.-36с.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Абенова Бибігүл Сейілқызы – т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің оқу және оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі проректоры, Ақтөбе, Қазақстан

Абенов Дәулет Құсайынұлы – т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Тарих және дінтану» кафедрасының доценті Ақтөбе, Қазақстан

Ажаипова Инжу Шагмановна – старший преподаватель кафедры государственного управления, финансов и маркетинга Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова

Айтбенбетова Айгул Кадыржановна – ф.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Akhmet Marat – Doctor of physical and mathematical sciences, professor of Middle East Technical University, Ankara, Turkey

Алитурлиева Динара – магистрант 2-го курса образовательной программы 6М060400-Физика Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

Аман Кульнар Панабековна – к.т.н., старший преподаватель кафедры «Информатика и информационные технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

Аманиязова Багдагул – магистр, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер» кафедрасының оқытушысы. Ақтөбе, Қазақстан

Әбдрашит Асылбек Мирамханұлы – техника ғылымдарының магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау-кен ісі» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Батраченко Александр Викторович – к.т.н., доцент кафедры проектирования пищевых производств и станков нового поколения Черкасского государственного технологического университета, Черкассы, Украина

Бекбауова Алтыншаш Упуқызы – ф.м.-ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің физика-математика факультетінің деканы, Ақтөбе, Қазақстан

Бисембиев Туремурат Шалабаевич – магистр, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Борсолюк Лариса Николаевна – научный сотрудник отдела технологии мясных продуктов Института продовольственных ресурсов Национальной академии аграрных наук Украины, Киев, Украина

Ботагариев Тулеген Амиржанович – доктор педагогических наук, профессор завкафедрой «физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан

Вербицкий Сергей Борисович – к.т.н., заместитель заведующего отделом информационного обеспечения, стандартизации и метрологии Института продовольственных ресурсов Национальной академии аграрных наук Украины, Киев, Украина

Гилманова Нұрайна Тасқалиқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «5В010900- Математика» мамандығының 3 курс студенті, Ақтөбе, Қазақстан

Джеткергенов Дамир – магистрант 2-го курса образовательной программы 6М060400- Физика Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Досекенов Мурат Сагитжанович – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау кен ісі» кафедрасының өндірістен келетін оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан.

Ержанова Гульжан Анимкуловна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой английского и немецкого языков факультета иностранных языков АРГУ им.К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Ерсайынова Альбина Абатқызы – магистр, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау кен ісі» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Ешниязова Айнура Чапаевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Жангереев Зинур Амангелдиевич – преподаватель, кафедры «физическая культура и спорт» Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова г. Актобе, Казахстан

Жунусов Бауыржан Арыстанұлы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Мемлекеттік басқару және маркетинг» кафедрасының профессоры, э.ғ.к.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Изимова Роза – к.м.н., доцент кафедры «Биология» Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, г. Актөбе, Қазақстан

Исмаилов Куаныш – магистрант 3 курса специальности «Психология управления и кадровый менеджмент» Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы, Уфа, Башкирия

Капина Эльмира Асетуллаевна – педагогика ғылымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Педагогика, психология және бастауышта оқыту» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Кашкинбаева Гульнара Советовна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 6M060700 – биология білім бағдарламасының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Келаманов Бауыржан Сатыбалдыұлы – т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау кен ісі» кафедрасының меңгерушісі, Ақтөбе, Қазақстан

Кельбетова Сандигуль Жұлдыбаевна – магистр, старший преподаватель кафедры государственного управления, финансов и маркетинга Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Киселева Жанна Ивановна – старший преподаватель кафедры физвоспитания Оренбургского государственного университета, г. Оренбург, Россия

Көлдеева Жанбөпе Ысқаққызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6M011400 - Тарих» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан.

Кубиева Светлана Сарсенбаевна – к.п.н., старший преподаватель кафедры «Физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Курманбай Максат Серикбаевич – к.ф.-м.н., доцент кафедры Физики Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан.

Курманова Айгуль Куанышевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Kusametova Gulsum - c.p.s., docent of the chair Pedagogy, Psychology and Special education of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Kushkarova Gulmira – c.f.s., docent of the chair foreign filology and translation studies of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Қалиева Айгул Кокамановна – б.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Биология кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Қомыт Медет Шадьярұлы – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 6М070900 – Metallургия мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан.

Насыр Арайлы Амангелдіқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Органикалық заттардың химиялық технологиясы» білім бағдарламасының магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Марденов Казбек Жанатовия – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Дене шынықтыру және спорт кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Мусабеков Жалгасбай Берекетович – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау кен ісі» кафедрасының 6М070900 – Metallургия мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Мусина Алла Александровна – старший преподаватель кафедры «Информатика и информационные технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Казахстан.

Мұратбек Багила Құрманбекқызы – ф.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Наренова Асия Булатовна – Қазақстан, Ақтөбе, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, педагогика, психология және бастауыш оқыту кафедрасының аға оқытушы

Naushabek Dinara – Master student of Faculty of Philology, Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Nurgazina Aizharkyn – master, lecturer of the chair of geography and tourism of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Сағитжан Махаббат Қайратқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «6М011400 - Тарих» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Сайымова Мейрамгуль – PhD, Қазақ орыс университетінің проректоры, Ақтөбе, Қазақстан
Садирова Кульзат Каниқызы – ф.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Филология факультетінің деканы, Ақтөбе, Қазақстан

Сариев Өтеген Рафхатұлы – т.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау кен ісі» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Сатбекова Мархабат – тарих магистрі, Ақтөбе облысы мемлекеттік архивінің қызметкері, Ақтөбе, Қазақстан

Sautbaeva Saltanat – senior lecturer, master of law, Department of Law, faculty of Economics and law, K. Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Kazakhstan

Саутенкова Марина Юрьевна – кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогики и психологии Актюбинского регионального государственного университета, Актобе, Казахстан

Спивак-Лавров Игорь Феликсович – доктор физико-математических наук, профессор кафедры Физики Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы – ф.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің, Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының меңгерушісі, Ақтөбе, Қазақстан

Тогайбаева Айгулден Кадировна – к.п.н., доцент кафедры Психологии, педагогики и специальных дисциплин Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Танжарбаева Аружан Абзалқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 5В030100 - Құқықтану мамандығының 3 курс студенті, Ақтөбе, Қазақстан

Убайдуллаева Нұрбала Абдибековна – химия ғылымының кандидаты Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Химия және химиялық технология» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Умаров Малик Капенович – преподаватель, кафедры «физическая культура и спорт» Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан

Умирзаков Нурлан Адилжанович – старший преподаватель, кафедры «физическая культура и спорт» Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Утегалиев Тулеген Кайдарович - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Дене шынықтыру және спорт кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Филимонова Надежда Викторона – к.т.н., старший преподаватель кафедры проектирования пищевых производств и станков нового поколения Черкасского государственного технологического университета, Черкассы, Украина

Шарипов Самат Урынбасарович – докторант 1-го курса образовательной программы 8D05301 – Физика Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Қазақстан

Шляпникова Виктория Викторовна – к.п.н., учитель физической культуры высшей квалификационной категории, Государственное казенное общеобразовательное учреждение «Специальная (коррекционная) школа-интернат №2» г. Оренбурга, Россия

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік мемлекеттік
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

- 1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).-Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)
- 2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.
- 3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары
Жаратылыстану ғылымдары
Техника ғылымдары
Филология ғылымдары
Тарих, философия және әлеуметтану
Экономика және құқық
Педагогика және психология
Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Жантурина Н.Н.
Корректорлар: Голубева Н.Н.
Кунарова А.Б.

Шығарылған күні 20.12.2019
Форматы А4. Көлемі 36,75 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 16 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
Медиа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.12.2019
Формат А4. Объем 36,75 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 16 Цена договорная.
Отпечатано в Медиа центре
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.